

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

М. ӨТЕМІСОВ АТЫНДАҒЫ
БАТЫС ҚАЗАҚСТАН
МЕМЛЕКЕТТІК
УНИВЕРСИТЕТІ

ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКИЙ
ГОСУДАРСТВЕННЫЙ
УНИВЕРСИТЕТ
ИМ. М. УТЕМИСОВА

Ғылыми журнал

БҚМУ ХАБАРШЫСЫ ВЕСТНИК ЗКГУ

Научный журнал

Педагогика
Филология
Тарих
Экология
География

2020/
1

<http://wksu.kz>

ISSN 1680-0761

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті
Западно-Казахстанский государственный университет им. М. Утемисова
M.Utemisov West Kazakhstan state university

БҚМУ
ХАБАРШЫСЫ
ВЕСТНИК
ЗКГУ

BULLETIN
of the WKSU

ПЕДАГОГИКА, ФИЛОЛОГИЯ, ТАРИХ,
ЭКОЛОГИЯ, ГЕОГРАФИЯ сериясы

Серия ПЕДАГОГИКА, ФИЛОЛОГИЯ, ИСТОРИЯ,
ЭКОЛОГИЯ, ГЕОГРАФИЯ

PEDAGOGY, PHILOLOGY, HISTORY,
ECOLOGY, GEOGRAPHY series

№ 1 (77)/2020

Жылына 4 рет шығады
Выходит 4 раза в год
Published 4 times a year

2000 жылдан бастап шығады
Издается с 2000 года
Founded in 2000

Орал-Уральск- Uralsk, 2020

«БҚМУ Хабаршысы» ғылыми журналының редакциялық алқасының құрамы

Бас редактор:

Серғалиев Н.Х. – биология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, М.Өтемісов атындағы БҚМУ.

Бас редактордың орынбасары:

Ахмеденов Қ.М. – география ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, М.Өтемісов атындағы БҚМУ.

Редакциялық алқасының мүшелері

«Педагогика» бағыты бойынша:

1. **Подгорська-Яхник Д.** – философия докторы (PhD), профессор, Лодзь университеті (Лодзь қ., Польша);
2. **Мардахаев Л.В.** – педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Ресей мемлекеттік әлеуметтік университеті (Мәскеу қ., Ресей);
3. **Кекеева З.О.** – педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Б.Б. Городовиков атындағы Қалмақ мемлекеттік университеті (Элиста қ., Ресей);
4. **Байтлесова Н.Қ.** – философия докторы (PhD), М.Өтемісов атындағы БҚМУ;
5. **Қажимова К.Р.** – философия докторы (PhD), М.Өтемісов атындағы БҚМУ.

«Филология» бағыты бойынша:

1. **Мушаев В.Н.** – филология ғылымдарының докторы, профессор, Б.Б. Городовиков атындағы Қалмақ мемлекеттік университеті (Элиста қ., Ресей);
2. **Гилазов Т.Ш.** – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Қазан (Приволж) федералды университеті (Қазан қ., Ресей);
3. **Хасанов Ғ.Қ.** – филология ғылымдарының докторы, доцент, М.Өтемісов атындағы БҚМУ;
4. **Мутиев З.Ж.** – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, М.Өтемісов атындағы БҚМУ;
5. **Сұлтанғалиева Р.Б.** – филология ғылымдарының кандидаты, М.Өтемісов атындағы БҚМУ.

«Тарих» бағыты бойынша:

1. **Дабровски Д.** – философия докторы (PhD), профессор, Ұлы Казимир университеті (Быдгощ қ., Польша);
2. **Бонора Ж.Л.** – философия докторы (PhD), профессор, Шығыс және жерортатеңізін зерттеудің халықаралық қауымдастық (Рим қ., Италия);
3. **Сдықов М.Н.** – тарих ғылымдарының докторы, профессор, М.Өтемісов атындағы БҚМУ;
4. **Нұрғалиева А.М.** – тарих ғылымдарының докторы, доцент, М.Өтемісов атындағы БҚМУ.

«География» бағыты бойынша:

1. **Длужевска А.** – философия докторы (PhD), профессор, Ұлы Казимир университеті (Быдгощ қ., Польша);
2. **Петрищев В.П.** – география ғылымдарының докторы, доцент, Орынбор мемлекеттік университеті (Орынбор қ., Ресей);
3. **Мазбаев О.Б.** – география ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан);
4. **Маусымбаева А.Д.** – техника ғылымдарының кандидаты, Қарағанды мемлекеттік техникалық университеті (Қарағанды қ., Қазақстан);
5. **Имашев Э.Ж.** – философия докторы (PhD), М.Өтемісов атындағы БҚМУ.

«Экология» бағыты бойынша:

1. **Качмарек С.** – биология ғылымдарының докторы, профессор, Ұлы Казимир университеті (Быдгощ қ., Польша);
2. **Морачевска Д.** – философия докторы (PhD), профессор, Ұлы Казимир университеті (Быдгощ қ., Польша);
3. **Сапанов М.К.** – биология ғылымдарының докторы, профессор, Ресей ғылым академиясының Ормантану институты (Мәскеу қ., Ресей);
4. **Андронов Е.Е.** – биология ғылымдарының кандидаты, доцент, Бүкілресейлік ауылшаруашылық микробиология ғылыми-зерттеу институты (Санкт-Петербург қ., Ресей);
5. **Баккиев А.Г.** – биология ғылымдарының кандидаты, доцент, Ресей ғылым академиясының Еділ бассейнінің экологиясы институты (Тольятти қ., Ресей);
6. **Иманбаева А.А.** – биология ғылымдарының кандидаты, Маңғышлақ эксперименталдық ботаникалық бағы (Ақтау қ., Қазақстан).

«БҚМУ Хабаршысы» ғылыми журналы (бұдан әрі – журнал) 2000 жылы құрылған және құрылтайшысы М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті болып табылады. Журнал 1999 жылғы 7 желтоқсанда Қазақстан Республикасының Мәдениет, ақпарат және қоғамдық келісім министрлігімен тіркелді.

Журналды Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігінің Ақпарат және мұрағат Комитеті 2012 жылғы 10 желтоқсанда қайта тіркеді. 2011 жылғы 26 қаңтардағы №11389-Ж мерзімді баспасөз басылымын және (немесе) ақпарат агенттігін есепке қою туралы куәлік Қазақстан Республикасы Байланыс және ақпарат министрлігінің Ақпарат және мұрағат комитетімен берілген.

Сериялық басылымдардың стандартты нөмірлерінің халықаралық орталығымен журналға төмендегідей индекс берілді: ISSN 1680-0761 баспа нұсқасы.

Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің Білім және ғылым саласындағы бақылау комитетімен журнал ғылыми қызметтің негізгі нәтижелерін жариялау үшін ғылыми басылымдар тізіміне енгізілген.

2012 жылдан бастап Журнал қазақстандық сілтемелер базасына, 2019 жылдан бастап ресейлік ғылыми сілтемелер индексі базасына кіреді.

Журнал халықаралық баспагерлер қауымдастығына (Crossref) енгізілген және Digital Object Identifier (DOI): 10.37238 халықаралық сандық сәйкестендіргішіне ие.

Журнал жылына 4 нөмір мерзімділікпен баспа және электрондық нысанда шығарылады.

Журналдың электрондық мекенжайы – wku.bulletin@gmail.com.

Журналдың жеке ресми сайты бар (Интернеттегі мекенжайы – <https://vestnik.wksu.kz/>).

Журнал қазақстандық және шетелдік ғылыми жұртшылықты, докторанттарды, магистранттарды және студенттерді іргелі және қолданбалы ғылым саласында маңызы бар жаңа ғылыми нәтижелермен таныстыру үшін арналған.

Журналда Қазақстан мен шет елдердегі педагогика, филология, тарих, география және биология ғылымдары саласындағы мәселелер мен жетістіктерді баяндайтын бірегей ғылыми мақалалар жарияланады. Сондай-ақ, журнал ғылыми шолулар, педагогикалық, филологиялық, тарихи географиялық және биологиялық ғылымдар бойынша қысқаша ғылыми хабарламалар, жоғары оқу орнының білім беру мәселелері бойынша материалдар, ғылыми кеңестер, конференциялар материалдарын, ғалымдардың мерейтойлық күндеріне құттықтаулар, ақпараттық материалдар жариялайды.

ISSN 1680-0761

М.Өтемісов атындағы БҚМУ, 2020.
ТІРКЕУ НӨМІРІ 1432-Ж

Состав редакционной коллегии научного журнала «Вестник ЗКГУ»

Главный редактор:

Сергалiev Н.Х. – кандидат биологических наук, ассоциированный профессор, ЗКГУ им. М.Утемисова.

Заместитель главного редактора:

Ахмеденов К.М. – кандидат географических наук, ассоциированный профессор, ЗКГУ им. М.Утемисова.

Члены редакционной коллегии

По направлению «Педагогика»:

1. **Подгорска-Яхник Д.** – доктор философии (PhD), профессор, Лодзинский университет (г. Лодзь, Польша);
2. **Мардахаев Л.В.** – доктор педагогических наук, профессор, Российский государственный социальный университет (г. Москва, Россия);
3. **Кеесова З.О.** – доктор педагогических наук, профессор, Калмыцкий государственный университет им. Б.Б. Городовикова (г. Элиста, Россия);
4. **Байтлесова Н.К.** – доктор философии (PhD), ЗКГУ им. М.Утемисова;
5. **Кажимова К.Р.** – доктор философии (PhD), ЗКГУ им. М.Утемисова.

По направлению «Филология»:

1. **Мушаев В.Н.** – доктор филологических наук, профессор, Калмыцкий государственный университет им. Б.Б. Городовикова (г. Элиста, Россия);
2. **Гилязов Т.Ш.** – кандидат филологических наук, доцент, Казанский (Приволжский) федеральный университет (г. Казань, Россия);
3. **Хасанов Г.К.** – доктор филологических наук, доцент, ЗКГУ им. М.Утемисова;
4. **Мутиев З.Ж.** – кандидат филологических наук, доцент, ЗКГУ им. М.Утемисова;
5. **Султангалиева Р.Б.** – кандидат филологических наук, ЗКГУ им. М.Утемисова.

По направлению «История»:

1. **Дабровски Д.** – доктор философии (PhD), профессор, Университет Казимира Великого (г. Быдгощ, Польша);
2. **Бонора Ж.Л.** – доктор философии (PhD), профессор, Международная ассоциация по изучению востока и средиземноморья (г. Рим, Италия);
3. **Сдыков М.Н.** – доктор исторических наук, профессор, ЗКГУ им. М.Утемисова;
4. **Нургалieва А.М.** – доктор исторических наук, доцент, ЗКГУ им. М.Утемисова.

По направлению «География»:

1. **Длужевска А.** – доктор философии (PhD), профессор, Университет Казимира Великого (г. Быдгощ, Польша);
2. **Петрищев В.П.** – доктор географических наук, доцент, Оренбургский государственный университет (г. Оренбург, Россия);
3. **Мазбаев О.Б.** – доктор географических наук, профессор, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (г. Нур-Султан, Казахстан);
4. **Маусымбаева А.Д.** – кандидат технических наук, Карагандинский государственный технический университет (г. Караганда, Казахстан);
5. **Имашев Э.Ж.** – доктор философии (PhD), ЗКГУ им. М.Утемисова.

По направлению «Экология»:

1. **Качмарек С.** – доктор биологических наук, профессор, Университет Казимира Великого (г. Быдгощ, Польша);
2. **Морачевска Д.** – доктор философии (PhD), профессор, Университет Казимира Великого (г. Быдгощ, Польша);
3. **Сапанов М.К.** – доктор биологических наук, профессор, Институт лесоведения Российской академии наук (г. Москва, Россия);
4. **Андронов Е.Е.** – кандидат биологических наук, доцент, Всероссийский научно-исследовательский институт сельскохозяйственной микробиологии (г. Санкт-Петербург, Россия);
5. **Бакиев А.Г.** – кандидат биологических наук, доцент, Институт экологии Волжского бассейна Российской академии наук (г. Тольятти, Россия);
6. **Иманбаева А.А.** – кандидат биологических наук, Мангышлакский экспериментальный сад (г. Актау, Казахстан).

Научный журнал «Вестник ЗКГУ» (далее – журнал) основан в 2000 году и учредителем является Западно-Казахстанский государственный университет имени М.Утемисова. Журнал зарегистрирован Министерством культуры, информации и общественного согласия Республики Казахстан 7 декабря 1999 года.

Журнал перерегистрирован Комитетом информации и архивов Министерства культуры и информации Республики Казахстан 10 декабря 2012 года. Свидетельство о постановке на учет периодического печатного издания и (или) информационного агентства №11389-Ж от 26 января 2011 года выдано Комитетом информации и архивов Министерства связи и информации Республики Казахстан.

Международным центром стандартных номеров сериальных изданий журналу присвоен индекс: печатной версии ISSN 1680-0761.

Комитетом по контролю в сфере образования и науки Министерства образования и науки Республики Казахстана журнал включен в перечень научных изданий для публикаций основных результатов научной деятельности.

Журнал с 2012 года входит в Казахстанскую базу цитирования; с 2019 года – в базу Российского индекса научного цитирования.

Журнал включен в Международную ассоциацию издателей (Crossref) и имеет международный цифровой идентификатор – Digital Object Identifier (DOI): 10.37238.

Журнал издается в печатной и электронной форме с периодичностью 4 номера в год.

Электронный адрес журнала – wku.bulletin@gmail.com.

Журнал имеет отдельный официальный сайт (адрес в Интернете – <https://vestnik.wksu.kz/>).

Журнал предназначен для ознакомления казахстанской и зарубежной научной общественности, докторантов, магистрантов и студентов с новыми научными результатами, имеющими значение в области фундаментальной и прикладной науки.

В журнале публикуются оригинальные научные статьи, освещающие проблемы и достижения в области педагогических, филологических, исторических, географических и биологических наук в Казахстане и за рубежом. Также в журнале публикует научные обзоры, краткие научные сообщения по педагогическим, филологическим, историческим географическим и биологическим наукам, материалы по проблемам вузовского образования, данные научных совещаний, конференций, поздравления к юбилейным датам ученых, информационные материалы.

ISSN 1680-0761

ЗКГУ им. М. Утемисова, 2020.
ТІРКЕУ НӨМІРІ 1432-Ж

The editorial Board of the scientific journal "Bulletin WKSU»

Chief Editor:

Sergaliyev N.H. – candidate of biological sciences, associate professor,
M. Utemissov WKSU.

Deputy Editor:

Akhmedenov K.M. – candidate of geographical sciences, associate professor,
M. Utemissov WKSU.

Members of the Editorial Board

Direction "Pedagogics":

1. **Podgorska-Jahnik D.** – doctor of philosophy (PhD), professor, University of Lodz (Lodz, Poland);
2. **Mardakhaev L. V.** – doctor of pedagogical sciences, professor, Russian State Social University (Moscow, Russia);
3. **Kekeeva Z. O.** – doctor of pedagogical sciences, professor, Kalmyk State University named after B. B. Gorodovikov (Elista, Russia);
4. **Baytlesova N. K.** – doctor of philosophy (PhD), M. Utemissov WKSU;
5. **Kazhimova K. R.** – doctor of philosophy (PhD), M. Utemissov WKSU.

Direction "Philology":

1. **Mushaev V.N.** – doctor of philology, professor, Kalmyk State University named after B. B. Gorodovikov (Elista, Russia);
2. **Gilazov T. Sh.** – candidate of philological sciences, docent, Kazan (Volga region) Federal University (Kazan, Russia);
3. **Hasanov G.K.** – doctor of philological sciences, docent, M. Utemissov WKSU;
4. **Mutiev Z.Zh.** – candidate of philological sciences, docent, M. Utemissov WKSU;
5. **Sultangalieva R.B.** – candidate of philological sciences, M. Utemissov WKSU.

Direction "History":

1. **Dabrowski D.** – doctor of philosophy (PhD), professor, Kazimierz Wielki University in Bydgoszcz (Bydgoszcz, Poland);
2. **Bonora Zh.L.** – doctor of philosophy (PhD), professor, International Association of Mediterranean and Oriental Studies (ISMEO), (Rome, Italy);
3. **Sdykov M. N.** – doctor of historical sciences, professor, M. Utemissov WKSU;
4. **Nurgaliyeva A.M.** – doctor of historical sciences, docent, M. Utemissov WKSU.

Direction "Geography":

1. **Dluzewska A.** – doctor of philosophy (PhD), professor, Kazimierz Wielki University in Bydgoszcz (Bydgoszcz, Poland);
2. **Petrishev V.P.** – doctor of geographical sciences, docent, Orenburg State University (Orenburg, Russia);
3. **Mazbayev O.B.** – doctor of geographical sciences, professor, L. N. Gumilyov Eurasian National University (Nur-Sultan, Kazakhstan);
4. **Mausymbayeva A.D.** – candidate of technical sciences, Karaganda State Technical University (Karaganda, Kazakhstan);
5. **Imashev E.Zh.** – doctor of philosophy (PhD), M. Utemissov WKSU.

Direction "Ecology":

1. **Kaczmarek S.** – doctor of biological sciences, professor, Kazimierz Wielki University in Bydgoszcz (Bydgoszcz, Poland);
2. **Moraczewska J.** – doctor of philosophy (PhD), professor, Kazimierz Wielki University in Bydgoszcz (Bydgoszcz, Poland);
3. **Sapanov M.K.** – doctor of biological sciences, professor, Institute of Forest Science of the Russian Academy of Sciences (Moscow, Russia);
4. **Andronov E.E.** – candidate of biological sciences, docent, All-Russian Research Institute of Agricultural Microbiology (Saint Petersburg, Russia);
5. **Bakiev A.G.** – candidate of biological Sciences, docent, Institute of Ecology of the Volga Basin of the Russian Academy of Sciences (Tolyatti, Russia);
6. **Imanbayeva A.A.** – candidate of biological sciences, Mangyshlak Experimental Garden (Aktau, Kazakhstan).

Published since 2000. It is published 4 times a year.

The certificate of registration of the edition No. 971-Z of 07.12.1999 is issued by the Ministry of culture, information and public consent of RK.

Certificate of re-registration No. 1432-W dated 09.08.2000 issued by the Ministry of culture, information and public consent of the Republic of Kazakhstan.

Certificate of registration of periodical and (or) news Agency No. 11389-Zh dated 26.01.2011 issued by the Committee of information and archives of the Ministry of communications and information of the Republic of Kazakhstan.

The journal is included in the List of scientific publications of the Committee for control in education and science of the Republic of Kazakhstan recommended to publish main results of theses on Philology, historical and pedagogical Sciences.

ISSN 1680-0761

M.Utemisov WKSU, 2020.
REGISTRATION NUMBER 1432-Ж

ПЕДАГОГИКА – PEDAGOGY

УДК 378.1

МРНТИ 13.15.63; 13.31.11

DOI 10.37238/1680-0761.2020.77(1).1

¹ Горбачева В.А., ² Жардемова М. Г.¹ Краснодарский государственный институт культуры, Краснодар, Россия² Московский государственный институт культуры, Химки, Россия

(E-mail: mmukanova@mail.ru, gordiana11@rambler.ru)

ОСОБЕННОСТИ И ПРОБЛЕМЫ ПОДГОТОВКИ БИБЛИОТЕКАРЕЙ В КАЗАХСТАНЕ: ОТ ИСТОРИИ К СОВРЕМЕННОСТИ

Аннотация. В статье рассматриваются периодичность становления библиотечного дела в Казахстане, методологические основы и методические приемы в разработке вопросов истории библиотечного дела, особенности исторической библиографии по истории Казахстана. Особое место отведено подготовке библиотечных кадров и профессиональной подготовке в вузах в Казахстане (на примере Западно-Казахстанского государственного университета им. М. Утемисова).

Целью статьи является анализ и изучение основных особенностей подготовки библиотекарей в Казахстане. Основное внимание акцентируется на организации и состоянии библиотечного образования в Западно-Казахстанском регионе. Значительное внимание уделяется истории становления кафедры «Библиотековедения и библиографии» при Западно-Казахстанском государственном университете. В заключении раскрываются основные заслуги преподавателей и студентов на научно-практических конференциях, творческих объединениях и олимпиадах.

Ключевые слова: образование; исследование; история; становление библиотечного образования; библиотекарь; библиотека; наука; подготовка библиотечных кадров.

Введение

Актуальность изучения библиотечного образования, которое занимает важное место и в сфере культуры, по сути, являясь той основой, которая обеспечивает ее стабильность, достижения, постоянный приток новых творческих кадров, воспитанных на лучших отечественных традициях. В последнее время наблюдается интерес к проблеме подготовки библиотекарей.

Исследования истории развития и становления библиотечного дела в Казахстане велись только по специальности «История» и нашли отражение в трудах по истории Казахстана в целом и, в частности, истории культуры. Она изучалась специалистами в области истории Казахстана, культурно-просветительной работы, библиотечного дела. Но историографических работ по этому направлению не было создано, разве что косвенно историографией можно считать раздел диссертационных исследований «Источниковая база». Начало специальным исследованием темы положил отчет «Государственная публичная библиотека Казахстана за четыре года (1930-1934г.г.)», составленный

С. Гаевским, который содержит интересный фактический и систематический материал, передает характер исследований того периода, отражает начальный этап авторитарного решения проблем истории, культуры Казахстана [1].

Крупным исследователем истории культуры Казахстана длительное время был академик Р.Б. Сулейменов. Его перу принадлежит большое количество книг и исследований, главным из которых является «Великий Октябрь и культурные преобразования в Казахстане», приуроченное к 70-летию Октябрьской революции.

Автор в сжатом виде охарактеризовал исторический путь культуры Казахстана за годы Советской власти, отметив в целом поступательный и прогрессивный характер ее развития, содержание и выводы базировались на прежней концептуальной и методологической основе, в развитие которых автор внес и свою лепту [2].

Из обобщающих работ историков особо выделяются исследования И.М.Козыбаева, Х.М.Абжановой, Г.Р.Дахшлейгера [3,4,5].

Авторами этих работ дается освещение вопросов культурного строительства в Казахстане, затрагиваются общие вопросы развития библиотечного дела, освещаются новые моменты развития историографии истории Казахстана, источниковедения.

Эти работы в значительной мере отличают поиск методологических основ и методических приемов в разработке вопросов истории библиотечного дела, особенностей исторической библиографии по истории Казахстана.

Библиотечная тема, не востребованная официальной наукой, тем не менее, была предметом исследований. Об этом свидетельствуют статьи по вопросам библиотечно-библиографической работы в Казахстане: Д.С.Сугурбаевой, М.Вахмистровой, В.Колесниковой, К.М.Чинтаевой. Они внесли свою долю в разработку вопросов развития библиографии по общественным наукам [6]. Что же касается диссертационных работ по библиотечно-библиографической деятельности за рубежом, то особый интерес представляет исследование М. Мирибель (Франция), результаты которого были доложены на Международной конференции по непрерывному библиотечно-информационному профессиональному развитию и обучению на рабочем месте в Иоганнесбурге (ЮАР) в августе 2007 года [7].

Материалы и методы исследования

Методы исследования, применяемые в работе, носили комплексный, взаимообусловленный и адаптированный характер. Использовались теоретические методы: анализ педагогической, психологической и методической литературы по проблеме исследования изучение нормативных, программно-методических документов о библиотечном образовании, моделирование системы профессионально важных качеств. Эмпирические методы: изучение педагогического опыта работы преподавателей, педагогическое наблюдение, беседы целевой направленности, тестирование, анкетирование, педагогический эксперимент, статистическая обработка результатов.

Первые культурно-просветительные учреждения Уральской области начинают создаваться в 50-е годы XIX века в Уральске, раньше, чем в других регионах Казахстана. Уральск издавна являлся не только административным, но и культурным центром на Западе Казахстана.

В газете «Уральские войсковые ведомости» (1910.-№ 84-100; 1911.- № 1-21) был опубликован «Исторический очерк Уральской войсковой библиотеки (1858-1910 г.)» В.Голованова, где в №№ 84-85 отмечается: «Первая мысль об открытии войскового училища в Уральские возникла ... в 1807 году. ... Открытое в 1812 году училище сгорело в 1921 году во время большого пожара и не возобновлялось 10 лет... Открытое в 1931 году войсковое

училище имело права уездных училищ. Во вновь открытом училище была образована первая в Уральске фундаментальная библиотека, что видно из рапорта штатного смотрителя этого училища г. Гиляровского от 25 мая 1983 г. за №25, при котором Гиляровский представил в войсковую канцелярию список книг, полученный от директора училищ Оренбургской губернии, необходимых для фундаментальной библиотеки войскового училища».

Также хорошо известна еще одна публичная народная библиотека, существовавшая в дореволюционном Уральске. В 1901 году представители местной интеллигенции основали «Товарищескую библиотеку», просуществовавшую до конца 1914 года. Она содержалась исключительно на взносы подписчиков, плативших за право чтения литературы на дому 50 копеек в месяц. Неплохой состав книг привлекал к этой библиотеке читателей, благодаря чему ее материальное положение было вполне удовлетворительным [8].

В конце 50-х – начале 60-х XIX века в Ханской ставке при казахской школе возникла библиотека [9]. В 1909 году была создана библиотека тюркской литературы при ханско-ставочном обществе для содействия культурному развитию мусульман [10, с. 69].

Библиотеки были и в учебных заведениях: при уральском реальном училище, в медресе Мутыгия Тухватуллина, в медресе Бударино, в городском училище, при женской и мужской гимназиях, при епархии и другие [10, с. 70].

В Уральской области в 1915 году библиотеки имелись при 277 школах Министерства просвещения, они являются закрытыми и население книгой не обслуживали. Из 96 церковно-приходских школ библиотеки имели только 57; в них числилось всего 5628 книг, т.е. в среднем менее 100 книг на одну библиотеку. В подавляющем большинстве школьных библиотек освобожденных работников не было; работа поручалась менее загруженным преподавателям и секретарям школ [10, с.31]

20-30-е годы XX века – один из наиболее сложных и трудных периодов в истории Западно-Казахстанской области. Были созданы политические предпосылки для обеспечения трудящимися свободного доступа к образованию, знаниям, но осуществление плана культурного строительства затрудняли экономическая отсталость области, отсутствие необходимых материальных условий, низкая культура, неграмотность большей части населения, кочевой образ жизни казахского населения, разбросанность аулов на огромной территории без средств связи, отсутствие подготовленных кадров.

Организацию и состояние библиотечного дела в Уральской губернии в 1920 году можно представить на примерах отдельных уездов. Так, в Джамбейтинском уезде библиотечная секция отдела народного образования открыла в поселке Джамбейта 2 библиотеки, в поселке Каратюба – библиотеку-читальню, в 24 волостях – 37 изб-читален. Избы-читальни снабжались через центральную библиотеку. Предполагалось открытие изб-читален в каждом населенном пункте, но этому мешал недостаток литературы, особенно на казахском языке. Экономические трудности препятствовали стабилизации библиотечной сети. В 1922 году в уезде функционировали 32 избы-читальни, а к началу 1923 года некоторые из них были закрыты из-за отсутствия литературы и других проблем.

В Илекском уезде работали 1 библиотека и 3 избы-читальни. В Чиликской волости был организован полит-просветительный пункт, где ставились спектакли, была организована маленькая библиотека и изба-читальня.

При областных городах были созданы центральные городские библиотеки. В Уральске в 1921 году губернская библиотека была реорганизована в центральную городскую. Объем и содержание ее работы коренным образом изменились, вся деятельность увязывалась с хозяйственными и политическими задачами республики и края.

В 1930 году путем объединения небольших профсоюзных библиотек была создана межсоюзная библиотеки профсоюзов при доме культуры и отдыха в г. Уральске. Она имела 17 передвижек по городу и 30 по районам, число читателей после объединения возросло с 700 человек до 2890. Для успешной работы библиотеки все профсоюзы были обязаны выделять средства на ее комплектование [11].

В 1932 году был открыт Уральский педагогический институт, где начала формироваться крупнейшая учебная библиотека – одна из старейших вузовских библиотек Казахстана. Основу фонда составили 7500 томов книг Оренбургского реального училища. Принял этот фонд первый заведующий библиотекой И. Лапатухин. В 30-40-е годы фонд библиотеки пополнили на 40.000 экземпляров новых изданий, был открыт читальный зал, в учебных кабинетах организованы библиотеки – передвижки. [12]

Надо сказать, что кадры библиотеки были недостаточно квалифицированы, т.к. система повышения квалификации отсутствовала. В областной газете отмечалась заинтересованность широких кругов населения в становлении областной библиотеки как крупной общедоступной, качественно укомплектованной, научной библиотеки.

В 1939 году по ходатайству общественности, читателей и коллектива библиотеки Президиум Верховного Совета Каз. ССР присвоил областной библиотеке имя Н.К.Крупской.

В постановлении бюро Западно-Казахстанского обкома (Всесоюзной коммунистической партии (большевиков) о культ-просвет-работе в ауле и селе от 14 февраля 1937 года отмечалось, что к 1937 году в Западно-Казахстанской области имелось 69 библиотек, 216 изб-читален, 7 красных юрт. Несмотря на развитие библиотечной сети, состояние культурно-просветительских учреждений в ауле и селе оставалось неудовлетворительным, не отвечало возросшим запросам масс.

Главные недостатки в работе библиотек объяснялись слабой квалификацией кадров.

«Для постановки библиотечного дела необходим кадр инструкторов и библиотекарей, знакомых с киргизским языком, причем подготовки таковых на специальных краткосрочных курсах возможны лишь при Наркомпросе Киргизской республики, т.к. в Уральске достаточного количества лиц, пригодных к преподаванию, не найдется. Необходимы инструкции, руководства и положения по организации и технической постановке библиотек и изб-читален», - отмечалось в докладе Уральского губернского отдела народного образования о состоянии библиотечного дела в губернии от 6 января 1921 года. Этот вопрос не терял своей актуальности и в 30-е годы.

В 1934 году при Уральском педагогическом техникуме было организовано библиотечное отделение.

К началу 1940-х годов, несомненно, были достигнуты успехи в организации библиотечного обслуживания населения области. Развивалась сеть школьных, колхозных библиотек, технических библиотек на фабриках, заводах.

По данным на 1941 год в области было 295 библиотек с книжным фондом 356,1 тыс. экземпляров, в т.ч. в сельской местности 277 библиотек с книжным фондом – 257,0 тыс. экземпляров [13].

В годы Великой Отечественной войны перед библиотекарями Казахстана были поставлены новые задачи и определены новые условия их деятельности. Это - распространение военных знаний, агитационно-массовая и оборонная работа библиотек, развитие передвижных форм обслуживания читателей в госпиталях, призывных и оборонных пунктах, оборонных предприятий, библиографическая, информационно-справочная работа в помощь фронту и тылу. Библиотеки превратились в центры пропаганды военно-патриотических, политических, военно-оборонных знаний.

На фронтах Великой Отечественной войны воевали и будущие работники библиотек области. Среди них: Губанова Лидия Игнатьевна и Богданов Михаил Павлович.

Подготовкой кадров для работы в библиотеках республики занимались всего два учебных заведения: Алматинский женский пединститут и Актюбинское культпросветучилище. В основном, библиотечных работников готовили областные библиотеки на годичных курсах. Ежегодно Министерство культуры Казахстана финансировало областные библиотеки для их подготовки. На библиотечных курсах готовили по 10-12 человек в год. По плану областного управления культуры по 2-3 созыва в год проводились месячные курсы повышения квалификации. Все занятия по библиотечным дисциплинам на этих курсах вели работники областной библиотеки, имевшие стаж и специальное библиотечное образование.

Областная библиотека им. Н.К.Крупской являлась постоянной базой прохождения практики студентов Алматинского Женского педагогического института, Актюбинского культпросветучилища, Чимкентского института культуры. В 60-70 годы XX века специалистов с библиотечным образованием в библиотеках было мало. На 30 человек коллектива 6-8 специалистов, остальные окончившие Уральский пединститут им.А.С.Пушкина или педучилище. На выезды в районы для оказания методической помощи в сельские и районные библиотеки привлекались все работники библиотеки. Сплоченность коллектива закрепляла кадры работников. Каждый, кто пришел в коллектив, работал там до ухода на пенсию, за исключением тех, кто шел на повышение. Более 30-ти лет в областной библиотеке им.Н.К.Крупской проработали Курноскина Р.Я. (с 1949г.), Сироткина Е.Г. (с 1952г.), Никанорова Н.В. (с 1955г.), Агеева Р.В. (с 1955г.), Еремина Н.С. (с 1954г.), Козырева Т.А. (с 1954г.), Султангалиева А.Г. (с 1961г.), Мамбешева Х.Е. (с 1965г.), Зайцева Т.В. (с 1965г.), Герасимова Г.М. (с1960г.), Богданова В.Г. (с 1956г.), Рожкова А.В. (с 1968г.) и многие другие. Шофером библиобуса в областной библиотеке проработал всю свою жизнь участник Великой Отечественной войны Богданов Михаил Павлович. Молодежь принималась на работу в областную библиотеку с обязательным условием продолжения их учебы заочно в библиотечных ВУЗах (кроме тех, кто уже имел библиотечное образование). Среди них такие как Грудкина И.М., Пальмова А.И., Исатаева Р.Ж., Абугалиева Р.М., Мурзина Е.Е., Крынская Н.И., Тетерятникова Т.Г. и другие. Каждая из них внесла свой вклад в работу библиотеки, некоторые из них и сейчас работают уже в областной научно-универсальной библиотеке им. Ж. Молдагалиева. Налаживая работу библиотек у себя в области, все работники библиотеки стремились учиться и перенимать опыт работы соседних областных библиотек. Так, посетили на машине-библиобусе (3-4 человека) Волгоградскую, Самарскую, Оренбургскую областные библиотеки, наладили с ними рабочие контакты. На курсы Всесоюзного института повышения производственной квалификации при Министерстве культуры СССР в г. Москву ежегодно приглашались отдельные специалисты библиотеки. Эти курсы прошли такие работники библиотеки как заведующая отделом комплектования Еремина Н.С., старший библиотекарь Козырева Т.А., Грудкина И.М., а также директор библиотеки Губанова Л.И. была на этих курсах три раза (1973, 1976, 1981гг).

Областная универсальная библиотека им. Ж. Молдагалиева считается одной из лучших и старейшая в Казахстане. По итогам Всесоюзного смотра библиотек, посвященного 50-летию Октября, библиотека им. Н.К.Крупской была награждена Дипломом 1-ой степени Министерства культуры СССР, а по итогам Всесоюзного смотра, посвященного 100-летию В.И.Ленина, «Юбилейным дипломом» Министерства культуры СССР, а ряд работников библиотеки Богданов М.П., Курноскина Р.Я., Губанова Л.И. юбилейной медалью. В 1971 году областная библиотека им.Н.К. Крупской отметила 100-летие со дня основания, была

награждена Почетной грамотой Верховного Совета Казахской ССР и занесена в областную книгу «Трудовой славы».

Определяющую роль в этом поистине революционном процессе по праву принадлежит образованию. Именно образовательная деятельность общества в конечном счете продуцирует личность и совокупный личностный потенциал – источник энергии, преобразующей развивающей социальную систему. Однако для того, чтобы образование могло сыграть отведенную ему роль и выполнить столь ответственные социальные функции, оно само должно кардинально измениться.

В настоящее время профессиональной подготовкой библиотечных кадров в Казахстане занимаются такие вузы как:

1. Южно-Казахстанском государственном университете имени М. Ауэзова;
2. Казахском национальном университете им. аль-Фараби;
3. Кокшетауский государственный университет имени Ш. Уалиханова;
4. Казахский государственный женский педагогический университет;
5. Университет "Сырдария"
6. Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет
7. Западно-Казахстанский государственный университет им. М. Утемисова

Западно-Казахстанский государственный университет им. М. Утемисова – один из ведущих вузов области, где готовят специалистов в области библиотечного дела.

История специальности «Библиотечное дело» (до 2009 года «Библиотековедение и библиография») в Западно-Казахстанской области начинается 22 июня 1992 года, когда было принято постановление Кабинета Министров Республики Казахстан (№624) об открытии в городе Уральске Западно-Казахстанского института культуры. В течение предыдущего года в городе работал филиал Шымкентского педагогического института культуры имени Аль-Фараби, который и был преобразован в самостоятельный вуз.

14 февраля 2000 г. институт искусств им. Даулеткерей вошел в состав Западно-Казахстанского государственного университета (ЗКГУ). Постановлением Правительства РК произошло слияние трех вузов области: Западно-Казахстанского гуманитарного университета им. А.С. Пушкина, Западно-Казахстанского аграрного университета и Института искусств им. Даулеткерей. 30 мая 2003 года Постановлением правительства РК № 497 Западно-Казахстанскому государственному университету присваивается имя Махамбета Утемисова. В 2002 году происходит разделение вузов, но институт искусств остается в составе Западно-Казахстанского государственного университета им. М. Утемисова.

В этот же период происходит внедрение кредитной системы обучения (2003 г.). Кредитная система обучения – образовательная система, направленная на повышение уровня самообразования и творческого освоения знаний на основе индивидуализации, выборности образовательной траектории в рамках регламентации учебного процесса и учета объема знаний в виде кредитов. Целью, которой является интеграция национальной системы образования РК в мировую образовательную систему, создание условий конвертируемости дипломов, отвечающих международным стандартам, их востребованности на рынке труда.

В 2006 году утвержден и введен в действие приказом министерства образования и науки Республики Казахстан от 23 декабря 2005 г. № 779, Государственный общеобразовательный стандарт РК 3.08.300-2006, на основании которого выпускнику по специальности 050418 «Библиотековедение и библиография» присуждается академическая степень бакалавра библиотековедения и библиография.

В сентябре 2005 года кафедры «Библиотековедение и библиография» и «Культурно-досуговая работа» объединены. Кафедра получила название «Библиотечная и досуговая

работа». В 2009 году специальность «Библиотечное дело» переименована в специальность 5В091000 «Библиотечное дело». С 2008 года специальность «Библиотечное дело» входит в состав кафедры «Театрально-хореографическое искусство и библиотечное дело».

В 2014 году кафедра получила название «Искусствоведение и культурный досуг», а с 2015 года по настоящее время называется кафедрой хореографии и культурно-досуговой работы.

Преподаватели кафедры постоянно занимаются научно-исследовательской работой (НИР), подготовкой студентов к научным конференциям и предметным олимпиадам.

В ЗКГУ созданы необходимые условия для творческого развития и участия студентов в научных исследованиях. Формами организации научно-исследовательской работы студентов являются: участие студентов в работе конференций, семинаров, круглых столов, конкурсах; студенческих научных обществах, научных кружков; публикации в научных журналах и сборниках докладов, материалов и тезисов конференций и т.д.

Лучшие студенты направляются для участия в региональных, республиканских и международных конкурсах, олимпиадах и конференциях. Следует отметить, что студенты имеющие достижения в НИР приказом ректора получают единовременную надбавку к стипендии. Также одним из главных критериев присуждения студентам именных стипендий является достижения в НИР.

Действуют студенческие творческие объединения «Сарлы парак», «Книжная вселенная», «Ақжайық Арулары» количество студентов, вовлеченных в НИР - 25, степень активности 72%. По результатам научно-исследовательской деятельности 4 - студентов стали призерами международных, республиканских, региональных, областных научно-практических конференций, конкурсов и предметных олимпиад. Также результаты научно-исследовательской деятельности публикуются в научных сборниках, студенты опубликовали более 2- статей.

Всего за анализируемый период обучающиеся выступили и опубликовали более 16 научных статей, проектов и публикаций.

Ежегодно студенты участвуют в студенческих научных конференциях. В 2014 году научная работа студентки Габдраш М.К. была награждена дипломом 3 степени на республиканском конкурсе научных студенческих работ; научная работа студента Сабировой А. награждена дипломом 1 степени ЗКГУ.

В университете действует служба содействия трудоустройству выпускников - Центр карьеры.

Для создания эффективной системы содействия трудоустройству выпускников университета ведется работа по заключению соглашений о сотрудничестве с государственными органами власти. Подписано 11 меморандумов о сотрудничестве с акиматами районов Западно-Казахстанской области, а также Советом директоров организаций технического и профессионального образования.

Традиционно высокие проценты трудоустройства показывает данная специальность. По специальности 5В091000- Библиотечное дело более пяти лет 100% трудоустройства составляет 100% и есть постоянная потребность в специалистах даже без стажа работы не только в Западном Казахстане, но и запросы в целом по стране и за ее пределами. Так, например, выпускница 2006 года Чиркова (ныне Лебедева) Наталья после окончания была приглашена в иностранную школу Haileybury Almaty School. Проработала на этой позиции до июня 2017 года, после чего уехала учиться в Университет Британской Колумбии в Ванкувере (Канада) на магистра библиотечного и информационного дела. В этой же

иностранный школе в настоящее время работает еще одна выпускница 2013 года, Мухамадиева Дина, которая после окончания вуза была приглашена в американский уголок при Детско-юношеской библиотеке им. Х. Есенжанова. Пивень Евгений, выпускник 2006 года, после окончания вуза был трудоустроен в одну из библиотек области, откуда призван в ряды казахстанской армии, после отбывания службы был приглашен на должность начальника библиотеки воинской части 0111 Службы государственной охраны Республики Казахстан, где и работает в настоящее время.

Результаты исследования

Специальность «Библиотечное дело» прошла долгий исторический путь, были свои сложности. Стоит отметить, что в настоящее время она имеет большие перспективы развития. Претерпевая временные изменения, профессия библиотекаря приобрела иное значение для общества. Теперь библиотечным работником можно стать любому, получив для этого лишь библиотечное образование. Не обязательно для этого занимать высокое положение в обществе или иметь высокую должность. Провести параллель с начальными этапами можно лишь в том, что библиотекарь должен уметь совмещать прямые обязанности с дополнительными. В наши дни к библиотекарям применяются требования как к менеджеру, управляющему не только людьми, но и документными ресурсами.

Хотелось бы добавить, что в связи с развитием электронных технологий, профессия библиотекаря не теряет свою ведущую роль, все же без библиотекаря не сформировать базы данных, не найти требуемой информации в громадных фондах.

Заключение

Глобальная информатизация общества, превращение библиотечного дела в одну из отраслей индустрии информации, комплексное внедрение в библиотеки вычислительной техники, активизация использования новейших информационных технологий, «врастание» библиотек в сети Интернета и обусловленное всем этим качественное усложнение библиотечных кадров, способных эффективно работать в новой, ранее неизвестной технической и интеллектуальной среде.

Улучшение качества подготовки библиотечных кадров высшей квалификации, отвечающих требованиям XXI в., зависит от множества факторов. Однако ключевое значение имеют и будут иметь педагогические кадры высшей школы – прежде всего, преподаватели дисциплин ядра профессиональной специализации. Проблема улучшения образования библиотекарей – это, в первую очередь, проблема качества кадров преподавателей библиотечно-библиографических дисциплин, хотя важны и другие слагаемые модернизации учебно-воспитательного процесса.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Государственная Публичная библиотека Казахстана за 4 года (1930-1933 гг.): [Подробный отчет о работе б-ки, о материальной базе ГПБ] / [сост.: С.Е. Гаевский] // Красный библиотекарь. - 1934.- №1.- С. 5-10.
- [2] Сулейменов Р.Б. Великий октябрь и культурные преобразования в Казахстане.- Алма-Ата: Наука, 1987.- 88 с.
- [3] Козыбаев И.М. Историография Казахстана: уроки истории. - Алма-Ата: Рауан, 1990.- 136 с.
- [4] Абжанова Х.М. Сельская интеллигенция Казахстана в условиях совершенствования социализма. Алма-Ата: Наука, 1988. – 192 с.
- [5] Дахшлейгер Г.Р. Социально-экономические преобразования в ауле и деревне Казахстана. 1917-1929. - Алма-Ата: Наука, 1965. – 536 с.

[6] Вахмистрова М. Рекомендательная библиография в республике: (краткий обзор изданий за 1962 год) / М. Вахмистрова, В. Колесникова // Библиотеки Казахстана: (из опыта работы) / Гос. респ. б-ка КазССР им. А. С. Пушкина. - Алма-Ата, 1964. - Вып. 3. С. 60-67.

[7] Мирибель М. Каким лидером являетесь вы? Или: три функции лидерства, связанные со стратегическими целями. // Непрерывное профессиональное развитие: пути к лидерству в библиотечно-информационном мире. Материалы седьмой всемирной конференции по непрерывному профессиональному развитию и обучению на рабочем месте для библиотечных и информационных профессий. Эд. А. Ричи и К. Уокер. Йоханнесбург, ЮАР, 14-16 августа 2007 г.- Мюнхен, 2007.- С. 126-138.

[8] Галиев В.З., Библиотечное дело в Казахстане / вторая половина XIX- начало XX веков // В.З. Галиев, НБРК.- Алматы, 1998.-15с.

[9] Шмелева Е.Н., Из истории библиотечного дела в Казахстане: Вып. 1. Библиотеки дореволюционного Казахстана / Е.Н. Шмелева, Н.К. Даулетова; Гос. б-ка Каз.ССР им. А.С. Пушкина.- Алма-Ата, 1975.

[10] Красный Урал: областная газета.- Уральск, 1923-1932. 1930, 15 сент.

[11] Западно-Казахстанский государственный университет им. М. Утемисова: история и современность: ЗКГУ – 75 лет/ Зап-Каз. Гос ун-т им. М. Утемисова.- Уральск, 2007.- с. 200

[12] Библиотечное дело в Казахстане: 1918-1945: сборник документов и материалов.- Алма-Ата, 1990.- с. 154-156

[13] Казахстан за 40 лет: статист.сборник.- Алма-Ата: Госстатиздат, 1960.- с .474-479.

[14] Горбачева В.А. Основы профессионально-педагогической деятельности преподавателей вузов культуры и искусств / Горбачева В.А., Горбачев А.А.: Монография.- М.; Издат. Дом МГУКИ, 2009.- 272 с.

REFERENCES

[1] Gosudarstvennaja Publichnaja biblioteka Kazakhstana za 4 goda (1930-1933 gg.) [State Public library of Kazakhstan for 4 years (1930-1933)]. Podrobnyj otchet o rabote b-ki, o material'noj baze / [sost.: S.E. Gaevskij] // Krasnyj bibliotekar', 1, 5-10. [in Russian].

[2] Sulejmenov R.B. (1987) Velikij oktjabr' i kul'turnye preobrazovanija v Kazahstane [The great October and cultural transformations in Kazakhstan], 88 [in Russian].

[3] Kozybaev I.M. (1990) Istoriografija Kazakhstana: uroki istorii [Historiography of Kazakhstan: history lessons], 136 [in Russian].

[4] Abzhanova X.M. (1988) Sel'skaja intelligencija Kazakhstana v uslovijah sovershenstvovanija socializma [Rural intellectuals of Kazakhstan in the conditions of improvement of socialism], 192 [in Russian].

[5] Dahshlejger G.R. (1965) Social'no-jekonomicheskie preobrazovanija v aule i derevne Kazakhstana 1917-1929, [Socio-economic transformations in auls and villages of Kazakhstan 1917-1929], 536 [in Russian].

[6] Vahmistrova M. (1964) Rekomendatel'naja bibliografija v respublike: (kratkij obzor izdanij za 1962 god) [Recommended bibliography in the Republic: (a brief review of publications in 1962)] Biblioteki Kazakhstana : (iz opyta raboty), 3, 60-67. [in Russian].

[7] Miribel M. (2007) Miribel' M. Kakim liderom yavlyaetes' vy? Ili: tri funkcii liderstva, svyazannye so strategicheskimi celyami. // Nepreryvnoe professional'noe razvitie: puti k liderstvu v bibliotechno-informacionnom mire. Materialy sed'moj vseмирной konferencii po nepreryvnomu professional'nomu razvitiyu i obucheniyu na rabochem meste dlya bibliotechnyh i informacionnyh professij [Which leader are you? Or: three functions for leadership, linking with strategic goals // Continuing professional development: pathways to leadership in the library and information world.

Proceedings of the seventh world conference on continuing professional development and workplace learning for the library and information professions], 126-138 [in Russian].

[8] Galiev V.Z., (1998) Biblioteknoe delo v Kazahstane / vtoraja polovina XIX- nachalo XX vekov [Library studies in Kazakhstan/the second half of the XIX-early XX centuries], 15 [in Russian].

[9] Shmeleva E.N., (1975) Iz istorii biblioteknogo dela v Kazahstane: Vyp. 1. Biblioteki dorevoljucionnogo Kazahstana [From the history of library studies in Kazakhstan]. [in Russian].

[10] Krasnyj Ural: oblastnaja gazeta (1930) [Krasny Ural: regional newspaper].-1923-1932, 15 sent. [in Russian].

[11] Zapadno-Kazahstanskij gosudarstvennyj universitet im. M. Utemisova: Istorija i sovremennost': ZKGU – 75 let (2007) [West Kazakhstan State University named after M. Utemisov: history and modernity], 200 [in Russian].

[12] Biblioteknoe delo v Kazahstane: 1918-1945 (1990) [Library studies in Kazakhstan: 1918-1945]: Sbornik dokumentov i materialov, 154-156 [in Russian].

[13] Kazahstan za 40 let (1960) [Kazakhstan for 40 years]: Statist.sbornik, 474-479. [in Russian].

[14] Gorbacheva V.A., Gorbachev A.A. (2009) Osnovy professional'no-pedagogicheskoy dejatel'nosti prepodavatelej vuzov kul'tury i iskusstv [Fundamentals of professional and pedagogical activity of faculty of higher education institutions of culture and art]. Monografija, 272 [in Russian].

Горбачева В.А., Жардемова М.Г.

ҚАЗАҚСТАНДА КІТАПХАНАШЫЛАРДЫ ДАЙЫНДАУДАҒЫ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ МЕН МӘСЕЛЕЛЕРІ: ТАРИХТАН ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒА

Андатпа. Мақалада Қазақстандағы кітапхана ісінің қалыптасу кезеңдері, кітапхана ісі тарихында мәселелерді дамытудағы әдістемелік негіздер мен әдістемелік тәсілдер, Қазақстан тарихындағы тарихи библиографияның ерекшеліктері, алар орны қарастырылады. Қазақстандағы жоғары оқу орындарында кітапхананың болашақ білікті мамандарын кәсіби дайындауға ерекше мен беріледі (М. Өтемісұлы атындағы БҚМУ мысалында). Мақаланың мақсаты-Қазақстандағы кітапханашыларды дайындаудың негізгі ерекшеліктерін талдау және зерттеу. Негізгі назар Батыс Қазақстан өңірінде кітапханалық білім берудің айқын көрінісі, алар орны туралы айтылып, білім беру процессін ұйымдастыруға ерекше мән беріледі. Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті жанындағы "Кітапханатану және библиография" кафедрасының құрылу тарихына көп көңіл бөлінеді. Қорытынды кезеңінде, оқытушылар мен студенттердің ғылыми-практикалық конференциялардағы, шығармашылық бірлестіктер мен олимпиадалардағы негізгі еңбектері ашылады.

Кілт сөздер: білім беру; зерттеу; тарих; кітапхана білімінің қалыптасуы; кітапханашы; кітапхана; ғылым; кітапхана кадрларын даярлау.

Gorbacheva Valentine, Zhardemova Madina

FEATURES AND PROBLEMS OF LIBRARIAN TRAINING IN KAZAKHSTAN: FROM HISTORY TO MODERNITY

Annotation: the article deals with the periodicity of the formation of librarianship in Kazakhstan, methodological foundations and methodological techniques in the development of issues of the history of librarianship, features of historical bibliography on the history of Kazakhstan. A special place is given to the training of library personnel and professional training in higher education institutions in Kazakhstan (for example, the WKSU named after M. Utemisova). The purpose of the article is to analyze and study the main features of librarians' training in Kazakhstan. The main focus is on the organization and state of library education in the West Kazakhstan region. Significant focus is made on the history of the establishment of the Department

of "Library Science and Bibliography" at the West Kazakhstan State University. In conclusion, this article reveals the main achievements of faculty and students at research conferences, creative associations, and Olympiads.

Keywords: education; research; history; formation of library education; librarian; library; science; training of library personnel.

УДК 371.14

МРНТИ 14.01.45

DOI 10.37238/1680-0761.2020.77(1).2

Катаев Е.С.

*Филиал Центра педагогического мастерства
Назарбаев Интеллектуальной школы, Уральск, Казахстан*

E-mail: erdan62@gmail.com

ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИЕ КОМПЕТЕНЦИИ ПЕДАГОГА ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ШКОЛЫ В УСЛОВИЯХ ОБНОВЛЕНИЯ СОДЕРЖАНИЯ СРЕДНЕГО ОБРАЗОВАНИЯ: ГЕРМЕНЕВТИКО-ФЕНОМЕНОЛОГИЧЕСКИЙ ПОДХОД

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы разработки перечня исследовательских компетенций педагога общеобразовательной школы в условиях обновления содержания среднего образования. Целью работы является анализ возможностей разработки перечня исследовательских компетенций на основе герменевтико-феноменологического подхода. Исследована логическая цепочка динамики профессиональных функций педагога в условиях обновления содержания образования: «аксиологическая направленность» – «акмеологическая основа» – «герменевтико-феноменологический подход». Сделан вывод о важности использования методов герменевтической феноменологии на этапах разработки совокупности исследовательских компетенций, и их последующего формирования в ходе реализации технологии Lesson Study. Представлена карта герменевтико-феноменологического исследования педагогической действительности, разработан перечень исследовательских компетенций как совокупность мотивационно-ценностного, теоретико-познавательного и организационно-деятельностного компонентов. Определены дескрипторы диагностики уровня сформированности исследовательских компетенций педагога (низкий, средний, выше среднего, высокий), которые в процессе их формирования проецируются как: репродуктивный, базовый, эвристический и творческий. Результаты работы полезны для организации исследования процесса обучения, диагностики исследовательских умений педагогов общеобразовательной школы, могут быть использованы в процессе аттестации педагогических кадров.

Ключевые слова: исследовательские компетенции; перечень исследовательских компетенций; герменевтико-феноменологический подход; компоненты исследовательских компетенций; акмеологическое сопровождение исследования.

Введение

Происходящие организационные и содержательные изменения в казахстанских общеобразовательных школах: реализация Государственной программы развития образования и науки Республики Казахстан на 2020-2025 годы [1]; обновленный Государственный общеобязательный стандарт среднего образования [2]; использование учителями технологии Lesson Study в процессе обучения [3]; введение в практику обучения квалификационных категорий «учитель-эксперт», «учитель-исследователь», «учитель-мастер» [4]; разработка Профессиональных стандартов «Педагога» [5], согласование требований по увеличению в школах числа учителей, имеющих магистерские степени и характером их подготовки [6] и другие, – все это определяет необходимость наличия у педагогов исследовательских компетенций.

Новое содержания среднего образования в Республике Казахстан предполагает совершенствование профессионализма педагогов, улучшения процесса обучения через обновление образовательных программ, использование активных форм и методов обучения, внедрение системы критериального оценивания, освоение учащимися проектной деятельности, формирование функциональной грамотности учащихся, поддержку метакогнитивных стремлений в деятельности участников образовательного процесса. Нормативно, это нашло свое отражение в Государственных стандартах среднего образования РК (ГОСО РК, 2018) через совокупность требований к содержанию образования, к уровню подготовки обучающихся, объемам их учебной нагрузки и срокам обучения.

На основе анализа ГОСО РК (2018) выделены следующие особенности обновления содержания среднего образования в казахстанских школах: учебные программы разработаны на основе дифференциации, интеграции и профессиональной ориентации содержания образования, использована техника «обратного дизайна»; сочетание академической и практической направленности общего среднего образования; ожидаемые результаты обучения конкретизируются в целях обучения по разделам каждого учебного предмета; поэтапное углубление знаний с учетом возрастных особенностей, построение спиральной формы учебной программы; развитие функциональной грамотности через активные формы и методы обучения; внедрение системы критериального оценивания учебных достижений обучающихся; единство обучения и воспитания, основанного на взаимосвязанности и взаимообусловленности ценностей образования и ожидаемых результатов обучения; компетентностный подход – ожидаемые результаты представлены как совокупность компетенций, выражающих, что именно обучающийся будет знать, понимать, демонстрировать по завершении процесса обучения; ценности образования – ориентиры в построении системы целей обучения, основанные на общечеловеческих ценностях; в работе с педагогами наряду с системой менторинга используется коучинговый подход; включение учителей в исследовательские технологии Lesson Study и Action Research.

Содержание образования, его цели задаются социально, что в период обновления содержания образования: обуславливает необходимость дополнительного изучения профессиональных функций педагога общеобразовательной школы, обеспечивающих его исследовательскую деятельность; определяет важность выявления ориентиров для совершенствования исследовательских навыков и умений, выраженных для практического использования в виде перечня исследовательских компетенций. В отличие от научного исследования, которое собирает, описывает, анализирует педагогические факты, обобщая, выделяет закономерности и принципы протекания педагогических процессов, разрабатывает методологические основания, обосновывает новые педагогические идеи и теории,

исследовательская деятельность педагога реализует те же функции, что и научно-исследовательская, но направлена на решение определенных проблем обучения, имеющих место в учебном заведении, конкретном классе, основываясь на достижениях педагогической науки и практики. Прогностическая и проектировочная функции определяют исследовательскую деятельность педагога по изучению педагогической действительности, как феномена, а возникшие затруднения выводят его на теоретический уровень исследования педагогической действительности. Осуществляя проектировочную функцию, педагог-исследователь отражает педагогическую действительность такой, какой она должна быть, что, на наш взгляд характерно для герменевтико-феноменологического подхода в постижении «знания о должном» [7, с. 37]. Переход от одной функции к другой осуществляется через исследовательскую деятельность. Чтобы оперировать данными функциями, педагог должен обладать определенными исследовательскими компетенциями. Освоение исследовательских компетенций возможно непосредственно в ходе процесса обучения.

В ходе применения технологии Lesson Study учителя школ, зачастую, используют готовые техники и приемы, формально соблюдая процедуру, при этом целеполагание урока-исследования не всегда четко отражает проблему в учении учащихся, принимая обобщенный характер, а порой дублируя цели урока согласно учебным программам. Задача состоит в том, чтобы учителя исследуя процесс обучения смогли понять и интерпретировать потребности и мотивы учащихся, тем самым наполняя свою профессиональную деятельность значимостью для учащихся и личностным смыслом для самого учителя. Значимость понимается как производное «совокупной общественной практики», которая «усваиваются субъектом в ходе распределения человеческой культуры», а смыслы, – как производное «от реальных жизненных отношений конкретного субъекта» к этому значению [8, с. 89].

Таким образом, в современной школе имеет место проблема овладения педагогами исследовательскими компетенциями. Понятие «исследовательские компетенции» и проблемы формирования исследовательских компетенций педагога изучались с различных точек зрения. С позиции компетентного подхода исследовательские компетенции относятся к числу ключевых, поскольку формируются на базе врожденного качества человека, как любознательного, познающего существа [9; 10].

Акмеологические основы профессиональной деятельности учителя определяют ценностные ориентации педагога. Акмеология использует общеметодологические принципы и подходы, которые проявляются «в онтологическом, гносеологическом, аксиологическом и методологическом планах или аспектах», перенося уровень изучения педагогической действительности на общенаучный, философский [11, с. 11]. Проблемные вопросы андрогогики в условиях глобальной информатизации и цифровизации представлены в работах А.К. Мынбаевой [12]. Развитие исследовательских компетенций педагога в российской инновационной образовательной среде исследуют Ломакина Т.Ю., С.В.Дзюбенко [13].

Проекция результатов анализа психолого-педагогической литературы, в аспекте понятия «исследовательские компетенции», на современный процесс обучения выявил следующую логическую последовательность исследования: 1) системно-деятельностный и компетентный подходы определили необходимость доминирования культурологического взгляда, с акцентом на аксиологическую составляющую профессиональной деятельности педагога; 2) учет ценностно-смыслового аспекта приводит к важности акмеологического подхода в реализации исследовательских функций педагога, что в свою очередь, переносит уровень изучения педагогической действительности на

общенаучный, философский, который фокусируется на герменевтико-феноменологическом подходе к изучению педагогической действительности.

Как показали предварительные результаты диагностики, учителя, в своем большинстве, при решении проблем обучения опираются на личный опыт и интуицию, испытывают затруднения в использовании общенаучной и философской методологии. Следовательно, педагогу необходимо овладение исследовательскими умениями и навыками, ориентирами которых будут исследовательские компетенции, основанные на метапредметном, философском уровне. Как один из подходов для разработки и последующего формирования исследовательских компетенций педагога общеобразовательной школы рассматривается использование методов герменевтической феноменологии.

В нашем исследовании герменевтический подход мы рассматриваем как понимание и интерпретация педагогической действительности. Чтобы постичь суть педагогической проблемы, трудности в обучении учащегося (которые кроются далеко за внешним поведением обучающегося), педагогу необходимо всестороннее изучение педагогической ситуации, согласование, сопоставление множества взглядов и мнений, ибо «истину не может познавать и сообщать кто-то один. Всемерно поддерживать диалог, давать сказать свое слово и инакомыслящему, уметь усваивать произносимое им – вот в чем душа герменевтики» [14, с. 8]. Это определяет необходимость совместной деятельности педагогов в планировании и проведении уроков, оценивании учебных достижений обучающихся, персональной рефлексии проделанной работы. Проекция герменевтического взгляда на педагогический процесс и его участников (педагоги, учащиеся, их родители) с позиции феноменологического метода предполагает как можно более полное описание изучаемой педагогической ситуации и жизненного опыта, затем, педагог берет на себя ответственность в ограждении от воздействия извне, от предрассудков, сложившихся стереотипов в отношении педагогической ситуации и участников образовательного процесса для того чтобы понять и интерпретировать суть изучаемой педагогической ситуации как феномена.

Общим между феноменологией и герменевтикой является направленность на постижение смысла. Феноменологический подход позиционируется с качественными исследованиями. В отличие от количественных исследований, которые «базируются на идеях контроля над объективными процессами, повторяемости и предсказания», качественные исследования основываются «на идеях взаимности, диалога и соавторства». Учебно-воспитательный процесс в условиях обновления содержания образования предполагает, как инвариант, диалогическое обучение «на идеях взаимности, диалога и соавторства» между педагогом и обучающимся. Для феноменологического подхода «важно выявить сущностную структуру переживания или опыта, т.е., артикулировать те инвариантные темы, которые появляются в переживании от ситуации к ситуации и от одной личности к другой», посредством «описания» достичь «относительно «чистого» сознания, не замутненного набором предпосылаемых опыту суждений». Понимание смысла в герменевтике в отличие от феноменологии, предполагает использование личного опыта, пред-суждений, пред-мнений, которые подвергаются сомнению со стороны [15, с. 57-59].

Философский подход, а точнее, использование педагогами идей герменевтической феноменологии, в период обновления содержания образования, определяют его как один из ключевых в деятельности педагога-исследователя. А техники и приемы герменевтико-феноменологического подхода в реализации Lesson Study будут способствовать эффективности повышения уровня профессиональной мотивации учителя к исследовательской деятельности на основе ценностно-смыслового восприятия изучаемой педагогической действительности.

Материалы и методы исследования

Основу методологии разработки перечня исследовательских компетенций составляют: системно-деятельностный, компетентностный, культурологический и герменевтико-феноменологический подходы.

На констатирующем этапе эксперимента использованы теоретические (теоретический анализ, педагогическое моделирование), эмпирические (опрос, наблюдение, изучение школьной документации, метод экспертных оценок) и математические (статистика и выявление связей) методы исследования.

Системно-деятельностный подход интегрирует организацию образовательного процесса и его деятельностную интерпретацию, что является важным в аспекте применения герменевтико-феноменологического подхода в исследовательской деятельности педагога. Культурологический подход приобщает участников образовательного процесса к общечеловеческим ценностям, к творческой деятельности и опыту эмоционально-ценностных отношений. Герменевтико-феноменологический подход предполагает описание изучаемого и жизненного опыта, таким образом, когда педагог взял на себя ответственность, оградиться от воздействия извне и воздержаться от (предрассудков) суждения о степени реальности рассматриваемого явления (феноменологические редукции). Далее, согласно процедурам феноменологического метода, исследование педагога выражается максимально точным языковым выражением, отражающим “полноту ясности” “чистого описания” деятельности участников образовательного процесса. Что в свою очередь способствует максимально приближенной к феномену формулировке педагогом изучаемой педагогической проблемы и постановке соответствующих целей и задач для решения возникших проблем обучения.

Карта герменевтико-феноменологического исследования педагогической действительности (рисунок). Предлагаемая карта (авторская) использовалась для определения проблем обучения и выявления перечня исследовательских компетенций педагога. Положим, что педагогическая действительность характеризуется четырьмя педагогическими ситуациями А, Б, В, Г. Педагоги фокус-группы, используя герменевтический подход, предлагают в ходе совместного обсуждения предсуждения и предмнения, которые основываются на личном опыте, опыте взаимодействия с участниками педагогических ситуаций (А1, А2, ...Г2). Феноменологическая редукция, позволяет педагогам, опять же, в ходе обсуждения в группе, освободиться от стереотипов, предвзятости и увидеть объективные причины (феномен), обуславливающие те или иные педагогические ситуации, определившие педагогическую действительность (А3, В2, Г1).

Техника последовательной конденсации смысла. Адаптированная автором техника использована для выявления перечня исследовательских компетенций учителя школы. В описание включаются мнения экспертов, которые получили интерсубъективное согласие или, когда «повторные наблюдения одного и того же феномена разными наблюдателями должны давать один и тот же результат» [16, с. 70]. Эксперты, на основе личного опыта и знаний, определили (ограничили) круг компетенций (герменевтический круг), которые, на их взгляд, является наиболее важными для исследовательской деятельности педагога. В отличие от феноменологической редукции, здесь, напротив, задействованы личный опыт и знания педагогов.

Техника последовательной конденсации «представляет собой движение к смыслу через структурированный процесс, предполагающий постоянную опору на данные» [15, с. 59; 16, с. 192-194]. Для обеспечения системного подхода в контексте требований Стандарта педагога, Стандарта послевузовского образования по программе «Магистратура», квалификационных характеристик педагога общеобразовательной школы: «педагог-исследователь» и «педагог-мастер» [4; 5; 6], за основу взяты элементы методологии Tuning Educational Structures in Europe (TUNING) [17, с. 32],

набор ключевых компетенций по программе Совета Европы [18, с. 11], профессиональные компетенции [9, с. 24-25; 10, с. 12; 19, с. 278-294].

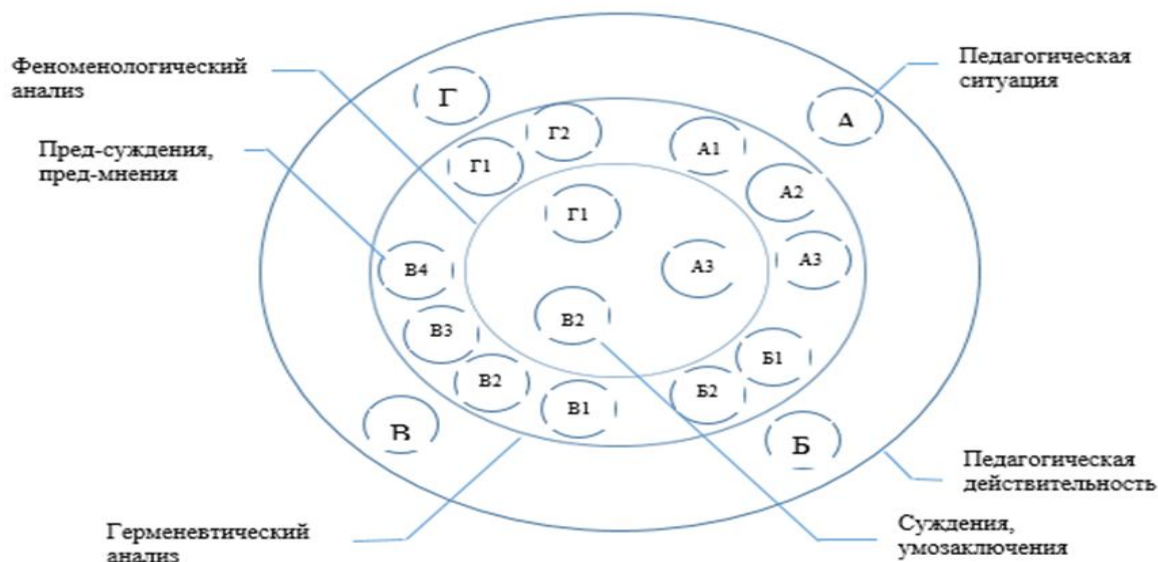

Рисунок – Карта герменевтико-феноменологического исследования педагогической действительности

Работа проходила в несколько этапов с охватом 76 директоров и 180 учителей общеобразовательных школ Западно-Казахстанской области (выборка 256 респондентов).

Первый этап проведен в форме семинаров и круглых столов на основе анализа и сбора данных о различных подходах к определению ключевых, общих и специальных компетенций. Из предложенных 60 исследовательских компетенций, путем объединения и исключения составлен перечень из 45. На втором этапе проведена классификация выделенных 45 компетенций по трем блокам (по пятнадцать исследовательских компетенций в каждой): мотивационно-ценностный, теоретико-познавательный и организационно-деятельностный. Основным критерием принято: «отношение к субъекту деятельности» [9]. На третьем этапе, на основе экспертных заключений в трех группах по 32 педагога проведено ранжирование с выбором 5 компетенций из 15. Четвертый этап, – объединение выделенных групп компетенций, корректировка формулировок. В итоге проделанной работы получены 15 наиболее важных исследовательских компетенций, которые определяют исследовательскую, творческую, человекоцентристскую, лидерскую позицию педагога в ходе образовательного процесса. На завершающем этапе проведена проверка достоверности определенного перечня исследовательских компетенций методами математической статистики.

Определение компонентов исследовательских компетенций. В нашем исследовании под исследовательскими компетенциями понимаются «знания, представления, программы действий, системы ценностей и отношений, которые затем выявляются в исследовательской компетентности в деятельностных, актуальных проявлениях» [10, с. 17]. Главным условием исследовательской работы педагога мы считаем его личную заинтересованность в подобного рода деятельности, основанную на ценностных категориях, характеризующих его как личность. Наиболее емко, на

наш взгляд представлены компоненты творческой, исследовательской деятельности в классификации И.Ф. Исаева: аксиологический (мотивационно-ценностный), технологический и личностно-творческий [20]. Как «духовность учителя, личностное развитие, и профессиональные качества учителя» рассматриваются компетенции учителя XXI века [21, с. 210]. На основе анализа теоретической литературы и школьной образовательной среды выделены три основных компонента исследовательских компетенций: мотивационно-ценностный, теоретико-познавательный и организационно-деятельностный.

Мотивационно-ценностный компонент представляет собой систему эмоционально-волевых отношений педагога к профессиональной деятельности, к коллегам, к самому себе, к развитию способностей обучающихся. Теоретико-познавательный – систему знаний об окружающем, о мышлении и способах деятельности, как основу формирования научной картины мира. Организационно-деятельностный – творческий опыт как системообразующее качество, которое готово обеспечить процессуальную готовность к творческому преобразованию действительности, когда «освоение личностью педагогической реальности возможно, когда ценности и технологии наполняются личностным смыслом» [20]. Выделенные компоненты легли в основу перечня исследовательских компетенций педагогов общеобразовательной школы с учетом реалий обновленного содержания образования.

Анализ нормативных документов, характеризующих исследовательские компетенции. Требования к знаниям педагогов в Стандартах педагога и Стандартах послевузовского образования по программе «Магистратура», отличаются практико-ориентированной, в первом случае, и научной направленностью, во-втором. Подуровни 6.1 и 6.2 Стандарта педагога направлены на познавательный аспект, а подуровни 6.3 и 6.4 – на технологический, тогда как аксиологический аспект, когда деятельность основывается на ценностных ориентирах, не нашла в документе своего должного отражения. В требованиях к академической степени магистра, исследовательская деятельность представлена всесторонне.

Подуровни Стандарта педагога последовательно представляют умения и навыки педагогов необходимые для исследовательской деятельности, в основном с использованием эмпирических методов исследования. Вместе с тем по мере нарастания подуровней (от 6.1 до 6.4), исследовательская деятельность ограничивается только их мониторингом. В документе о требованиях к магистранту последовательно (согласно иерархии уровней мыслительной деятельности, Б. Блума) отражаются необходимые умения и навыки для организации и проведения исследовательской работы, но данный документ не используется в школьной практике.

В отличие от Стандарта педагога и Стандарта требований к исследовательским компетенциям магистра, требования к квалификационным категориям педагогов общеобразовательной школы используемые для их аттестации, ориентированы на результат и включают достаточно ёмкие требования, которые необходимы, но не достаточны для использования оценки уровня развития исследовательских компетенций. Учитывая то, что исследовательская деятельность педагога в современной школе является ключевой, важным при проведении аттестации педагогических кадров является сам процесс достижения заявленных критериев, что в общем-то, не отражено в действующем документе.

Таким образом, теоретический анализ показал: 1) имеют место рассогласованность в нормативных документах между современными требованиями к педагогу общеобразовательной школы и потенциальными возможностями их удовлетворения; 2) исследовательские компетенции педагога общеобразовательной школы в условиях обновления содержания образования включают: исследовательскую деятельность, основанную на внутренних мотивах; приверженность к избирательности в изучении проблемных педагогических ситуаций (герменевтический аспект);

ценностное отношение к процессу обучения и участникам образовательного процесса, творческую основу в решении педагогических проблем (феноменологический аспект).

Результаты исследования

В условиях обновления содержания среднего образования как функции, представляющие особую важность для исследовательской деятельности педагога, выделены: рефлексивная, проектировочная, интроспективная, интеракционная, прогностическая. Рефлексивная функция – предполагает осмысление педагогом, как и почему те или иные формы и методы педагогического воздействия произвели то или иное впечатление на участника образовательного процесса. Интроспективная – психическая деятельность педагога, направленная на познание собственных желаний, чувств, мыслей, переживаний в процессе выявления проблем обучения учащегося, принятия решения по выбору форм и методов педагогического воздействия. Проектировочная – предполагает разработку модели предстоящей деятельности, планирование, персонализация выбор способов и средств достижения цели, критериев достижения поставленных целей и задач. Интеракционная – взаимодействие педагога с участниками образовательного процесса, построенное на взаимном доверии и ответственности, способности участников общения к проявлению эмпатии, построению учебного или профессионального диалога по решению выявленных проблем обучения. Прогностическая – способность педагога обобщать собственный опыт и опыт коллег, исследования ученых с целью определения противоречий и формулировке гипотезы исследования, построение плана исследования, разработка эффективных форм и методов решения проблем обучения.

Предлагаемые функции исследовательской деятельности в совокупности составляют взаимосвязанные качества личности (знания, умения, навыки, способы деятельности), их направленность «по отношению к определенному кругу предметов и процессов, и необходимых для качественной продуктивной деятельности по отношению к ним», есть компетенции [22, с. 2].

Метод математической статистики для доказательства достоверности определенного перечня исследовательских компетенций педагога общеобразовательной школы в условиях обновления содержания образования на примере мотивационно-ценностного компонента (использовалась программа SPSS).

Сформулируем статистические гипотезы:

- гипотеза об отсутствии различий средних значений (нулевая гипотеза – H_0);
- гипотеза о значимости различий средних значений (альтернативная гипотеза – H_1).

Параметрическим критерием, позволяющим проверить гипотезу о том, что средние значения совокупностей, из которых извлечены сравниваемые независимые выборки, отличаются друг от друга (гипотеза H_1), в нашей работе представлен одновыборочным критерием t Стьюдента. В качестве проверяемого значения при вычислении вводим число 7, которые меньше медианы из 15.

Степень свободы $df = n - 1$, уровень значимости $\alpha = 0,05$ т.е., достоверность различий равна 0,95 или 95%. Наименьшее среднее значение из 15 в эксперименте имеют исследовательские компетенции (ИК) под порядковыми номерами 1, 3, 6, 8, 9, для которых характерно также наименьшее стандартное отклонение и стандартные ошибки среднего значения.

Таблица – Перечень мотивационно-ценностного компонента исследовательских компетенций педагога общеобразовательной школы

Компонент	Компетенции	Уровни			
		высокий	выше среднего	средний	низкий
Мотивационно-ценностный	1) ориентация в системе общечеловеческих ценностей; 2) готовность к социальному взаимодействию на основе принятых моральных и правовых норм; 3) готовность нести ответственность за поддержание доверительных партнёрских отношений	Полное принятие всех пунктов	Не полное принятие хотя бы одного пункта	Не полное принятие каких-либо двух пунктов	Не полное принятие всех пунктов
	1) понимание социальной значимости педагогической профессии; 2) готовность разделять ценностные ориентаций педагогов и учащихся для их личностного развития; 3) готовность принять профессиональную ответственность по отношению к участникам образовательного процесса;	Полное принятие всех пунктов	Не полное принятие хотя бы одного пункта	Не полное принятие каких-либо двух пунктов	Не полное принятие всех пунктов
	1) способность критически оценить свои достоинства и недостатки; 2) готовность переосмысливать накопленный опыт, наметить пути и выбрать средства саморазвития; 3) склонность к гибкости и постоянному обучению, к сомнению в собственной практике	Полное принятие всех пунктов	Не полное принятие хотя бы одного пункта	Не полное принятие каких-либо двух пунктов	Не полное принятие всех пунктов
	1) способность делать вклад в личностный рост; 2) ориентация на повышение эффективности деятельности других участников образовательного процесса; 3) способность занимать позицию "критического друга"	Полное принятие всех пунктов	Не полное принятие хотя бы одного пункта	Не полное принятие каких-либо двух пунктов	Не полное принятие всех пунктов
	1) стремление к постоянному саморазвитию профессионального мастерства; 2) способность принимать нестандартные решения, разрешать проблемные ситуации; 3) наличие высокой внутренней мотивацией к выполнению исследовательской деятельности	Полное принятие всех пунктов	Не полное принятие хотя бы одного пункта	Не полное принятие каких-либо двух пунктов	Не полное принятие всех пунктов

В итоге получено, что уровни значимости p для выделенных исследовательских компетенций, значительно меньше уровня значимости ($p = 0 < \alpha = 0,05$), а, значение t – критерия в каждом из выделенных компетенций (ИК1 = -3,99, $p=0,00$; ИК3 = -5,65, $p=0,000$; ИК6 = -9,88, $p=0,000$; ИК8 = -16,36, $p=0,000$; ИК9 = 4,67, $p=0,000$) имеет отрицательное значение, что позволяет сделать вывод о том, что полученные средние

величины являются достоверными, а их значения – наименьшими из рассматриваемых параметров ИК1– ИК15. Аналогична схема статистической достоверности для теоретико-познавательного и организационно-деятельностного компонентов.

Заключение

Таким образом, в статье показан герменевтико-феноменологический подход к разработке совокупности исследовательских компетенций, определяющих исследовательскую деятельность педагога в условиях обновления содержания образования. Определен перечень исследовательских компетенций педагога общеобразовательной школы в условиях обновления содержания образования, которые составляют содержательную основу соответствующей модели, разработаны дескрипторы к исследовательским компетенциям. Данный перечень исследовательских компетенций составил содержательную основу модели формирования исследовательских компетенций педагога общеобразовательной школы в условиях обновления содержания образования. Предлагаемый перечень исследовательских компетенций может быть использован для диагностики уровня владения педагога исследовательскими навыками и умениями, а также в процессе аттестации педагогических кадров. В рамках разработанной модели исследовательские компетенции представляют маршрутную карту профессионального и академического роста педагога общеобразовательной школы.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Об утверждении Государственной программы развития образования и науки Республики Казахстан на 2020-2025 годы / Постановление Правительства Республики Казахстан от 27 декабря 2019 года № 988. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/P1900000988>.
- [2] Об утверждении Государственных общеобязательных стандартов образования всех уровней образования / Приказ Министра образования и науки Республики Казахстан от 31 октября 2018 года № 604. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/V1800017669>.
- [3] Dudley P. Lesson Study: Professional learning for our time. Routledge research in Education [Электронный ресурс] / P. Dudley. Lesson Study: Professional learning for our time. Routledge research in Education. – London: Taylor & Francis Group, 2014. – 178 p. – Режим доступа: <https://book.cc/book/2566008/2e3bbc>.
- [4] Правила аттестации педагогических работников, утвержденных Приказом Министра образования и науки Республики Казахстан от 27 января 2016 года № 83 (с изменениями от 29 июня 2018).
- [5] Профессиональный стандарт «Педагог». Приложение к приказу Председателя Правления Национальной палаты предпринимателей Республики Казахстан «Атамекен» от 8 июня 2017 года № 133. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://atameken.kz/uploads/content/files/>.
- [6] Государственный общеобязательный стандарт послевузовского образования «Магистратура» в редакции постановления Правительства Республики Казахстан от 13.05.2016 № 292. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://findhow.org/1283-gosudarstvennyiy-standart-magistratura.html#z470>.
- [7] Краевский В.В. Методология педагогики: новый этап / В.В. Краевский, Е.В. Бережнова. – М.: Издательский центр «Академия», 2006. – 400 с.
- [8] Леонтьев Д.А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности. 2-е изд. / Д.А. Леонтьев. – М.: Смысл, 2003. – 488 с.
- [9] Зимняя И.А. Ключевые компетентности как результативно-целевая основа компетентностного подхода в образовании. / И.А. Зимняя – М.: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 2004. – 40 с.
- [10] Компетенции в образовании: опыт проектирования: сб. науч. тр. / под ред. А.В. Хуторского. – М.: «ИНЭК», 2007. – 37 с.

- [11] Деркач А. Акмеология. / А. Деркач, В.Зазыкин. – СПб.: Питер, 2003. – 256 с.
- [12] Мынбаева А.К. Обзор новейших теорий образования: педагогика 2.0, образование 3.0 и хьютагогика / А.К. Мынбаева // Вестник КазНУ им. Аль-Фараби. – 2019. – № 4 (61). – С. 4–16.
- [13] Ломакина Т.Ю. Методологические основы разработки технологии развития исследовательских компетенций учителя / Т.Ю. Ломакина, С.В. Дзюбенко // Отечественная и зарубежная педагогика. – 2017. – Т. 1, № 1(35). – С.61–72.
- [14] Гадамер Г.-Г. Актуальность прекрасного / Г.-Г. Гадамер; пер. с нем. А.В. Михайлов. – М.: Искусство, 1991. – 367 с.
- [15] Бусыгина Н.П. Феноменологический и герменевтический подходы в качественных психологических исследованиях / Н.П. Бусыгина // Культурно–историческая психология. – 2009 – № 1. – С. 57–65.
- [16] Квале С. Исследовательское интервью / С. Квале; пер. с англ. М.Р. Мироновой – М.: Смысл, 2003. – 301 с.
- [17] Gonzales J. Tuning Educational Structures in Europe II Universities' contribution to the Bologna Process [Электронный ресурс] / J. Gonzales, R. Wagenaar. University of Deusto and University Groningen, 2005. – Режим доступа: http://www.bolognakg.net/doc/Tuning_2_4rd_version.pdf.
- [18] Hutmacher W. Key competencies for Europe [Электронный ресурс] / W. Hutmacher. Secondary Education for Europe Strasburg, 1997. – 72. p. – Режим доступа: www.files.eric.ed.gov/fulltext/ED407717.pdf.
- [19] Равен Дж. Компетентность в современном обществе: выявление, развитие и реализация / Дж. Равен; пер. с англ. – М.: «Когито–Центр», 2002. – 396 с.
- [20] Исаев И.Ф. Теория и практика формирования профессионально– педагогической культуры преподавателя высшей школы. / И.Ф. Исаев. – М.–Белгород, 1993. – 219 с.
- [21] Laksanasut S. A study of condition and expectation for teacher's competencies in the 21 st century of the pre–service teachers in the faculty of education [Электронный ресурс] / S. Laksanasut // ICBTS 2019 International Academic Research Conference in London, 2019. – Режим доступа: www.academia.edu/39544670/.
- [22] Хуторской А.В. Определение общепредметного содержания и ключевых компетенций как характеристика нового подхода к конструированию образовательных стандартов [Электронный ресурс] / А.В. Хуторской. // Вестник Института образования человека. – 2011. – №1. – Режим доступа: <http://eidos–institute.ru/journal/2011/103/>.

REFERENCES

- [1] Ob utverzhdenii Gosudarstvennoj programmy razvitiya obrazovaniya i nauki Respubliki Kazakhstan na 2020-2025 gody. / Postanovlenie Pravitel'stva Respubliki Kazakhstan ot 27 dekabrya 2019 goda № 988 [About approval of the State program of development of education and science of the Republic of Kazakhstan for 2020-2025, Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan from December 27, 2019 № 988]. (n.d.). Retrieved from <http://adilet.zan.kz/rus/docs/P1900000988> [in Russian].
- [2] Ob utverzhdenii Gosudarstvennyh obshheobязatel'nyh standartov obrazovaniya vseh urovnej obrazovaniya / Prikaz Ministra obrazovaniya i nauki Respubliki Kazakhstan ot 31 oktjabrya 2018 goda № 604 [About approval of the state obligatory standards of education of all levels of education \ Order of the Minister of education and science of the Republic of Kazakhstan from October 31, 2018 № 604]. (n.d.). Retrieved from <http://adilet.zan.kz/rus/docs/V1800017669> [in Russian].
- [3] Dudley, P. (2014). Lesson Study: Professional learning for our time. Routledge research in Education. London: Taylor & Francis Group. Retrieved from <https://b-ok.cc/book/2566008/2e3bbc>.
- [4] Pravila attestacii pedagogicheskikh rabotnikov, utverzhdennyh Prikazom Ministra obrazovaniya i nauki Respubliki Kazakhstan ot 27 janvarja 2016 goda № 83 (s izmenenijami ot 29 ijunya 2018) [Rules for the certification of pedagogical workers, approved by the Order of the Minister of Education and Science of the Republic of Kazakhstan from January 27, 2016 № 83 (with changes from June 29, 2018)] [in Russian].
- [5] Professionalnyi standart «Pedagog». Prilozhenie k prikazu Predsedatelja Pravlenija Nacionalnoi palaty predprinimatelei Respubliki Kazakhstan «Atameken» ot 8 iyunia 2017 goda № 133 [Professional standard "Teacher".

Appendix to the order of the Chairman of the Board of the National Chamber of Entrepreneurs of the Republic of Kazakhstan “Atameken” No. 133 dated June 8, 2017]. (n.d.). Retrieved from <https://atameken.kz/uploads/content/files/> [in Russian].

[6] Gosudarstvennyi obshheobiazatelnyi standart poslevuzovskogo obrazovaniia «Magistratura» v redakcii postanovleniia Pravitelstva Respubliki Kazahstan ot 13.05.2016 № 292 [The state compulsory standard of postgraduate education "Master" as amended by the Decree of the Government of the Republic of Kazakhstan dated 05/13/2016 No. 292]. (n.d.). Retrieved from findhow.org/1283-gosudarstvennyi-standart-magistratura.html#z470 [in Russian].

[7] Kraevskii, V.V. & Berezhnova, E.V. (2006). Metodologiya pedagogiki: novyj jetap [Pedagogy methodology: new stage]. Moscow: Izdatelskii centr «Akademiia» [in Russian].

[8] Leontev, D.A. (2003). Psihologiya smysla: priroda, stroenie i dinamika smyslovoi realnosti [Psychology of meaning: nature, structure and dynamics of semantic reality]. (2d ed.). Moscow: Smysl [in Russian].

[9] Zimniaia, I.A. (2004). Kliuchevye kompetentnosti kak rezultativno-celevaia osnova kompetentnostnogo podhoda v obrazovanii [Key competencies as an effective-target basis of competency approach in education]. M.: Research Center of Problems of Quality of Training of Specialists [in Russian].

[10] Hutorskoj, A.V. (Eds.). (2007). Kompetencii v obrazovanii: opyt proektirovaniia: sb. nauch [Competence in Education: Experience of Design]. Moscow: Nauchno-vnedrencheskoe predpriatie «INJeK» [in Russian].

[11] Derkach, A. & Zazykin, V. (2003). Akmeologiya. [Acmeology]. Saint-Petersburg: Peter [in Russian].

[12] Mynbaeva, A.K. (2019). Obzor novejshih teorii obrazovaniia: pedagogika 2.0, obrazovanie 3.0 i hjutagogika [Overview of the latest theories of education: pedagogy 2.0, education 3.0 and heutagogy]. Vestnik KazNU im. Al-Farabi – Bulletin of Kazakh National University. Al-farabi, 4, 4–16 [in Russian].

[13] Lomakina, T.Ju. & Dzjubenko, S.V. (2017). Metodologicheskie osnovy razrabotki tehnologii razvitiia issledovatel'skikh kompetencii uchitelja [Methodological basis for the development of technology for the development of teacher research competencies]. Otechestvennaja i zarubezhnaja pedagogika – Domestic and foreign pedagogy, 1, 61–72 [in Russian].

[14] Gadamer, G.-G. (1991). Aktualnost' prekrasnogo [The relevance of beauty]. A.V. Mikhailov (Ed.). Moscow: Art [in Russian].

[15] Busygina, N.P. (2009). Fenomenologicheskij i germenevticheskij podhody v kachestvennyh psihologicheskikh issledovanijah [Phenomenological and hermeneutic approaches in qualitative psychological research]. Kulturno-istoricheskaja psihologija – Cultural-Historical Psychology, 1, 57-65 [in Russian].

[16] Kvale, S. (2003). Issledovatel'skoe intervju [Research interview]. M.R. Mironova (Ed.). Moscow: Smysl [in Russian].

[17] Gonzales, J. & Wagenaar, R. (2005). Tuning Educational Structures in Europe II Universities' contribution to the Bologna Process. University of Deusto and University Groningen. Retrieved from http://www.bolognakeg.net/doc/Tuning_2_4rd_version.pdf.

[18] Hutmacher W. (1997). Key competencies for Europe. Secondary Education for Europe Strasbourg. Retrieved from www.files.eric.ed.gov/fulltext/ED407717.pdf.

[19] Raven, Dzh. (2002). Kompetentnost v sovremennom obshhestve: vyjavlenie, razvitie i realizacija [Competence in modern society: identification, development and implementation]. (Ed.). Moscow: «Kogito-Centr» [in Russian].

[20] Isaev, I.F. (1993). Teoriia i praktika formirovaniia professionalno-pedagogicheskoi kultury prepodavatelja vysshej shkoly [Theory and practice of the formation of professional and pedagogical culture of a teacher of higher education]. Moscow-Belgorod [in Russian].

[21] Laksanasut, S. (2019). A study of condition and expectation for teacher's competencies in the 21 st century of the pre-service teachers in the faculty of education. ICBTS 2019 International Academic Research Conference in London. Retrieved from www.academia.edu/39544670/.

[22] Hutorskoi, A.V. (2011). Opredelenie obshhepredmetnogo soderzhaniia i ključevykh kompetencii kak harakteristika novogo podhoda k konstruirovaniiu obrazovatel'nykh standartov [Definition of general subject content and key competencies as a characteristic of a new approach to the construction of educational standards]. Vestnik Instituta obrazovaniia cheloveka – Bulletin of the Institute of Human Education, 1. Retrieved from <http://eidos-institute.ru/journal/2011/103/>.

Катаев Е.С**ОРТА БІЛІМ БЕРУ МАЗМҰНЫ ЖАҢА ОРТАЛЫҚТАҒЫ ЖАЛПЫ БІЛІМ
МЕКТЕПІНІҢ ОҚЫТУШЫСЫНЫҢ ЗЕРТТЕУЛЕРІ**

Аңдатпа. Мақалада орта білім мазмұнын жаңарту жағдайында орта мектеп мұғалімінің зерттеу құзіреттіліктерінің тізбесін жасау талқыланады. Жұмыстың мақсаты - герменевтикалық-феноменологиялық көзқарас негізінде зерттеу құзіреттіліктерінің тізімін жасау мүмкіндіктерін талдау. «Аксиологиялық бағдар» - «акмеологиялық негіз» - «герменевтикалық-феноменологиялық көзқарас» білім мазмұнын жаңарту жағдайында мұғалімнің кәсіби функциялары динамикасының логикалық тізбегі зерттелді. Зерттеудің құзіреттіліктерінің жиынтығын игеру кезеңдерінде герменевтикалық феноменологияның әдістерін қолдану және оларды Lesson Study технологиясын іске асыруда одан әрі қалыптастыру маңызды деген тұжырым жасалды. Педагогикалық шындықты герменевтикалық-феноменологиялық зерттеу картасы ұсынылды, мотивациялық-құндылық, теориялық-танымдық және ұйымдастырушылық-белсенділік компоненттерінің жиынтығы ретінде зерттеу құзіреттіліктерінің тізімі жасалды. Мұғалімнің зерттеу құзіреттіліктерін қалыптастыру деңгейінің диагностикалық дескрипторлары анықталды (төмен, орта, ортадан жоғары, жоғары), олардың қалыптасу процесінде болжанатын: репродуктивті, негізгі, эвристикалық және шығармашылық. Жұмыстың нәтижелері оқу процесін зерттеуді ұйымдастыруда, орта мектеп мұғалімдерінің ғылыми-зерттеу дағдыларын диагностикалауда пайдалы және оқытушылар құрамын аттестациялау процесінде қолдануға болады.

Кілт сөздер: зерттеу құзіреттілігі; зерттеу құзіреттерінің тізімі; герменевтикалық-феноменологиялық тәсіл; зерттеу құзіреттіліктерінің компоненттері; акмеологиялық зерттеулерді қолдау.

Kataev Yerdan**RESEARCH COMPETENCES OF A TEACHER OF A GENERAL EDUCATIONAL
SCHOOL IN THE CONDITIONS OF UPDATING THE CONTENT OF SECONDARY
EDUCATION: HERMENEUTIC-PHENOMENOLOGICAL APPROACH**

Annotation. The article discusses the development of a list of research competencies of a secondary school teacher in the context of updating the content of secondary education. The aim of the work is to analyze the possibilities of developing a list of research competencies based on the hermeneutic-phenomenological approach. The logical chain of the dynamics of the professional functions of the teacher in the context of updating the content of education “axiological orientation” - “acmeological basis” - “hermeneutic-phenomenological approach” is investigated. It is concluded that it is important to use the methods of hermeneutic phenomenology at the stages of developing a set of research competencies, and their subsequent formation in the implementation of the Lesson Study technology. A map of the hermeneutic-phenomenological study of pedagogical reality is presented, a list of research competencies is developed as a set of motivational-value, theoretical-cognitive and organizational-activity components. Diagnostic descriptors of the level of formation of the research competencies of the teacher (low, medium, above average, high) are defined, which in the process of their formation are projected as: reproductive, basic, heuristic and creative. The results of the work are useful for organizing studies of the learning process, diagnosing the research skills of secondary school teachers, and can be used in the process of certification of teaching staff.

Keywords: research competencies; list of research competencies; hermeneutic-phenomenological approach; components of research competencies; acmeological research support.

УДК 372.854:543.5
МРНТИ 44.03.01:31.19
DOI 10.37238/1680-0761.2020.77(1).3

Кунашева З.Х., Имашев А.А., Утепкалиева Г.И.

*Западно-Казахстанский государственный университет имени М. Утемисова,
Уральск, Казахстан*

E-mail: kunasheva@mail.ru, imashev_1997@mail.ru, gulnura_west@mail.ru

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ ЭФФЕКТИВНОЙ ОРГАНИЗАЦИИ САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ СТУДЕНТОВ В ПРЕПОДАВАНИИ ДИСЦИПЛИНЫ «ФИЗИКО-ХИМИЧЕСКИЕ МЕТОДЫ ИССЛЕДОВАНИЯ И КОНТРОЛЯ»

Аннотация. В статье рассмотрены вопросы организации самостоятельной работы студентов (СРС) по предмету «Физико-химические методы исследования и контроля» химических специальностей в бакалавриатуре. Приведены педагогические условия, которые улучшают качество подготовки студентов при самостоятельном изучении новых материалов. Установлены важнейшие факторы повышения уровня и качества самостоятельной работы: использование современных дидактических средств, включающих образовательное Интернет-пространство и другие компьютерные технологии, применение контрольно-обучающих программ и тестового контроля. Отмечено, что общими признаками устойчивой психологической готовности студентов к самостоятельной работе является глубокий интерес к будущей профессии и самому процессу труда, стремление к самовыражению в избранной деятельности, наличие ценностных ориентаций, связанных с будущей работой. Доказаны, что процесс самостоятельной работы студентов может быть эффективным тогда, когда соблюдены следующие педагогические условия: предварительное планирование, определение цели, постановка задач, контроль над выполнением и оценка работы. Даны результаты работы по разработке материалов к самостоятельной работе, подготовленные преподавателями и составленные из нескольких частей.

Ключевые слова: самостоятельная работа студентов; химия; педагогические условия; самоорганизованность; творческая активность; инициатива; потенциометрия; индикаторные электроды.

Введение

Современное состояние развития системы непрерывного образования характеризуется высоким уровнем требований к специалисту, способного к самообразованию, саморазвитию и самовоспитанию. Исходя из этого, необходимо отметить, что в последние годы учеными рассмотрены некоторые аспекты проблемы организации самостоятельной работы студентов и предложены различные подходы выявления педагогических условий, способствующие улучшению учебной деятельности студентов высшего учебного заведения. Штеймарк в своей статье отмечает, о том, что педагогическая система может успешно функционировать и развиваться лишь при соблюдении определенных условий. Специфической чертой понятия «педагогические условия» является то, что оно включает в себя элементы всех составляющих процесса обучения и воспитания: цели, содержание, методы, формы, средства [1].

Андреев считает, что педагогические условия – это «обстоятельства процесса обучения, которые являются результатом целенаправленного отбора, конструирования и применения элементов содержания, методов, а также организационных форм обучения для достижения дидактических целей [2].

Произошла глобализация роли науки и образования в эволюции человечества, настолько масштабно, что научно-технический прогресс, который начинал свое развитие в XX столетии привёл к росту объёма знаний и потоков информации в десятки раз, возможно даже и в сотни раз в некоторых отраслях науки и техники. Вследствие этого меняется промышленная цивилизация, наблюдается изменение характера и структуры производства, происходит изменение места и функции человека в нем, его образа жизни и быта. Происходящие изменения значительно увеличило требования к повышению уровня и качества образования, подготовки молодых специалистов, обучающихся в вузах. Особую актуальность приобретает личностно-ориентированный подход к обучению будущих специалистов, и в первую очередь, к организации их самостоятельной работы над учебным материалом, усиления ответственности преподавателей за развитие навыков самостоятельной работы, за стимулирование профессионального роста студентов, воспитание их творческой активности и инициативы.

В последнее десятилетие в результате перехода на новые учебные планы значительно сократились количества часов аудиторных занятий, что привело полному самостоятельному изучению студентами новых тем, разделов дисциплин без конспектов лекций, лабораторных работ, практических или семинарских занятий, которые проводятся обычно с участием преподавателей.

В связи с вышеизложенным эффективная организация процесса самостоятельной работы студента является актуальной проблемой учебной работы вузов. Более того, в настоящее время контроль знаний студентов фактически сводится к единственной функции регистрации итоговой оценки: рубежного контроля, текущего экзамена. При этом другие важные функции подготовки специалистов, такие как обучающая, активизирующая, воспитывающая остаются без должного внимания.

Материалы и методы исследования

Нами в данной работе рассмотрены проблемы изучения новых разделов и тем по предмету «Физико-химические методы исследования и контроля» при подготовке самостоятельных работ студентов химической специальности бакалавриатуры. В качестве раздела для самостоятельного изучения приведен раздел «Потенциометрия» преподаваемой дисциплины.

Результаты исследования

Согласно образовательной программы целью освоения дисциплины «Физические-химические методы исследования и контроля» является формирование профессиональных компетенций бакалавра при получении систематических знаний о современных физико-химических методах идентификации и установления строения веществ; формирование у студентов понимания теоретических и практических основ физико-химических методов исследования в химии, умения использовать их для решения интерпретационных и прикладных задач химии, а также выяснение вопросов, связанных с физическими теориями взаимодействия электромагнитного поля, излучения или потока частиц с молекулой в определённых условиях, для последующего выполнения профессиональных теоретических и прикладных задач. Известно, что самостоятельная работа студентов выступает как первостепенное важнейшее средство повышения профессионально-познавательной и творческой активности будущих специалистов. Именно в ней проявляется мотивация студента, его целенаправленность, индивидуальные стили учебной деятельности, а также самоорганизованность, самостоятельность, самоконтроль, самовоспитание и другие личностные

качества. При этом понятие самостоятельной работы в современной методике преподавания в вузе обязательно соотносится с организующей ролью преподавателя [3]. В этом контексте планирование самостоятельных работ преподаватель может начать с процедуры организации самостоятельной работы студентов, которая описана в документах, разработанных в рамках внедрения системы менеджмента качества в образовательном процессе университета [4-7]. План самостоятельной работы студентов обычно включен в учебно-методический комплекс дисциплины и приводится в силлабусе. Материалы к самостоятельной работе, подготовленные преподавателями, составлены из нескольких частей. Первая часть темы состоит из теоретических заданий, которые включают, основные понятия, определения, суть методов, законы или уравнения на которые базируются методы исследования [8-10]. Примеры теоретических заданий приведены в таблице 1.

Таблица 1 – Примеры теоретических заданий

Тема	Примеры заданий
<i>СРС №1-3</i> Потенциометрическое титрование	1. Требования, предъявляемые к химическим реакциям в потенциометрическом титровании. 2. Электрохимические индикаторные реакции и предъявляемые к ним требования. 3. С чем связано возникновение скачка потенциала на кривых потенциометрического титрования?

Вторая часть состоит из практических заданий, которые включает аппаратное оформление физико-химических методов исследований, конкретные приборы, их название, модели, типы, дополнительные оборудования и вспомогательные материалы, применяемые в конкретных методах анализа, принципиальные схемы приборов, правила работы на приборе, проверка и калибровка приборов, условия и требования к эксплуатации приборов и оборудования. В таблице 2 представлены несколько примеров практических заданий.

Таблица 2 – Примеры практических заданий

Тема	Примеры заданий
<i>СРС №1-3</i> Потенциометрическое титрование	1. Назовите основные типы потенциометров. В чем их различие? 2. Назовите индикаторные электроды, используемые в кислотно – основном титровании. 3. По какому принципу выбирают индикаторные электроды в осадительном и комплексонометрическом титровании? 4. Какие индикаторные электроды применяют в окислительно – восстановительном титровании?

Третья часть материалов самостоятельной работы студентов включают тестовые задания по всем темам и их примеры даны в таблице 3.

Таблица 3 – Примеры тестовых заданий

Тема	Примеры заданий
<i>СРС №1-3</i> Потенциометрическое титрование	1. В чем трудности использования прямого потенциометрического метода для определения концентрации металла? А. в этом случае трудно подобрать электрод сравнения.

	В. в этом случае трудно подобрать индикаторный электрод. С. связано с тем, что между потенциалом электрода и концентрацией металла существует логарифмическая зависимость. Д. связано с тем, что потенциал индикаторного электрода меняется во времени. Е. нет трудностей. 2. Почему при использовании стеклянного электрода нельзя по значению электродвижущей силы (ЭДС) рассчитать рН раствора? А. рН раствора по величине ЭДС стеклянного электрода можно рассчитать, если в качестве электрода сравнения использовать водородный электрод. В. так как потенциал стеклянного электрода зависит от состава стекла и его толщины. С. так как зависимость потенциала стеклянного электрода от рН нелинейна. Д. так как стеклянные электроды обладают большим сопротивлением. Е. так как потенциал стеклянного электрода зависит от состава жидкости внутри электрода.
--	--

Четвертая часть материалов включает расчетные задачи по физико-химическим методам. В таблице 4 показаны примеры расчетных задач на тему «Потенциометрическое титрование».

Таблица 4 – Примеры расчетных задач

Тема	Примеры задач																	
СРС №1-3 Потенциометрическое титрование	1. 1. Вычислите электродный потенциал медного электрода, опущенного в раствор соли меди с концентрацией Cu^{2+} равной 0,1 моль/л; $E^{\circ}_{\text{Cu}^{2+}/\text{Cu}^0} = 0,34 \text{ В}$.																	
	2. 2. Рассчитайте концентрацию NH_4VO_3 в анализируемом растворе, если при потенциометрическом титровании 20,0 мл раствора NH_4VO_3 0,1 моль-экв/л раствором FeSO_4 были получены следующие данные:																	
	<table><tr><td>$V(\text{мл})$</td><td>10,0</td><td>13,0</td><td>13,5</td><td>14,0</td><td>14,5</td><td>15,0</td><td>15,5</td><td>16,0</td></tr><tr><td>$E(\text{мВ})$</td><td>730</td><td>700</td><td>680</td><td>650</td><td>550</td><td>500</td><td>480</td><td>470</td></tr></table>	$V(\text{мл})$	10,0	13,0	13,5	14,0	14,5	15,0	15,5	16,0	$E(\text{мВ})$	730	700	680	650	550	500	480
$V(\text{мл})$	10,0	13,0	13,5	14,0	14,5	15,0	15,5	16,0										
$E(\text{мВ})$	730	700	680	650	550	500	480	470										

В пятой части даны вопросы для самоподготовки. На тему «Общая характеристика метода. Классификация электродов в потенциометрии» примеры вопросов представлены в таблице 5.

Таблица 5 – Вопросы для самоподготовки

Тема	Примеры вопросов
<i>СРС №1-3</i> Общая характеристика метода.	Общая характеристика метода. Прямая потенциометрия 1. С чем связано возникновение потенциала в системах: металл-вода, металл-раствор соли металла? 2. Какие процессы ответственны за возникновение потенциала на границе раздела металл-раствор?

Классификация электродов в потенциометрии	3. Электродный потенциал (равновесный, нормальный, формальный). 4. Что такое электрохимическая реакция? 5. Какие факторы влияют на обратимость электродного процесса? 6. Возможности и недостатки прямой потенциометрии. 7. Приведите классификацию электродов в потенциометрии (электронно-ионообменные, индикаторные, электроды сравнения). 8. Приведите примеры электрода I, II, и III рода. 9. Поляризуемые и неполяризуемые электроды. Приведите примеры. 10. Индикаторные электроды, используемые в рН – метрии. 11. Требования, предъявляемые к электродам сравнения. 12. Охарактеризуйте электроды сравнения, используемые в потенциометрии (каломельный, хлоридсеребряные).
---	--

Заклучение

Таким образом, повышение эффективности самостоятельной работы студентов требует создания необходимых организационных и дидактических условий. Важнейшим фактором повышения уровня и качества самостоятельной работы является использование современных дидактических средств, включающих образовательное Интернет-пространство и другие компьютерные технологии, применение контрольно-обучающих программ и тестового контроля.

Общими признаками устойчивой психологической готовности студентов к самостоятельной работе является глубокий интерес к будущей профессии и самому процессу труда, стремление к самовыражению в избранной деятельности, наличие ценностных ориентаций, связанных с будущей работой.

Процесс самостоятельной работы студентов может быть эффективным тогда, когда соблюдены следующие педагогические условия: предварительное планирование, определение цели, постановка задач, контроль над выполнением и оценка работы.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Штеймарк О.В. Педагогические условия эффективного использования компьютерных технологий в педагогическом процессе / О.В. Штеймарк // Мир науки. Педагогика и психология. – 2008. – №1. – С. 211-215.
- [2] Андреев В.А. Педагогика творческого саморазвития / В.А. Андреев. – Казань, 1996. – 568 с.
- [3] Якунин В.А. Психология учебной деятельности студента / В.А. Якунин. – М., 1994. – 639 с.
- [4] Кунашева З.Х. Химия және химиялық технология мамандықтарын меңгеруде талдаудың физика-химиялық әдістерін оқытудың формаларын жетілдіру жолдары / З.Х. Кунашева, Н. К. Маханова, Г.И. Утепкалиева // БҚМУ хабаршысы. – 2016. - №1 (61). - С. 103-111.
- [5] Кунашева З.Х. Студенттердің ғылыми-зерттеу жұмыстарын ұйымдастыру барысында бұрғылау шламдарын кәдеге жаратудың кешенді тәсілі арқылы технологиясын жасақтау әдістемесі / З.Х. Кунашева, А. Ж. Шапилова, Н. С. Ержанова // БҚМУ хабаршысы. – 2017. - №1 (65). – С. 29-35.
- [6] Кунашева З.Х. Организация СРС и СРСП в преподавании экологических дисциплин будущих учителей-химиков / З. Х. Кунашева, Д. Б. Якупова, Г. Ж. Сдигова, Г. И. Утепкалиева // Материалы Международной научно-практической конференции «Валихановские чтения - 17». – 2013. – С. 106-109.

- [7] Мендалиева Д.К. Потенциометрия и потенциметрическое титрование: учеб. пос. / Д.К. Мендалиева, З.Х. Кунашева, Р.Р. Ермагамбетов. - Уралск: РИО ЗКАТУ им. Жангир хана, 2004. – 93 с.
- [8] Чернова Р.К. Пособие для самостоятельной работы студентов по аналитической химии: учеб. пос. / Р. К. Чернова, Е. Г. Кулапина. - Саратов: ИЦ «Наука», 2011. – 86 с.
- [9] Васильев В.П. Аналитическая химия. / В.П. Васильев, Л.А.Кочергина, Т.Д. Орлова. - М.: Дрофа, 2004. – 318 с.
- [10] Nurtaeva Zh.T. Application of molybdenum and tungsten electrodes in the potentiometric titration of the ions of chromium (III) and (VI) / Zh.T. Nurtaeva, D.K. Mendaliyeva, Z.Ch. Kunasheva // 238th American Chem. Soc. Nation. Meeting & Exposition. - 2009. - p.199.

REFERENCES

- [1] Steymark, O.V. (2008). Pedagogicheskie usloviya effektivnogo ispolzovaniya kompyuternyh tekhnologij v pedagogicheskom processe [Pedagogical conditions for the effective use of computer technology in the pedagogical process]. *Mir nauki. Pedagogika i psihologiya - The world of science. Pedagogy and psychology*, 1, 211-215 [in Russian].
- [2] Andreev, V.A. (1996). Pedagogika tvorcheskogo samorazvitiya [*Pedagogy of creative self-development*]. Kazan [in Russian].
- [3] Yakunin, V.A. (1994). Psihologiya uchebnoj deyatel'nosti studenta [*Psychology of student learning*]. Moscow [in Russian].
- [4] Makhanova, N.K., & Utepkaliev, G.I. (2016). Himia jane himialyq tehnologia mamandyqtaryn mengeryde taldaydyn fizika-himialyq adisterin oqytdyn formalaryn jetildiriy joldary [Ways to improve the forms of teaching methods of physical and chemical analysis in the study of chemistry and chemical technology]. *BQMY habarshysy - Bulletin of WKSU*, 1, 61, 103-111 [in Kazakh].
- [5] Shamilova, A.Zh., & Erzhanova, N.S. (2017). Stydentterdin gylimi-zerttey jumystaryn uymdastyry barysynda burgylay shlamdaryn kadege jaratydyn keshendi tasili arqyly tehnologiasyn jasaqtay adistemesi [Methods of developing technology through a comprehensive approach to the use of drilling mud in the organization of research work of students]. *BQMY habarshysy - Bulletin of WKSU*, 1, 65, 29-35 [in Kazakh].
- [6] Kunasheva, Z.Ch., Yakupova, D.B., Sdikova, G.Zh., & Utepkaliev, G.I. (2013). Organizaciya SRS i SRSP v prepodavanii ekologicheskikh disciplin budushchih uchitelej-himikov [Organization of SIW and SIWT in the teaching of environmental disciplines of future chemical teachers]. *Materialy Mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii «Valikhanovskie chteniya-17» - Materials of the International scientific-practical conference «Valikhanov readings-17»*. (pp. 106-109). Kokshetau [in Russian].
- [7] Mendaliyeva, D.K., Kunasheva, Z.Ch. & Ermagambetov, R.R. (2004). Potenciometriya i potenciometricheskoe titrovaniye [*Potentiometry and Potentiometric Titration*]. Ural'sk: RIO ZKATU im. ZHanger hana [in Russian].
- [8] Chernova, R.K., & Kulapina, E.G. (2011). Posobie dlya samostoyatel'noj raboty studentov po analiticheskoy himii [*Manual for independent work of students in analytical chemistry*] Saratov: IC «Nauka» [in Russian].
- [9] Vasiliev, V.P., Kochergina, L. A. & Orlova, T. D. (2004). Analiticheskaya himiya [*Analytical chemistry*]. Moscow: Drofa [in Russian].
- [10] Nurtaeva, Zh.T., Mendaliyeva, D.K., & Kunasheva Z.Ch. (2009).

Қонашева З.Х., Имашев А.А., Өтепқалиева Г.И.

«ЗЕРТТЕУ МЕН БАҚЫЛАУДЫҢ ФИЗИКА-ХИМИЯЛЫҚ ӘДІСТЕРІ» ПӘНІНЕН СТУДЕНТТЕРДІҢ ӨЗІНДІК ЖҰМЫСЫН ТИІМДІ ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ ПЕДАГОГТҚАЛЫҚ ШАРТТАРЫ

Аңдатпа. Мақалада студенттердің өзіндік жұмыстарын (СӨЖ) бакалавриаттағы химиялық мамандықтарды «Физико-химиялық зерттеу және бақылау әдістері» пәні бойынша ұйымдастыру туралы айтылады. Студенттердің жаңа материалдарды өз бетінше оқып үйрену сапасын арттыратын педагогикалық жағдайлар ұсынылған. Өзіндік жұмыстың деңгейі мен сапасын жақсартудың маңызды факторлары: заманауи дидактикалық құралдарды, оның

ішінде білім беру интернет кеңістігін және басқа да компьютерлік технологияларды қолдану, бақылау және оқу бағдарламаларын және тесттік бақылауды қолдану. Студенттердің өз бетінше жұмыс істеуге тұрақты психологиялық дайындығының жалпы белгілерімен болашақ мамандыққа және еңбек процесіне деген терең қызығушылық, таңдаған іс-әрекетте өзін-өзі көрсетуге деген ұмтылыс, жетістік, прогресс байқалатындығы тұжырымдалды. Студенттердің өзіндік жұмысы процесі келесі педагогикалық шарттар орындалған кезде тиімді болатыны дәлелденді: алдын-ала жоспарлау, мақсат қою, мақсат қою, жұмысын бақылау және жұмысты бағалау. Оқытушылар дайындаған және бірнеше бөліктен тұратын өзіндік жұмыс үшін материалдарды әзірлеу бойынша жұмыс нәтижелері берілді.

Кілт сөздер: студенттердің өзіндік жұмысы; химия; педагогикалық жағдайлар; өзін-өзі ұйымдастыру; шығармашылық белсенділік; бастамашылдық; потенциометрия; индикаторлық электродтар.

Kunasheva Zaripa, Imashev Azamat, Utepkalieva Gulnur

PEDAGOGICAL CONDITIONS OF EFFECTIVE ORGANIZATION OF INDEPENDENT WORK OF STUDENTS IN THE SUBJECT "PHYSICO-CHEMICAL METHODS OF RESEARCH AND CONTROL"

Annotation. The article deals with the organization of independent work of students (IWS) in the subject called "Physico-chemical methods of research and control" of chemistry courses in undergraduate studies. The pedagogical conditions that improve the quality of students' training in the independent study of new materials are shown. The most important factors for improving the level and quality of independent work have been identified: the use of modern didactic tools, including online educational space and other computer technologies, the use of control and training programs and test control. It is noted that the common signs of students' stable psychological readiness for independent work are a deep interest in the future profession and the labor process itself, the desire for self-expression in their chosen activities, the presence of value orientations associated with future work. It is proved that the process of independent work of students can be effective when the following pedagogical conditions are met: preliminary planning, setting goals, setting goals, monitoring performance and evaluating work. The results of work on the development of materials for the independent work, prepared by teachers and consisting of several parts are provided.

Keywords: independent work of students; chemistry; pedagogical conditions; self-organization; creative activity; initiative; potentiometry; indicator electrodes.

ФИЛОЛОГИЯ – PHILOLOGY

ӘОЖ 82.342

FTAXP 17.01.11

DOI 10.37238/1680-0761.2020.77(1).4

Сұлтанғалиева О.Қ.*Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті,
Ақтөбе, Қазақстан**E-mail: sultangalieva_74@mail.ru*

БАУЫРЖАН БАБАЖАНҰЛЫ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ЭТНОМӘДЕНИ ДҮНИЕТАНЫМ СИПАТЫ

Аңдатпа. Мақалада поэзиядағы ұлттық дүниетанымның бейнелену сипаты талданады. Ұлттық дүниетаным тұрғысынан халық мұрасын, оның адамгершілік мұрат-мүдделерімен үндесетін рухани қазынамызды ұрпақтан ұрпаққа жыр жолдарымен жеткізу – поэзияның биік талабы. Белгілі ақын Бауыржан Бабажанұлы шығармалары негізінде ұлттық мінез, ұлттық рух, ұлттық идея мәселелері зерделенеді. Бұл ретте түркілік сана мәселесі де қарастырылады. Ақын өлеңдеріндегі туған жерге сүйіспеншілік, ұлтжандылық, отаншылдық идеясы негізінде тілдік құбылыстардың ерекшелігі сараланады. Ақын шығармалары тәуелсіздік дәуіріндегі әдебиетке қойылатын міндет биігінен көрініп, жаңа талапқа сай нақышталған. XX ғасырдың соңы – XXI ғасырдың басындағы жаңашыл қазақ әдебиетінің өзге өкілдерімен қатар көрнекті ақын Б.Бабажанұлы поэзиясы өзінің тың ізденістерге, жаңа жанрлық формалар мен стильдерге, нәзік иірімді ой мен көркем бояуларға құрылуымен «алтынкөпірліктер» поэзиясының қатарына енгізілді.

Кілт сөздер: поэзия; этнопсихология; тәуелсіздік дәуіріндегі әдебиет; Бауыржан Бабажанұлы шығармашылығы; ұлттық мінез; ұлттық дүниетаным; ұлттық рух; ұлттық идея; ұлттық мәдениет; ұлтжандылық; түркілік сана.

Кіріспе

Ұлттық мәдениетімізді, ата мұрасын сақтап, көркейтіп, халықтың адамгершілік мұрат-мүдделерімен үндесетін рухани қазыналарымызды бүгінгі күнге жеткізу – әдебиеттану ғылымының маңызды мәселелерінің бірі. Соңғы отыз жылға жуық уақыт ішінде қазақ қоғамында болып жатқан түбегейлі өзгерістер әлеуметтік рухани өмірімізді жаңа белеске шығарды. Ұшқыр да оңтайлы жанр – поэзияда жаңа заман биігіне сай жазылған бірқатар үлкенді-кішілі шығармалар жаңа тақырып, тың сюжеттермен әдебиетімізді байыта түсті. Бұл ретте академик С.Қирабаев: «Қазақстанның тәуелсіз, егеменді ел болуы – біздің жаңа тарихымыздың басы. Ендігі жерде біз өз тарихымызды бұрынғыдай көпұлтты мемлекеттің құрамында емес, дербес зерттеп, ұлтымыздың тарихтың ұзақ жолында ұтқаны мен ұтылғанын, жеткені мен жете алмаған тұстарын кең ашып, бүгінгі егемендікке келуіміздің заңды жолын көрсетуге тиіспіз. Жалпы ұлтпен, ұлт мәдениетімен

бірге қайшылықты жолдан өткен біздің әдебиетіміздің тарихы да осындай талғаммен қайта қарауды керек етеді», - деп көрсетті [1, 10 б.].

Зерттеу материалдары мен әдістері

Зерттеу барысында тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ поэзиясы мәселесін қарастырған ғылыми еңбектер мен ақын Бауыржан Бабажанұлының өлеңдері пайдаланылды. Зерттеу барысында жинақтау, талдау әдістері қолданылды.

Зерттеу нәтижелері

Тәуелсіздік дәуіріндегі әдебиетімізде дүниеге келген поэзиялық туындылар қаламгерлердің ұлттық ауқымындағы шеберлік нақыштарымен ғана шектелмей, әлем әдебиетіндегі көркемдік үрдістерді қазақ топырағында жаңғырта, түлете білгендігімен көңіл аудартады. Осы кезеңде поэзия әлемінде қалам тербеген жастарды ақын Темірхан Медетбек «алтынкөпірліктер» деп атайды: «ол толқын сол бір сапырылысы да, алыс-жұлысы да көп, бүкіл ел тауқыметті, таршылық заманды басынан өткеріп жатқан тұста, көп ақын-жазушыларымыз не істерін білмей абдырап, дағдарып, қаламы мен қағазынан көз жазып қалғандай болған кезеңде ұлы Мәртебелі поэзияның кешегі жағалауын ертеңге, яғни бүгінгі жағалауға қосқан көпір міндетін атқарды. Шын мәнінде алтын көпір бола білді» [2, 271 б.]. Осы мақаласында егемен ел әдебиетіндегі ақындар шығармашылығына талдау жасай келіп, Т.Медетбек Бауыржан Бабажанұлының шайырлық шеберлігі туралы былай дейді: «Оның ерекшелігі сонда – қандай бір күрделі ұғымды да қазақ жанына жақын етіп қорыта білгендігінде. Ол сөз іздеп, оны жамап-жасқан жатпайды, сөздің өзі табиғи түрде құйылып жатады. Яғни қазақы стихиялық мінез. Қай өлеңін оқысаңыз да, одан көкірек сарайынды ашып жіберетін даланың аңқылдаған желі есіп, нөсерден кейінгі жусанның кермек иісі бұрқырап қоя береді. Оның өлеңдеріндегі мұндай қазаки жайдары мінез ұлттық тақырыптарды жазғанда ғана емес, мүлде басқа тақырыптарды жырлағанда да, атап айтқанда, «Ескендірдің мүйізі», «Сүлейменнің жүзігінде» де анық көзге ұрып тұрады», – дей келе, «Сүлейменнің жүзігі» өлеңіндегі:

«Содан кейін күндер кештім қызықты ең,
Құшағы ыстық Бақтың ауылын мекендеп.
Сәуле түсіп, жазу шықты жүзікте:

«Байқа, бала, бұл күндер де өтер», – деп» деген шумағында «Байқа, бала, бұл күндер де өтер» деген тіркес арқылы тақырыпты қазақша қорытындылағанын айтады [3].

Бауыржан Бабажанұлы – бірнеше жыр жинақтарының авторы. Оның «Ниетқабыл» өлеңдер жинағына жазған алғы сөзінде ақын Мейірхан Ақдәулетұлы: «...мұны тек түйсіну, сезіну керек. Оған қоса, осындағы өлеңдердің қазақы жүректерге – адаса жаздап, қазығына қайта оралғандай кейіпте отырған қазақы халықтың жүрегіне көбірек сіңгенін тілер едім. Себебі... Себеп көп. Ал бастысы – Бауыржан қазақ өлеңіне өзінің болмыс-бітімімен, өз үні-өрнегімен келген, түйсік-түсінігі түгел оқырман қапысыз таныған ақын. Тез оңар әсіре қызылдың қызығына беріліп, арзанға ұрынуды білмеген ақын. Сөз байғұсты шебер құрап, жаттанды сезімдерді құрғақ айтқыштыққа орап ұсынып жүрген желөкпелердің қатарында Бауыржан жоқ. Оның өлеңінде қасаңси бастаған сезімдерді жібітіп, көзіңе жас әкелетін күш бар. Ал бұл – көрінген өлеңшіге бұйырарлық қасиет емес. Бауыржанның өлеңдерінің басты әсері – оны осы қазір ғана өзің жазғандай күй кешесің. Бұл – нағыз ақындықтың басты критерийі» [2, 4 б.], – деп жоғары баға береді.

Расында да зерттеушілер пікіріне сүйенсек: «Ақындар – өз заманының тілінде сөйлеушілер, сондықтан классикалық поэзияны ғана емес, қазіргі поэзияны да зерттеу маңызды» [4, 10 б.]. Жаңа замандағы қазақ поэзиясы ұлт өміріне ынта қою, ұлттық мінезді терең зерттеу, сәйкес көркемөнер құралдарын іздеуімен ерекшеленеді. XX ғасырдың соңғы

ширегі мен ХХІ ғасыр басында қазақ әлемі өзгерістер мен күрт бұрылыстарды аз көрген жоқ. Осы уақыт ішінде ұлттық сана да адам айтқысыз өзгерді. Қазақ ақындарының көркемдік шығармашылығы да бұған жақсы дәлел бола алады. Ақындар жаңа көркемдік әдістерді іздеу жолында көптеген деректерге және әдеби ескерткіштерге сүйенді, мұның ішінде әлемдік поэзияның ең соңғы тәжірибелері, қазақ фольклоры мен жыраулар поэзиясының көркем мұралары, жанрлық формалар мен стильдер, баяндау арқылы ажыратылатын ұлттық әдебиет үлгілері бар. Қазақ ақындарының қазіргі уақыттағы жаңаша мазмұндағы шығармалары ойдың небір нәзік иірімдері мен бояуларын дөп басып, адамның рухани кедейлігін бейнелей алады. Ақындарымызды халықтың болашағы қатты толғандырады.

Зерттеу еңбектерінде ұлттық мінез ұлттық психологиямен, сезіммен, әдет-ғұрыппен, дәстүрмен, сондай-ақ ұлттың экономикалық, тұрмыстық, шаруашылық ерекшеліктерімен тығыз байланыста болатыны айтылады. Ұлттық мінез көркемөнер мен әдебиеттің, өлеңнің ұлттық сипатын дәлелдеп көрсететін басты белгі, басты категория екенін ескерсек, тұлғалы ақындар поэзиясының басты ерекшелігі ретінде ұлттық мінез туралы сөз қозғауымыз заңды. Ұлттық мінез әдет-ғұрып, тұрмыс-тіршілік, салт-санамен байланыста ашылады. Ақын Б.Бабажанұлы поэзиясында моральдық, адамгершілік ізденістерімен бірге ұлттық қайнарларға үңілу белгісі табиғат, туған дала, қазақы тіршілік хақындағы өлеңдерінен айқын аңғарылады.

Ақынның «Қазақ» өлеңінде ұлттық рух мәселесі жырланады:

«Қазақсың - сен!»

Қуатты сөз керемет,

Армандарың аспан жаққа жиі ұшсын.

Қазақ болып тудың, артық не керек,

Сен де, ендеше, жеңілмеуге тиіссің!

...Жанды көрсем, борға айналған шыдамы

Қиындықтан болып әбден үргедек.

Шапалақпен тартқым келіп тұрады

Жи есінді, *қазақ емессің бе?! - деп*» [2, 15 б.].

Ал «Ақын монологында»:

«Көкжал-ойым көкке қарап ұлыды,

Жанымды өртеп, мың қуаныш, мың қайғы.

– Мың мисыздың мағынасыз ғұмыры

Менің бір жол өлеңіме тұрмайды»

Деп асқақтатып көзім салмай етекке,

Жанарынан жыр іздедім аспанның.

Арманымды Аллам алса жетекке.

Шыңға қонған көңілімді жасқар кім?!

Асқар тауға айналамын өлгенде,

Мен емес ем, болмашыға мастанар.

Менің жырым жүріп өткен жерлерде,

Қара тастың жанарында жас қалар» [2, 122 б.], – деп толғанған ақынның «көкжал-ойы», «аспанның жанарынан жыр іздеуі», «асқар тауға айналуы» түркі халықтарының, соның ішінде қазақ жігітінің өршіл рухты ұлттық мінезін көрсетеді. Рух бар жерде намыс бар, намыс бар жерде халық бар. Ал отаншылдық рух – ұлттық идеяның негізі. Ұлттық идея – халықты топтастыратын, біріктіретін, өз елі үшін мақтанышқа бөлейтін асқақ рух болып

табылады. Сондықтан Отан үшін, ұлты, халқы үшін адамдар ғажап ерлік көрсетіп, идея үшін өзін құрбан етуге дейін барады. Осындай істің жарқын үлгісін, сана болмыстарының биіктігін кезінде Алаш азаматтары көрсетті. Жастарды ұлт бірлігі мен отаншылдыққа тәрбиелеудің басты факторларының бірі тарихи сана қалыптастыру екенін, оның халықтың зердесі, қайнар күші екенін ұстаздар қауымы мен аға ұрпақ өкілдерінің естен шығармағандары жөн. Өйткені, әр халық өз тарихынан ғана қуат алады, өз болмысын қалыптастырады, сонысымен де ерекше. Зерттеуші ғалым Т.Еңсегенұлы «Көне түркі ескерткіштерінің көркемдік жүйесі» деп аталатын ғылыми еңбегінде: «Қазіргі кезде «түркілік ұлттық дүниетаным» – ұлттық мемлекет құрудың, мықты ел болудың қазығы деген қағиданы кредо ретінде ұстау керек. Ол үшін әрбір қазақтың бойында ұлттық рух, намыс, сана, мінез, ұлттық дәстүр, салт, наным, жігер болуы тиіс. Сонда ғана ол оянып, өз халқына, өз мемлекетіне бойындағы бар күшін сарқа жұмсайды», – деп сипаттама береді [5, 5 б.].

Бұл ретте әдебиет теоретигі А.Я. Эсалнек былай дейді: «Құрылымы жағынан лирикалық шығарманың эпикалық және драмалық туындылардан ерекшелігі бар. Мәселе мынада, лирика жеке тұлғаның ішкі әлемін, яғни ойын, сезімін, эмоциясын, көңіл-күйін, күйзелісін, толғанысын, топшылауын және т.б. адамның субъективті әлемін бейнелейді. Басқаша айтқанда лириканың шынайы табиғаты және өзіндік ерекшелігі сол, мұнда жеке тұлғаның эмоционалдық-ойлағыштық жағдайы бейнеленеді» [6, 63 б.]. Қазақ елі тәуелсіздік алған уақыттан бері өзіндік мемлекеттік немесе ұлттық идеясын іздестірумен болды. Тарихымызға назар аударсақ, қазақ халқының қаншама буын ұрпақ өкілдері елі мен жерін қорғау жолында күресті, сол жолда жанын беріп, қанын төкті. Сол ата-бабаларымыздың арманы азаттық, бостандық болатын. Бірақ олар тәуелсіздіктің сағымын да көре алмай кетті. Дегенмен кейінгі ұрпақтың сол азаттыққа жететініне сеніп кетті. Олардың бар арманы елдің тұтастығы мен бірлігі, тәуелсіздігі болатын. Енді, міне халықты ортақ мақсатқа топтастырушы идея өз шешімін тапты. Ол әр қазақстандықтың мақтанышы мен Отанға деген патриоттық сана-сезімін қалыптастыратындығы сөзсіз. Бұл – әлеуметтік сананың белгілі бір бөлігі. Тәуелсіздікке қол жеткізу жолындағы халқымыздың сан қатпарлы тарихына көз жіберсек, XIV-XV ғасырларда пайда болған «Едіге» дастанында түркі халықтарының патриоттық рухы, бірлігі мен батырлығы туралы жырлануымен қатар, бұл туынды – бүгін де, болашақта да идеялық және көркемдік құндылығымен, дидактикалық құндылығының биіктігімен, терең мәнділігімен және өткен тарихымыздың көркем бейнесі ретінде түркі халықтарының барлығына өткеннен сабақ алуға, бірлікке, өзара сыйластыққа шақыратын қасиетті шығарма [7, 6399 б.].

Тарлан тарихымыздың қатпарлы беттерінде ел еркіндігінің киесі болған ұлттық мінез тақырыбы Б.Бабажанұлы туындыларында жалғасын тауып, «Жанайқай» өлеңінде халқымызға тән «аманат», «обал», «сауап» ұғымдарына мән береді:

«Кел, ендеше, кеңесіп, төсеп бірге сорға иық,
Ата-баба қалдырған *аманатты* қорғайық.
Сөйтер, сірә, білген ел *обал* менен *сауапты*,
Анасы үшін әр пенде Алла алдында жауапты» [2, 124 б.].

Ұлттық мінез тақырыбы туған жерге деген сүйіспеншілікпен астасып жататынын мәлім. Ақын Б.Бабажанұлының туған жерге деген сыр-сезім мен сағынышы «Біздің ауыл, сұрасаң...» деген топтама өлеңдерінде өріледі:

«Біздің ауыл сұрасаң, Қоңыратта,
Өліп-өшіп қайтейін, сені мақтап.
Бар сырым тұр көзімде.
Сенбейсің бе?

Саған деген бәрібір көңіл аппак.

Жансусарым,
жарығым,
маңдайлы әнім,
Сен деп жидым сөзімнің балқаймағын.
Көз алдымнан сыландап күнде өтесің,
Маған бұйырғаны тек таңдай қағу» [2, 161 б.].

Ақын шығармаларындағы лирикалық қаһарман ұдайы халқымен байланыста, яғни теоретик ғалым В.Р. Аминеваның сөзімен айтқанда, «лирикалық қаһарман мен «халық жанының» арасында үйлесімділік, бірлік, сіңісу сынды экзистенциалды қатынастар орнаған» [8, 115 б.]. Бұл әрқилы көрініс табады: кейде лирикалық монологта немесе монологқа кірігу, яғни заттық-көркемдік детальдарды лирикалық бейнелеу арқылы, кейде белгілі бір тұлғаның ішкі жандүниесін жеткізу арқылы бейнеленеді. Бұл ретте мұндай тұлғаның орнына өз өмірінде орын алған оқиғалармен байланысты жырлаушы ақынның өзі де болуы мүмкін. Мәселен, ақын Б.Бабажанұлының «Ауылға хат» өлеңінде туған жері Қоңырат туралы жыр жолдары берілген:

«Апа, атқа мінгелі өмір атты,
Қанша алдымнан сен болып таңым атты.
Міне, тағы өзіңді еске салды
Кезбе бұлттар бетке алған Қоңыратты.

...Жатса-дағы көктем мен күз алмасып,
Күн күлетін кеудеңнен жүз арна ашып:
«Немереме бұйырғыр», – деп жүрсің бе,
Қарсы алдыңнан қозы-лақ, бұзау қашып?

«Туған жерге орнықпай жамбас тіреп,
Бұлар қайда бәтір-ау, бармақшы?» – деп,
Күдер үзіп біттің бе әлде бізден,
«Отыз ұлдан осырақ шал жақсы» деп.

Қысқа күнде мынаны, ананы айтып,
«Күнін көріп жүр, – деп, – бұл бала қайтіп?»
Уайымдамай, қуанығын жаңбыр жауса,
Ақша бұлттан жібердім сәлем айтып» [9, 41-42 б.].

Туған жерге деген сүйіспеншілік сезімінің жалғасы ақынның «Түс. Әму» өлеңінде беріледі:

«Жұлдыз-түндердің ағылды көбі,
Уақытқа тимей пайдасы.
Түсіме ылғи Әму кіреді –
Балалығымының айнасы.

Ауына түспес балықшылардың,
Жылым ап суды «кезерде».
Мен, сірә, алтын балық шығармын,
Салатын сайран өзенде.

Тосардай алдан мол қамыс қызық,
Шөнжігін мықтап жасырған,
Атам айтқандай, жолбарыс жүзіп,
Өтеді кейде қасымнан.

Толқындар әні қайталаанады,
Соңынан тау-тау көш еріп...
Әмуім бәрін жайпап ағады,
Жойқын ғой жойқын десе жұрт...

...Асқанда мол су жағадан құлап,
Атқақтап асау жүрегі.
Қағанағы қарқ, сағанағы сарқ,
Кішкентай көлдер күледі» [9, 165-166 б.].

Еліміз тәуелсіздікке қол жеткізіп, қазіргі жаһандану үдерісіне бой ұсынып отырған кезеңде халқымыздың жалпы рухани өмірінде, әсіресе көркем әдебиет саласында өзге елдердің рухани құндылықтарымен байланыс мәселесінің арта түсетіні түсінікті. Бұл ретте «ақындардың ... әділ бағалануы аксиологиялық, идеялық және тақырыптық тұрғыдан өзекті болып қала береді» [10, 140 б.]. Әдеби жанрлардың жаңаруы, жаңа көркемдік әдіс-тәсілдердің қолданылуы, стильдік үлгілердің жаңаруы тәуелсіздік дәуіріндегі әдебиетіміздің аяғынан нық, сенімді тұруына көмектесіп, оның әрі қарай өмір сүруге, дамуға және гүлденуге қабілеттілігін білдіреді.

Қорытынды

Жаңа дәуір, жаңа талапқа сай көркем әдебиетке қойылатын міндет те ұлғаяды. Кей дәстүр мүлде жойылып кетеді. Әрине, ескі, дәстүрлі түрлер бірден жойылып, түгелдей жаңаланып жатпайды. Көркем әдебиет санадағы құбылысты бейнелемек. Ақын Бауыржан Бабажанұлының «домбыра-жүрегінен» суырылып шыққан ұлттық мінезге бай «сары бауырсақ-жырларынан» ауыз тиюге шақыра отырып, егемендік алған еркін елдің өр поэзиясындағы рухты ойларды, жаңашыл тіркестерді, тың әдістерді зерделедік. Ақынның дәстүрді дамытқан жаңашыл сипаттағы сыршыл поэзиясындағы «жібек-жырлары» – жаңа заман поэзиясының заңды жалғасы.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Көп томдық шығармалар жинағы: Т.8 / С. Қирабаев. – Алматы: Қазығұрт, 2007. – 48 б.
- [2] Бабажанұлы Б. Ниятқабыл / Б. Бабажанұлы. – Алматы: Хан Тәңірі, 2014. – 286 б.
- [3] Медетбек Т. Алтынкөпірліктер / Т. Медетбек // Жұлдыз. – 2008. – №1. – Б. 270-275.
- [4] Азарова Н.М. Поэзия: учеб. / Н.М. Азарова, К.М. Корчагин, Д.В. Кузьмин, В.А. Плунгян и др. – М.: ОГИ, 2016. – 886 с.
- [5] Еңсегенұлы Т. Көне түркі ескерткіштерінің көркемдік жүйесі: филол. ғыл. д-ры ғыл. дәреж алу үшін дис. автореф.: 10.01.02 / Т. Еңсегенұлы. – Астана, 2007. – 51 б.
- [6] Эсалнек А.Я. Теория литературы: учеб. пос. / А.Я. Эсалнек. – М.: Флинта, 2016. – 2019 с.
- [7] Assanov Zh.A. «Edige» as the common heritage of the turkic peoples: historical basis of the epos / Zh.A. Assanov, A.Sh. Pangereyev, M.R. Baltymova, B.T. Borash, E.T. Idrissova // International Journal of Environmental & Science Education. – 2016. – Vol. 11. – No. 14. – P. 6395-6408.
- [8] Аминева В.Р. Гадбулла Тукай и русская литература XIX в.: типологические параллели: монография / В.Р. Аминева. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2016. – 160 с.
- [9] Бабажанұлы Б. Уәде. Өлеңдер мен поэма / Б. Бабажанұлы. – Алматы: Жазушы, 2006. – 136 б.

[10] Oskembay A.A. The social and historical situation in the nineteenth-century Kazakhstan and the anti-colonial trend in Kazakh literature / A.A. Oskembay, B.B. Kelgembayeva, B.A. Yerdembekov // Rupkatha Journal on Interdisciplinary Studies in Humanities. – 2018. – Vol. 10. – No. 3. – P. 138-148.

REFERENCES

- [1] Kirabayev, S. (2007). Kop tomdyk shygarmalar zhinagy [Collection of works]. (Vol. 8). Almaty: Kazygurt [in Kazakh].
- [2] Babazhanuly, B. (2014). Nyetqabyly [Intention]. Almaty: Khan Taniri [in Kazakh].
- [3] Medetbek, T. (2008). Altynkopirlikter [Representatives of the golden mean]. Zhuldyz – Star, 1, 270-275 [in Kazakh].
- [4] Azarova, N.M., Korchagin, K.M., Kuzmin, D.V., Plungyan, V.A. et.al. (2016). Poezia [Poetry]. Moskva: OGI [in Russian].
- [5] Ensegenuly, T. (2007). Kone turkey eskertkishterinin korkemdik zhuesy [Art system of ancient Turkic monuments]. Extended abstract of Doctor's thesis. Astana [in Kazakh].
- [6] Esalnek, A.Ya. (2019). Teoriya literatury [Theory of literature]. Moskva: Flinta [in Russian].
- [7] Assanov, Zh.A., Pangereyev, A.Sh., Baltymova, M.R., Borash, B.T. & Idrissova, E.T. (2016). «Edige» as the common heritage of the turkic peoples: historical basis of the epos. International Journal of Environmental & Science Education, Vol. 11, 14, 6395-6408.
- [8] Amineva, V.R. (2016). Gabdulla Tukai i russkaya literatura XIX v.: tipologicheskie paralleli [Gabdulla Tukai and Russian literature of the 19th century: typological parallels] Kazan: Tatar. kn. izd-vo [in Russian].
- [9] Babazhanuly, B. (2006). Uade. Olender men poema [Promise. Lyryks and poem]. – Almaty: Zhazushy [in Kazakh].
- [10] Oskembay, A.A., Kelgembayeva, B.B., Yerdembekov, B.A. (2018). The social and historical situation in the nineteenth-century Kazakhstan and the anti-colonial trend in Kazakh literature. Rupkatha Journal on Interdisciplinary Studies in Humanities, Vol. 10, 3, 138-148.

Султангалиева О.К.

ХАРАКТЕР ЭТНОКУЛЬТУРНОГО МИРОВОЗЗРЕНИЯ В ПОЭЗИИ БАУЫРЖАНА БАБАЖАНУЛЫ

Аннотация. В статье анализируется своеобразие описания национального мировоззрения в поэзии. Передача наследия народа и духовного сокровища, гармонирующее с нравственными целями и интересами народа с точки зрения национального мировоззрения является высоким требованием величественной поэзии. На материале произведений известного поэта Бауыржана Бабажанулы рассматриваются вопросы национального характера, национального духа и национальной идеи. Вместе с тем обсуждается проблема тюркского самосознания. А также анализируются особенности языковых явлений на основании темы любви к родному краю, патриотизма и отчизнолюбия в произведениях поэта. Произведения поэта отвечают всем требованиям современной поэзии периода независимости. Вместе с представителями современной казахской поэзии конца XX века – начала XXI века, творчество видного поэта Б.Бабажанулы внесено в ряд поэзии «золотого моста». Творчество поэта отличается новыми исканиями, своеобразной художественной окраской и построением на новых формах и стилях.

Ключевые слова: поэзия; этнопсихология; литература периода независимости; творчество Бауыржана Бабажанулы; национальный характер; национальное мировоззрение; национальный дух; национальная идея; национальная культура; патриотизм; тюркское сознание.

Sultangaliyeva Olga
NATURE OF ETHNOCULTURAL WORLDWIDE IN POETRY OF BAUIRZHAN
BABAZHANULY

Annotation. The article analyzes the nature of the image of the national worldview in poetry. From the point of the national view, the transmission of the national heritage, our spiritual treasures in harmony with its moral ideals and interests from generation to generation through poetry is a high demand from poetry. On the basis of the works of the famous poet Baurzhan Babazhanovich, the issues of national character, national spirit, national ideas are studied. At the same time, the issue of Turkic consciousness is being discussed. In poet's poems, the peculiarities of linguistic phenomena are differentiated on the basis of the idea of love for the native land, patriotism, patriotism. The poet's works are reflected in the new requirements for the literature of the independence period. The poetry of the outstanding poet B. Babazhanovich, along with other representatives of the innovative Kazakh literature of the late twentieth and early twenty-first centuries, was included in the list of "golden bridges" poetry, with its new discoveries, new genre forms and styles, delicate thought and artistic colors.

Keywords: poetry; ethnopsychology; literature of the period of independence; creativity of Bauyrzhan Babahnuly; national character; national worldview; national spirit; national idea; national culture; patriotism; Turkic consciousness.

УДК 81-13:002.2(574.1)

МРНТИ 16.21.33

DOI 10.37238/1680-0761.2020.77(1).5

Утегенова К.Т., Ахметова Г.Н.

*Западно-Казахстанский государственный университет имени М. Утемисова,
Уральск, Казахстан*

E-mail: karlyga@bk.ru, akhmetova_gulya@mail.ru

**МЕДИАКОНФЛИКТ ГЛАЗАМИ ЛИНГВИСТА (НА МАТЕРИАЛЕ
КАЗАХСТАНСКОЙ ПЕРИОДИЧЕСКОЙ ПЕЧАТИ)**

Аннотация. Тексты, продуцируемые современными средствами массовой коммуникации, обеспечивают общество актуальной информацией и оказывают воздействие на аудиторию. Информационным текстам, призванным отображать реальный мир в реальном времени, присущи различного рода противоречия и недостатки, способствующих возникновению медиаконфликтов. Медiateкст может вызвать конфликтную ситуацию в случае своевольной интерпретации информации, ее умышленного искажения и манипуляции общественным мнением.

В данной работе особое внимание уделяется анализу лингвистических факторов, влияющих на конфликтогенность медиатекстов, в том числе лингвоправовому осмыслению их прагматических составляющих. Цитируемые примеры конфликтогенных языковых средств, используемых в отдельных печатных изданиях, приведены в соответствии с

параметрами условной типологии причин, способствующих возникновению конфликтных речевых ситуаций в медиасфере. В качестве иллюстраций представлены фрагменты конфликтогенных публикаций казахстанской периодической печати.

Ключевые слова: медиаконфликт; конфликтогенность; конфликт интерпретаций; медийное общение; верификация; лингвистическая экспертиза; язык вражды;

Введение

Жизнь современного человека довольно сложно представить без средств массовой информации (СМИ), которые не просто повествуют о текущих событиях в стране и мире, но и всячески оказывают влияние на социум, его сознание, формируют общественное мнение.

На сегодняшний день актуальна проблема адекватного продуцирования и восприятия текстов современных СМИ, что характеризует различные сферы социальной жизни в совокупности с языковой и культурной ситуацией в обществе.

Нельзя не согласиться с тем, что медийная сфера общения – это высококонфликтная рабочая зона, где коммуницируют разные страты общества, где социально значимая информация разного содержания (журналистского, рекламного, политического) производится в разных формах и транслируется по разным каналам разнообразной публике. При обширном охвате аудитории конфликтогенный потенциал медиасферы может быть бесконечно огромным, поскольку является многоплановой и многофункциональной единицей коммуникации, отражающей социальную, материальную и духовную жизнь общества.

Следовательно, при растущем влиянии средств массовой коммуникации, определяющую значимость имеют тон полемики, выбор журналистами языковых инструментов, способствующих прессе одновременно быть в роли как катализатора общественных конфликтов, так и пускового механизма для гармонизации социальных отношений. Прагматика языковых параметров, используемой в публицистических текстах, зачастую становится одним из факторов конфликтогенности медийной сферы. Основанием тому служит существование разновидностей лингвистических факторов, влияющих на информационную конфликтность в структуре медийного текста, источника потенциальных и реальных правовых конфликтов. Причем специфика речевого аспекта публикации, способствующей противостоянию сторон, такова, что причиной конфликта может быть любой элемент вербальных средств выражения. Следовательно, средствам массовой информации свойственно провоцировать негативную реакцию субъекта, который может расценить информацию как не соответствующую действительности (недоверную), распространяющую в утвердительной форме сведения о нарушении норм закона, морали, этики (*порочащую*) и т.п.

Внимание к медиа-тексту как к коммуникационному продукту, механизму возникновения основного вида речевых конфликтов в медиасфере – конфликтной информации (КИ) - обосновано выдвигаемой гипотезой исследования: конфликтогенный потенциал медийной (печатной) коммуникации находится в прямой зависимости от лингвопрагматических установок речевых действий.

Цель исследования – систематизировать в условную типологию лингвистические факторы реализации языка, провоцирующих конфликтность медиадискурса в юрислингвистическом и лингвопрагматическом аспектах.

В публицистическом дискурсе казахстанской периодической печати частота возникновения конфликтов и острота порождаемых ими проблем делает необходимым предметное изучение речевых особенностей, влекущих за собой юридические последствия. Несмотря на активный исследовательский интерес к проблеме конфликтогенности медийного общения и достаточный уровень его изученности в российской и зарубежной

лингвоконфликтологии, лингвопрагматические факторы реализаций конфликтного медиадискурса в казахстанской медийной коммуникации представлены в немногочисленных исследованиях. То же самое можно сказать об исследованиях, в которых конфликтные тексты были бы предметом анализа в интегративном ракурсе: лингвопрагматическом и лингвоправовом аспектах медийной коммуникации.

Материалы и методы исследования

Динамика современных конфликтов напрямую зависит от информационных ресурсов, прежде всего потому, что сферы СМИ равносильны и равноценны стратегическим ресурсам. Это технологические и технические средства обеспечения политики, отражения реальностей общественной действительности, в том числе, в условиях противостояния и кризиса.

Понятие конфликт используется во многих областях знаний - социологии, психологии, педагогике, юриспруденции, лингвистике - так как противоречия и конфликты возникают почти во всех сферах человеческой жизни (общественной, профессиональной, повседневной). Каждая сфера имеет свою специфику конфликтов.

В научной литературе общепринятой считается дефиниция конфликта как борьбы за ограниченно доступные статус, власть ценности и ресурсы, в ходе которой противостоящие стороны нейтрализуют, наносят ущерб или устраняют с пути своих конкурентов. По теории конфликтологии, данный феномен подразумевает столкновение сторон, состояние противоборства партнеров по поводу несовпадающих интересов, мнений, коммуникативных намерений, которые выявляются в ситуации общения. Понятие конфликт является основополагающей в рамках нашего исследования, поскольку главным предметом его изучения является деструктивное речевое взаимодействие в СМК.

Большой интерес исследователей вызывает функционирование медиадискурса в ситуациях конфликтного взаимодействия, который, несмотря на его кажущуюся виртуальность, очень часто становится наиболее реальной площадкой развертывания и эскалации конфликта, враждебности, агрессивности в социальной жизни общества.

Для более полной характеристики рассматриваемого вопроса были изучены исследования европейских лингвистов Т. А. Ван Дейка, Р. Фаулера, М. Медейроса; российских - Н.М. Володиной, Н.Д. Голева, О.В.Третьяковой, М.Н. Мельникова, казахстанских – Р.Д. Карымсаковой, К.Т. Утегеновой, Ю.М. Акиньшиной и др.

Так, Р. Фаулер (R. Fowler) считает, что в парадигме «культурных исследований» принято описывать медийный дискурс не только как способ отражения реальности, но и как продукт, созданный определенными структурами (политическими, социальными, экономическими, культурными и пр.), использующими лингвистические «инструменты» для смещения фокуса внимания, например, для импликации или деперсонализации ответственности и др. [1, с. 39].

Ряд исследований ученых отражают круг вопросов конфликтогенности медиадискурса, находящихся в общей парадигме решений лингвоконфликтологических проблем. Их научные изыскания основаны на анализе научной литературы, индуктивном методе непосредственного наблюдения текстовых факторов, контент-анализе в совокупности с методами качественного и количественного (частотного) анализа конфликтогенности медиатекстов.

Попыткой применения метода единого комплексного исследования конфликтности языка медиасферы считается учебное пособие «Язык СМИ как объект междисциплинарного исследования» под редакцией Н.М. Володиной, в котором язык СМИ является объектом филологических исследований, в том числе и медиалингвистики. В книге предлагается комплексный анализ массовой коммуникации на междисциплинарном уровне [2].

По Н.Д.Голеву, языковые конфликты классифицируются как *системно-языковые* (имманентные), так и *функционально-речевые* (непосредственно социальные), что обусловлено аспектами их возникновения, протекания и разрешения. Исследователь отмечает, что «конфликтность лежит в самой природе языка, сотканного из противоречий». Чаще всего тексты, содержащие провоцирующие конфликт-факторы, могут не обнаруживаться явно, если нет четких маркеров нарушений культурно-коммуникативного сценария, эмоциогенности ситуации, и лишь известные некоторым участникам медийной коммуникации (редактору, персонажу или автору текста) знаки-лексемы свидетельствуют о наличии или угрозе возникновения напряженности. В любом случае адресат, осознанно или неосознанно используя глубинные свойства языка, может спровоцировать конфликт преднамеренный либо непреднамеренный. Причем специфика конфликтогенности медиатекста такова, что причиной может стать как любой элемент вербальных средств выражения (авторские мнения, рассуждения, интерпретации, оценки и т.п.), так и событийная обусловленность конфликтной речевой коммуникации [3, с. 143].

Отметим, что сложность изучения конфликтогенности медийного текста связана со многими разнородными факторами: жанровой неопределенностью, смешением устной и письменной речи, коллективностью создания и получения текста и др. Большинство конфликтных текстов представляют собой регистрацию публичных, агитационных и иных дискурсов. Т.А. Ван Дейк (T.A Van Dijk) считает исследование параметров, задействованных в обеспечении воздейственности медиадискурса, востребованными для современной научной мысли, и подчеркивает: «мы не поймем, как социальные ситуации или социальные структуры вторгаются в текст и речь, если не поймем, как люди интерпретируют и репрезентируют эти социальные условия в рамках особых ментальных моделей – контекстных моделей» [4, с. 363].

Действительно, текст не представляет собой лишь линейную последовательность фраз. Это структурированная целостность, которая всегда может быть сформирована различными способами. Во-первых, публицист трансформирует текст в собственном художественном осмыслении, авторском видении, способствующих восприятию читателем сути тех или иных событий, явлений. Во-вторых, предназначенный для широкой разнородной аудитории, текст воспринимается адресатом на основе его различных жизненных переживаний, системы этических ценностей, мировоззрений, воспитания. В данном случае структурирует не только автор, но и читатель, исходя из своих представлений и пр. Отсюда потенциальный конфликт между автором и адресатом (героем публикации, читателями, редактором) и некие различия в трактовке текста, способствующих конфликтогенности коммуникативных намерений.

Стоит отметить, что в текстах, относящихся к группам аналитических и художественно-публицистических жанров, множественность трактовок одних и тех же высказываний и даже их конфликт во многих случаях не являются недостатком или пороком, а, напротив, достоинством понимания, образующего суть интерпретации. Наряду с этим, нельзя не согласиться с тем, что некоторые публикации, освещающие конфликтные события, отличаются необъективностью (отсутствием зеркального отражения событий), воздействием на усугубление (провокацию) конфликтной ситуации, вследствие которых медиатекст (в роли участника) может стать поводом для разжигания противостояния. Подобного типа функционирование медиа В.С. Третьякова объясняет положением медиатекста в структуре конфликтной коммуникации в совокупности с несколькими спектрами социальных ролей СМИ: «СМИ – участник», «СМИ – провокатор», «СМИ – зеркало» [5].

Кроме того, в сфере юридической практики (судебной лингвистической экспертизе) рассматриваются речевые правонарушения, регулярным признаком которых становятся

различные степени их вовлеченности в конфликт как следствия коммуникативных намерений автора и интерпретации речевых произведений адресатом. В справочном пособии «Цена слова: Из практики лингвистических экспертиз текстов СМИ» (3-е изд. под ред. проф. М.В. Горбаневского) дана классификация спорных текстов по признакам степени их вовлеченности в юридическую практику. Это так называемые *тексты-неудачи*, *тексты-злоупотребления*, *тексты-манипуляторы*. Продуцирование данных текстов разделено по сферам их функционирования (обыденная, публичная), а также обозначены степени их верификационных составляющих. Характеристики дифференцирующих признаков сгруппированы по наличию множественности интерпретаций семантики синтаксических конструкций, контекстуальной лексической многозначности, намеренности/ непреднамеренности создания их прагматических денотатов и т.п. [6, с. 18].

Конфликтотенность медиадискурса, как наиболее реальной площадкой развертывания и эскалации конфликта, во многом зависит и от специфики (модели) *информационного сопровождения конфликта* (ИСК), несмотря на его кажущуюся виртуальность. М. Мельников характеризует ИСК как направленное или спонтанное освещение в прессе значимых событий противостояния и предлагает конструкции двух противопоставленных друг другу моделей ИСК - *позитивной* (идеальной) и *негативной* (реальной). Сущность данных моделей ИСК базируется на принципах информационного воздействия, нацеленного как на разжигание (эскалацию) конфликта в обществе, так и конструктивное его решение (*деэскалацию*).

Основными составляющими негативной модели ИСК являются две группы конфликтотенов, используемых в медийном дискурсе – тактические и речевые. Тактические конфликтотены выражаются в специфических приемах подачи информации, способствующих созданию искаженного представления о существенных характеристиках конфликта (об участниках, причинах, последствиях и т.д.). Речевыми конфликтотенами являются языковые единицы, провоцирующие конфликтность речевой ситуации. Причины их появления в тексте: неосторожное обращение автора со словом и выражением оценки; намеренное употребление слов и выражений, оскорбляющих и унижающих честь и достоинство отдельных граждан или целых групп [7, с. 22].

Р.Д. Карымсакова, анализируя вопросы политкорректности публикаций СМИ на религиозную тематику, обозначила наиболее характерные тактические конфликтотены ИСК: 1) показ мнимых (ложных, воображаемых) проблем конфликта (н-р, проблемы «христианизации» казахов); 2) ложная оценка стадии конфликта (интерпретация конфликтного взаимодействия как «борьбы идей» или, наоборот, драматизация столкновений несущественных мнений, позиций); 3) интерпретация напряженности отношений как проявление враждебности или агрессии, конкурентов в образе врагов; 4) необъективное информирование о конфликтных событиях; 5) поддержка речевых стратегий и тактик, направленных на эскалацию конфликта, на повышение «градуса» конфликта и многое другое [8, с. 19].

Несомненным конфликтотеном является «язык вражды». В зарубежной лингвоконфликтологии данное понятие называется «hate speech», что в переводе с английского означает «речь ненависти». «Язык вражды» подразумевает некорректные высказывания в адрес этнических, конфессиональных групп, различных сословий – от самых жестких криминальных (незавуалированные призывы к насилию) до самых мягких (унизительные прозвища или шутки). В англоязычных словарях «hate speech» трактуется широко и подразумевает общественные предубеждения и дискриминацию этнического, религиозного характера, а также по признакам половой принадлежности и сексуальной ориентации. Голландский ученый М. Медейрос

(M. Medeiros) считает, что общественные конфликты и межэтническая напряжённость отражаются на уровневой модели языка, что чревато риском социальной нестабильности и даже насилия [9].

Вопросы юридизации упомянутого лексического пласта отражены в работах К.Т. Утегеновой. Исследователь соотносит «язык вражды» с вербальным экстремизмом и причисляет к преступлениям экстремистской направленности - разжигание ненависти, вражды и унижение достоинства человека. Вербальное оправдание или обоснование экстремистской деятельности (популяризация атрибутов и символов нетерпимости, и аналогичных с ними действий) являются уголовными правонарушениями. По справедливому замечанию специалиста, ситуация со словесным экстремизмом, несмотря на предпринятые в последнее десятилетие превентивные меры, остается достаточно сложной [10, с. 23-31].

Мониторинг прессы Казахстана, проведенный Международным фондом защиты свободы слова «Әділ сөз» свидетельствует о прямой связи тактических конфликтогенов и речевых конфликтогенов в «языке вражды» («приклеивание ярлыков», употребление унижительных прозвищ и т.п.). К примеру, «*приклеивание*» *ярлыков*» (шаблонная формальная, обычно отрицательная, краткая характеристика кого-, чего-либо) используется в отношении законно действующей религиозной общности («секта», «сектанты», «тоталитарные культы»), к какой-либо политической или социальной группе («лжепатриоты», «предатели», «фашисты», «национал-шовинисты» и т.п.); тактические конфликтогены используются в приписывании перечисленным субъектам противоправной деятельности («зомбирование», «мошенничество», «идеологическая диверсия» и т.п.), инициирование конфликтов («они – зло», «им нельзя доверять», «христианизация казахов и вытеснение ислама» и т.д.) [11]. С точки зрения юрислингвистики и законодательства подобные речевые действия подвергаются верификации, проверке на соответствие действительности распространяемых в прессе сведений.

Таким образом, теоретический анализ научной литературы свидетельствует о том, что проблема специфики конфликтности в медийной сфере общения рассматривалась достаточно широко в мировой лингвоконфликтологии. Некоторые положения, рассмотренные здесь, носят аналитический характер и не исключают других точек зрения в парадигме лингвоконфликтологии медиадискурса.

Результаты исследования

Так как рассматриваемая проблема является предметом самостоятельного исследования, выходящего за рамки данной работы, ограничимся позициями исследователя, наблюдающего за проявлениями лингвистических параметров конфликтогенных медиатекстов в видимой, доступной нам стадии.

Сущность требований сводится к систематизации разрозненных сведений о лингвистических аспектах конфликтной речевой коммуникации в печатном дискурсе и сведение их в единое поле обозрения. Условная типология функционально – прагматических факторов медиаконфликта сгруппирована по следующим параметрам:

1) обусловленность конфликтности медиатекста разным уровнем восприятия и интерпретаций; 2) ролевая установка медиадискурса в структуре конфликта и, как следствие, степень вовлеченности медиатекста в юридическую практику; 3) позитивная и негативная модели ИСК в качестве принципов информационного воздействия; 4) «язык вражды» как средство коммуникации, основанной на предубеждениях и дискриминации.

Рассматривая уровни (см. типологию) проявления конфликтогенности медиатекста под углом зрения лингвопрагматики, сделано следующее заключение: описываемые типологии факторов конфликтного медиатекста являются следствием его прагматического потенциала,

так как любой текст (высказывание) структурируется в соответствии с теорией речевых актов, объекта изучения лингвопрагматики.

Прежде всего, конфликтность публикаций СМИ существенно увеличивается в силу вариативности или множественности интерпретаций, конфликтогенности естественного языка, диалогичной структуры медийной сферы (автор, продуцирующий и направляющий текст на аудиторию-интерпретатора). Основным фактором конфликтогенности медиатекста становится совокупность разных уровней восприятия и интерпретаций в структуре самого конфликта: *автор (адресант) – аудитория (адресат), автор (адресант) – редактор (адресат), автор (адресант) – лингвист-эксперт (адресат)*. Это подтверждается жанровой системой аналитических и художественно-публицистических текстов, в основе восприятия которых - наличие сведений/мнений, вариативности интерпретаций, аксиологической субъективности адресата, авторской модальности и т.п.

В том числе, потенциал конфликтогенности заключается в неразграничении фактов и комментариев, использование речевой агрессии автором медиатекста и адресата (аудитории) при коммуникации. К тому же, перцептивная установка адресата может быть основана на подозрении в намерении дискредитировать его в глазах массовой аудитории. Ввиду этого, реципиент (инициатор медиаконфликта), персонаж медиатекста, не воспринимает истинного намерения информировать аудиторию о значительных процессах и событиях социума, охарактеризовать и оценить его как, к примеру, политика или чиновника, включая его неудачи или неприглядные деяния. В медийном речевом акте фигурирует как «интерпретатор-активист». Это либо чиновник, либо политик из правящих структур, предвзято относящийся к критике и инкриминирующий редакции и/или журналисту оппозиционные устремления, нравственную нечистоплотность и т.п.

Причины, ведущие к конфликтам, многообразны. Это и социально-экономический, и этнопсихологический, и политический факторы. Так, например, причины и развитие конфликта на заводе «Тенгизшевройл», имевшие место в освещении прессы, содержали несколько интерпретаций - от официальной версии местных исполнительных органов, стремившихся скрыть и перевести проблему в план бытовой драки, до межнациональных мотивов, связанных с унижением национального достоинства рабочих-казахов, а также сугубо социально-экономических факторов.

Лингвопрагматический аспект данной интерпретации кроется в семантическом компоненте текста, включающем осознание адресата: *какое событие произошло; какое явление, лицо описано в тексте* (пропозиция); *с какой целью это было сообщено* (иллокуция); *имело ли место быть это событие* (истинность); *это событие, явление, лицо хорошее? а как автор к нему относится?* (оценочность); *а почему об этом было сказано в таком стиле?* (локуция); перлокуция: перевести проблему в план обвинения; результат – медиаконфликт.

Следующий фактор: ролевая установка медиатекста в структуре конфликта и степень его вовлеченности с точки зрения юрислингвистики (по Третьяковой): 1) «СМИ – участник» - субъективность позиции к конфликтному материалу; 2) «СМИ – зеркало» - беспристрастность, объективность отражения конфликтного материала; 3) «СМИ – провокатор» - сенсационная подача материала с акцентом на деструктивных проявлениях конфликта, негативном развитии событий; 4) «СМИ – посредник» - медиация конструктивного течения конфликта.

Пример ролевой установки: «СМИ-провокатор». Автор публикации в статье «Ала кайғы» при освещении конфликтной ситуации не отразил точной и полной информации о событиях в Бакае. В ней не находят отражение истинные причины, вызвавших конфликт;

создается ложный образ врага (оппонентов как стороны конфликта), за враждебность или агрессию выдается надуманная напряженность межэтнических отношений и т.д. Эскалация конфликта провоцируется диффамацией общественного сознания, утверждением о том, что национальные меньшинства в стране живут лучше, чем титульная нация: *«...По правде сказать, у всех народов Казахстана, кроме казахов, все нормально. В советский период при помощи жестких ограничений казахи не допускались в города. Теперь вот чему-то веселимся от радости приобретенной независимости, которая оказалась пустым звуком. Все, кому не лень, не считаясь, скачут по головам, истребляя казахов из автоматов на своей земле, и мы должны молчать»*. Лингвопрагматический аспект (иллокуция) речевого акта: создание негативного общественного мнения.

Модель диффамации общественного сознания. Принято решение о закрытии школы в каком-либо населенном пункте из-за малочисленного контингента учеников, а районная газета инициирует кампанию «против», в которой тактический прием заключается в излишней драматизации освещаемых событий.

Следующий фактор конфликтогенности медиатекста: разновидности по степени их вовлеченности в конфликт - *текст-неудач, текст-злоупотребление, текст-манипулятор*.

Текст-неудача – направленность на провокацию множественности интерпретаций в связи с вариативностью семантики синтаксических конструкций, непреднамеренной контекстуальной лексической полисемии. Лингвопрагматический аспект (перлокуция) - медиаконфликт как следствие неоднозначности интерпретации заложенного в текст смысла.

Текст-злоупотребление - направленность на реализацию речевых стратегий и тактик в нарушение морально-этических норм в публичной сфере. Лингвопрагматический аспект (перлокуция) - конфликт в речевой коммуникации.

Текст-манипулятор – направленность на двусмысленность контента посредством создания намеков, нужных ассоциаций и т.д.; основное содержание синтаксических структур - вопросы в значении утверждения, побудительные конструкции в значении оценки и пр. Лингвопрагматический аспект (иллокуция): завуалированное побуждение адресата на какое-либо действие.

В свете вышеизложенного проведен анализ публикаций русскоязычной газетной периодики РК (2015-2017 гг.) в рамках рассматриваемой гипотезы

Текст-неудача. Статья *«Не в бровь, а в глаз»* («Время» 05.02.16). Использование (возможно неосознанного) прецедентного заголовка – фразеологизма предполагает интенцию метко и остроумно сказать о недостатках кого-либо, чего-либо. В публикации изложена история жизни женщины после неудачного татуажа век и бровей, в результате которого ей была установлена вторая группа инвалидности по зрению. Ошибка речевой коммуникации в данном тексте - иронизирование над серьезными вещами. Лингвопрагматический аспект: несоответствие результатов коммуникативного акта целевой установке вследствие неудачно выбранных языковых средств без учета модели коммуникативной ситуации. Перлокуция: вызвать у читателя другие ассоциации и остаться непонятым им.

Текст – злоупотребление. Статья *«И верность флагу линяет»* («Караван» 09.08.2018). В публикации освещается серьезная проблем - теневой рынок коррупционных услуг; в контексте употреблено высказывание: *«Нынче взятки не берут только трусы. А на госслужбу берут преимущественно людей смелых... Поголовье смелых чиновников в Казахстане растет год от года»*. Эмоциональность автора статьи можно понять, но злоупотребление зоологизмом «поголовье» для характеристики людей некорректное. Лингвопрагматический аспект: формирование стереотипа, отрицательного образа

государственного чиновника. Данные типы медиадискурса, как спорные тексты, имеют потенциал быть вовлеченными в сферу юридической практики в качестве предметов судебной лингвистической экспертизы.

ольшую степень вовлеченности в конфликты имеют публикации, преследующие определенные интересы, превращающие СМИ в инструмент влияния. СМИ играют роль прямых или косвенных участников конфликта, осуществляя информационное сопровождение конфликтной ситуации по описанным моделям: 1) идеальная (позитивная) модель (ИСК) способствует снижению напряжения и повышению эффективности механизма действий, направленных на разрешение конфликта; 2) негативная модель ИСК повышает энергетiku противодействия и способствует эскалации конфликта.

Ниже представлен материал, иллюстрирующий прием информативного воздействия негативной модели – созданием ложного образа субъектов конфликта (стереотипы, негативные оценки в описании сторон). Некорректное упоминание национальности в заголовках текстов уголовной хроники - «Судят цыган, обвиняемых в убийстве...» - способствует формированию стереотипа: «все цыгане – преступники». Негативная модель ИСК служит усилению конфликтогенности медиатекста и основанием возможного социального конфликта. Лингвопрагматический аспект (иллокуция - намерение, локуция – собственно высказывание, перлокуция – коммуникативный эффект) данного примера можно обрисовать посредством следующих вопросов: *С какой целью этот материал был написан? Дает ли журналист объективное освещение конфликта и тем самым помогает урегулированию взаимоотношений сторон или усугубляет конфликтную ситуацию, и публикация может стать поводом для разжигания межнациональной вражды?*

Изучение моделей ИСК целесообразно в качестве инструмента анализа ошибок и просчетов, допускаемыми казахстанскими СМИ при освещении конфликта любого типа и характера. В последующем, способствует прогнозированию путей разрешения и влияния на деэскалацию социального конфликта в казахстанском обществе. Следовательно, СМИ, рассказывая о конфликте (Что произошло? Относительно чего возник конфликт? Почему возник? Кто участники? Каковы реальные потери, материальные, человеческие? Что делают власти, если конфликт перешел в открытое столкновение сторон? и др.), прогнозируя его развитие и предлагая пути его разрешения, оказывают положительное влияние на конфликт.

Следующим фактором эскалации конфликта, усиления враждебности, агрессивности в социальной жизни общества является «язык вражды», интерпретируемый как язык предубеждений и дискриминации. «Язык вражды» (hate speech) не несет никакого иного смысла, кроме выражения ненависти к группам лиц по признаку религиозной, этнической принадлежности, национального происхождения и т.п. Данный тип языковых средств речевой агрессии характеризуется тремя признаками: жесткий, средний, мягкий (по Карымсаковой):

Жесткий: призывы к насилию; призывы к дискриминации; завуалированные призывы к насилию и дискриминации; призывы не допустить закрепления в регионе;

Средний: оправдание исторических случаев насилия и дискриминации; публикации и высказывания, подвергающие сомнению общепризнанные исторические факты насилия и дискриминации; утверждения об исторических преступлениях той или иной этнической или религиозной группы как таковой; обвинение в негативном влиянии той или иной этнической или религиозной группы на общество, государство; обвинение группы в попытках захвата власти или в территориальной экспансии; отрицание гражданства;

Мягкий: создание негативного образа этнической или религиозной группы; утверждения о неполноценности той или иной этнической или религиозной группы как таковой; утверждения о моральных недостатках той или иной этнической или религиозной

группы; упоминание этнической или религиозной группы или ее представителей как таковых в унизи́тельном или оскорбительном контексте; цитирование явно ксенофобных высказываний и текстов без комментария.

Перечисленные признаки тактических конфликтогенов свидетельствуют о специфике методов подбора информации в одностороннем порядке, искажении представления об этнических группах, религиозном объединении и т.д., а также муссировании идеи надвигающейся опасности со стороны представителей каких-либо групп. Прагматика «языка вражды» в различных типах конфликтного дискурса определяется интерлокутивной взаимосвязью коммуникантов; перлокутивный аспект - усилением отношений враждебности, агрессивности в социальной жизни общества.

«Язык вражды» распознается в любом некорректном высказывании в адрес не только представителей этнических и конфессиональных, но и других социальных групп общества. Высокая частотность использования лексем «языка вражды» коммуникантами медийной сферы общения служит эскалации конфликта, логичному переходу от вербальной к активной фазе конфронтационности. Медиатексты, содержащие высказывания экстремистской направленности, имеют отношение к провокации в обществе какой-бы то ни было розни, пропаганде превосходства той или иной социальной группы. Наличие в тексте публикаторов какого либо его признака может послужить основанием возбуждения судебного дела согласно казахстанскому законодательству.

В качестве подтверждения далее изложен материал на предмет выявления лингвопрагматики «языка вражды» (*лексемы выделены жирным курсивом*).

Статья Е. Сырназина «Дін және мемлекет!» содержит высказывание, выражающее авторскую позицию - отрицательное отношение к приданию государственного статуса религиозным праздникам - Курбан айт и Рождеству. Основная мысль – подобное решение противоречит Конституции. Последующая немотивированная подмена предмета спора свидетельствует о крайнем проявлении ненависти к этносу, выраженное в негативных оскорбительных характеристиках с использованием зоологизмов: *Как мы не назовем **неучами** людей, которые пренебрегают Конституцией? Став свободной страной, прекратим ли мы, наконец, обнимать пропахших луком и **свиным запахом** бородатых **краснолицых русских**, нюхать неприятный запах их подмышек? Где честь, где достоинство? Мы свободная страна или просто издевка?»*.

Как видно, высказывание представлено текстом-манипулятором - прослеживается механизм позитивного представления себя и негативного представления оппонента. Перлокуция: идеологическая составляющая - внушение исключительности, превосходства либо неполноценности граждан по признаку их конфессиональной, национальной принадлежности.

Таким образом, при освещении различных противостояний в медиадискурсе важно следить не только за фактами, достоверностью, объективностью, но и за языком, выбираемыми словами и выражениями, создаваемыми образами.

Подводя итоги, отметим, рассмотренные в исследовании механизмы возникновения конфликтов в медийной коммуникации в силу ее специфики (вариативности интерпретаций, степени вовлеченности в конфликтную ситуацию, ролевой установки конфликтогенного медиатекста, модели информационного сопровождения конфликта, семиотики «языка вражды»), являются порождением лингвопрагматического компонента семантики медиаконтента. К тому же основой для реального конфликта может стать практически любой аналитический или художественно-публицистический текст, опубликованный на страницах газеты или вышедший эфир.

Опасность конфликтов в медийной сфере общения заключается еще и в том, что они могут стать объектами конфликтов юридических, связанных с такими уголовными преступлениями, как клевета и оскорбление, разжигание социальной, межнациональной и межрелигиозной розни.

Заключение

Проведенное исследование позволяет сделать вывод о том, что медиатекст информационного характера может стать конфликтогенным и, более того, причиной конфликта может явиться любой элемент вербальных средств выражения, что наглядно свидетельствует о специфике текстов СМИ.

Компонентный состав факторов конфликтного потенциала медиадискурса сгруппирован по условной типологии лингвистических факторов конфликтогенности медиатекстов, потенциальных элементов правового урегулирования.

Функционально–прагматические факторы, реализующие медиаконфликт, были обозначены по следующим параметрам: 1). обусловленность конфликтного медийного текста разными уровнями восприятия и интерпретаций; 2). положение медиатекста в структуре конфликта и степень его ролевой вовлеченности; 3). позитивная и негативная модель информационного сопровождения конфликта (ИСК); 4). семиотика «языка вражды» как средства коммуникации, основанного на предубеждениях и дискриминации.

В контексте сказанного, конечным результатом медиаконфликта в правовом поле урегулирования становятся:

1) информационные споры в связи с неоднозначным толкованием газетного материала (авторская модальность, интерпретации);

2) иски по гражданским и уголовным делам по оскорблению чести и достоинства личности, а также деловой репутации;

3) уголовное преследование за пропаганду антиобщественных и аморальных действий; за разжигание межнациональной, межрасовой или межрелигиозной вражды (словесный экстремизм, вербальный экстремизм, язык вражды).

Материалы исследований научной литературы свидетельствуют о необходимости дальнейших шагов в рамках системного подхода к изучению как языковых (имманентных), так и функционально - прагматических уровней медиаконфликта.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Fowler R. Language in the News: Discourse and Ideology in the Press/ R. Fowler. -London: Routledge, 2013. -254 p.

[2] Володина М.Н. Язык СМИ как объект междисциплинарного исследования: учеб. пособ. / М.Н. Володина. – М.: Изд-во МГУ, 2008. - 760с.

[3] Голев Н.Д. Юрислингвистика-11: учеб. пособ/ Н.Д. Голев. – Барнаул: АлтГУ, 2013. -470 с.

[4] Van Dijk T.A. Discourse and manipulation. Discourse and society /T.A. Van Dijk. -London: Sage Publication, 2006. -363 p.

[5] Третьякова В.С. Конфликт в лингвистических категориях / В.С. Третьякова // Лингвоконфликтология и юриспруденция. - 2013. - №2. - С. 154-165.

[6] Цена слова: из практики лингвистических экспертиз текстов СМИ в судебных процессах по защите чести, достоинства и деловой репутации/под ред. М.В. Горбаневского. - М.: Галерея, 2015. - 424 с.

[7] Мельников М.Н. Прикладная конфликтология для журналистов: учеб. пос./ М.Н. Мельников. – М.: Права человека, 2006. – 350 с.

[8] Карымсакова Р.Д. Освещай, но не разжигай: пособ для журналистов /Р.Д. Карымсакова. – Алматы: Фонд «Әділ сөз», 2014. – 156 с.

[9] Medeiros M. The Language of Conflict: The Relationship between Linguistic Vitality and Conflict Intensity (in Ethnicities)/ M. Medeiros. – Montreal: McGill University, 2015. 255 p.

[10] Утегенова К.Т. Анализ казахстанского законодательства о назначении и проведении судебных лингвистических экспертиз по делам об экстремизме / Наука и образование в глобальном мире: материалы II Международной научно-практической конференции (19-20 октября 2017 года). – Уральск: ЗКГУ им. М.Утемисова, 2017. – С. 23-31.

[11] Мониторинг нарушений свободы слова в Казахстане. Законы. Конфликты. Правонарушения. Итоги 2013 года /под ред. Г. Ким. – Алматы: Международный фонд защиты свободы слова «Әділ сөз», 2014. – 454 с.

[12] Акиншина Ю.М. Конфликтный медиатекст: к обоснованию проблемы / Ю.М. Акиншина // История, филология. -2015. -Т. 14, № 6. - С. 196-201.

REFERENCES

[1] Fowler, R. (2013). [Language in the News: Discourse and Ideology in the Press]. London: Routledge [in English].

[2] Volodina, M.N. (2008). Iazyk SMI kak objekt mejdistsiplinarnogo issledovaniia [Media language as an object of interdisciplinary research]. Moscow: MSU [in Russian].

[3] Golev, N.D. (2013). Yurislilingvistika-11 [Jurislinguistics-11] Barnaul: AltSU [in Russian].

[4] Van Dijk, T.A.(2006). [Discourse and manipulation. Discourse and society]. London: Sage Publication [in English].

[5] Tretiakova, B.C. (2013). Konflikt v lingvisticheskikh kategoriakh [Conflict in linguistic categories]. Lingvokonfliktologiya i iurisprydentsiya - Linguoconflictology and jurisprudence, 2, 154-165. [in Russian].

[6] Gorbanevskii, M. (Eds.). (2015). Tsena slova: iz praktiki lingvisticheskikh ekspertiz tekstov SMI v sydebnnyh protsessah po zaite chesti, dostoinstva i delovoi repytatsii [Price of a word: from the practice of linguistic examinations of media texts in lawsuits to protect honor, dignity and business reputation]. Moscow: Galeriia [in Russian].

[7] Melnikov, M.N. (2006). Prikladnaia konfliktologiya dlia jurnalistov [Applied Conflict Management for Journalists]. Moscow: Prava cheloveka [in Russian].

[8] Karymsakova, R.D. (2014). Osveshaj, no ne razzhigaj: posob dlya zhurnalistov [Enlighten, but don't kindle]. Almaty: Fond «Aedil soez» [in Russian].

[9] Medeiros, M. (2015). The Language of Conflict: The Relationship between Linguistic Vitality and Conflict Intensity (in Ethnicities). Montreal: McGillU[in English].

[10] Ýtegenova, K.T. (2017). Analiz kazahstanskogo zakonodatelstva o naznacheni i provedeni sydebnnyh lingvisticheskikh ekspertiz po delam ob ekstremizme [Analysis of Kazakhstani legislation on the designation and conduct of forensic linguistic examinations in cases of extremism]. Proceedings from The Science and education in a global world '17. II Mezhdunarodnaia nauchno-prakticheskaiia (19-20 oktiabria 2017 hoda) –2nd International Scientific and Practical Conference. (pp. 23-31). Ýralsk: ZKGÝ im. M.Ýtemisova [in Russian].

[11] Kim, G. (Eds.). (2014). Monitoring narýsheni svobody slova v Kazahstane. Zakony. Konflikty. Pravonarýsheniia. Itogi 2013 goda [Monitoring of violations of speech freedom in Kazakhstan. The Laws. Conflicts Offenses. Results of 2013 year] Almaty: «Aedil sóz» [in Russian].

[[12] Akinshina, Iý.M. (2015) Konfliktnyi mediatekst: k obosnovaniý problem [Conflicting media text: on the rationale for the problem]. Istoriia, filologiya - History, Philology, Vol. 14, 6, 196-201 [in Russian].

Утегенова Қ.Т., Ахметова Г.Н.

БАҚ ҚАҚТЫҒЫСЫ ЛИНГВИСТ КӨЗҚАРАСЫМЕН (ҚАЗАҚСТАНДЫҚ МЕРЗІМДІ БАСПАСӨЗ МАТЕРИАЛЫНДА)

Аңдатпа. Заманауи бұқаралық коммуникация құралдарымен шығарылған мәтіндер қоғамға қажетті ақпаратты береді және аудиторияға әсер етеді. Шынайы нақты уақыт режимінде көрсетуге арналған ақпараттық мәтіндер әртүрлі қарама-қайшылықтар мен кемшіліктермен сипатталады, бұқаралық ақпарат құралдарындағы қайшылықтардың пайда болуына ықпал етеді. Медиатекст ақпаратты өз бетінше түсіндірген, оның қасақана бұрмаланған және қоғамдық пікірмен манипуляцияланған жағдайда даулы жағдайды тудыруы мүмкін.

Бұл жұмыста бұқаралық ақпарат құралдарындағы мәтіндердің жанжалға әсер ететін лингвистикалық факторларды, оның ішінде олардың прагматикалық компоненттерін лингвистикалық және құқықтық түсінуді талдауға ерекше көңіл бөлінеді. Жеке баспа БАҚ-да қолданылатын қақтығыс тілдік құралдардың келтірілген мысалдары медиа саладағы қайшылықты сөйлеу жағдайларының пайда болуына ықпал ететін себептердің шартты типологиясының параметрлеріне сәйкес келтірілген. Көрнекі түрде қазақстандық мерзімді басылымдардың үзінділері келтірілген.

Кілт сөздер: медиаконфликт; жанжал; интерпретация қақтығысы; медиалық қарым-қатынас; верификация; лингвистикалық сараптама; араздық тілі.

Utegenova Karlyga, Akhmetova Gulnara
MEDIA CONFLICT FROM THE PERSPECTIVE OF THE LINGUIST
(ON THE MATERIAL OF THE KAZAKHSTAN PERIODIC PRESS)

Annotation. The texts produced by modern mass media provide the society with relevant information and have an impact on the audience. Informational texts designed to display the real world in real time are characterized by various contradictions and shortcomings that contribute to the emergence of media conflicts. Media text can cause a conflict situation in the event of arbitrary interpretation of information, its deliberate distortion and manipulation of public opinion.

In this work, special attention is paid to the analysis of linguistic factors affecting the conflict potential of media texts, including the linguistic and legal understanding of their pragmatic components. The cited examples of conflictogenic language means used in individual printed publications are given in accordance with the parameters of the conditional typology of causes that contribute to the emergence of conflict speech situations in the media sphere. Fragments of conflictogenic publications of Kazakhstani periodicals are presented as illustrations.

Keywords: media conflict; mass media; text conflict potential; verification; interpretation; media communication; linguistic expertise.

ӨОЖ 81-1(574.1)

FTAXP 17.01.11

DOI 10.37238/1680-0761.2020.77(1).6

¹Мүтиев З.Ж., ²Мұханбетова Ж.Ө.

*М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті,
Орал, Қазақстан*

E-mail: zinulla_mutiev@mail.ru, janim.03.95@mail.ru

**АҚЫНДЫҚ ШЕБЕРЛІК, КӨРКЕМДІК КЕЛБЕТ (Б.БАЙМҰҚАНҚЫЗЫ,
М.ҚАЖИАХМЕТОВ ТУЫНДЫЛАРЫ МЫСАЛЫНДА)**

Аңдатпа. Қазақ поэзиясына нәзік иірімге, өрнекті тіркестерге толы шынайы өлең-жырларымен жаңашылдық алып келген ақын Ботакөз Баймұқанқызы, Махмет Қажиахметов туындылары мазмұн даралығымен, көркемдік лебінің қуаттылығымен ерекшеленеді. Ел

тағдырын, қоғам келбетін, тіршіліктің қым-қуыт қайшылықтарын жырларына арқау еткен талантты тұлғалар сезім мен шынайылықты, адалдық пен адамдықты, әділдік пен турашылдықты ту етіп тағылымды көркем туындыларды дүниеге әкелді. Өз заманының келбетін келістіре суреттеп, өзекті мәселелеріне тынбай жауап іздей білген Б. Баймұқанқызының да, М. Қажиахметовтің де шығармашылық шабыты, қаламгерлік қуаты бізге жете таныс. Ақын Б. Баймұқанқызының төл туындыларынан ұлт болашағына, тіл тағдырына, ел ертеңіне, тірліктің сан алуан құбылыстарына, қоғам дертіне, ұрпақ келешегіне деген алаңдаушылық сезімі, ұлтжандылық, қайсарлық, табандылық қасиеттері анық байқалады. М. Қажиахметов поэзиясында ұлт рухын оятатын асқақ жырлар, батырлықты дәріптейтін азаттықты, ерлікті, елдікті сипаттайтын азаматтық әуен басым. Мақалада ақындардың шығармашылық шеберханасына шолу жасалып, ой тазалығына, тебіреніс тереңдігіне көңіл бөлінеді. Өлең-жырларының тақырып аясы, мазмұн ерекшеліктері, идеялық мақсаты айқындалады. Туындыларының тәрбиелік мәні сараланып, шығармашылық шабытына, көркемдік шеберліктеріне көз жеткізіледі.

Кілт сөздер: қазақ поэзиясы; ақындық шеберлік; туған жерге құрмет; ақындық мұрат; азаматтық үн; өмір суреттері; ұлт мінезі; көркемдік келбет.

Kipicne

Әдебиеттанушы-ғалым З. Қабдоловтың: «Поэзия – көрікті қыз жүзінің ұялшақ, албырт қызғылты, теңіздей, көгілдір аспандай тұңғық көзінің ынтықтық сәулесі, әйтпесе оның қара көзіндегі өткір от, мәрмәр иығына төгілген бұйра шашының толқыны, торғын кеудесінің демігіп тыныстауы, күміс үнінің гормониясы, сиқырлы сөзінің музыкасы, тал бойы, сұңғақ сымбатының мінсіз мүшелері, сұлу қозғалыстарының ғажайып сиқыры. Поэзия – ұйығандай, құйылғандай орныққан, өз еркін әбден билеген, өмір үшін жетіккен, тәжірибемен шыныққан, рухани күші теңескен, көңіл көзі көреген, ойға батыл, майданға батыр ер қуаты» [1, 242-243 б.] – деген түйінді пікірі, ақын Ф. Оңғарсынованың: «Поэзия – адам сезімінің айнасы. Ол адамзатты поэзияға ғана тән белгісіз жұмбақ күшпен сезімнің сан алуан түрлі рақатына бөлейді» [2] – деген шынайы көзқарасы поэзияның әдебиет әлеміндегі көркемдік шеберліктің озық үлгісі екендігіне айқын дәлел бола алады.

Қазақ поэзиясының өзіндік даму сатысында азаматтық үнге толы, рухты өлең-жырларымен танылған талантты тұлғалар аз емес. Поэзияның жаңарып жандануына өзіндік үлестерін қосқан көрнекті ақын, дарынды айтыскер, жалынды журналист, қолөнер шебері Махмет Мүтиұлы Қажиахметов пен Ботагөз Баймұқанқызының есімдері бізге жете таныс. Махмет ақынның бүгінге дейін жарық көрген «Көгершін көңіл», «Дала демі» жыр жинақтары оның ізденісі мен жетістігін, шеберлігі мен қарым қуатын танытса, Б. Баймұқанқызының «Бес қоңырау», «Мәңгі көктем», «Наздәурен», «Ғұмыр Дария» кітаптары шығармашылық шабытын, талапшылдығы мен еңбекқорлығын айқындай түседі.

Өзі өмір сүрген дәуірдің шынайы келбетін, қоғамның маңызды оқиғаларын қозғап, өзіндік азаматтық үн қосқан Махмет ақынның «Мінез», «Кісілік қанда», «Өлеңге болдым осы неге құмар», «Элегия», «Соқыр үміт», «Таңырқа маған, дүние», «Өзекті ой», «Экспромт», «Серт», «Мұражайда», «Қолөнер және ақындық», «Даланы аңсау», «Қазақстан - Республикам», «Мұқағали, Қасымдар-ай», «Көктемгі сезім» өлең-жырлары терең ойлылығымен, ерекше толқынысты шумақтарға, тағылымды тіркестерге құрылғандығымен ерекшеленеді.

«Ақиқат жолы», «Парыз», «Өрлік», «Шоқ жұлдыз», «Өзім жайлы ода», «Көктем көңіл», «Сендік сезім», «Қиял», «Өзіме» секілді өлеңдерімен танылған Б. Баймұқанқызы поэзиясы тақырыптарының өміршендігімен, жарқын бейнелер жасай білуімен, шынайы өмір көріністерін суреттеуімен дараланады.

Халқының мұңын мұңдап, боямасыз шындығын жеткізу ақынның ұлт алдындағы азаматтық парызы екендігі анық. Қазақ әдебиеттануы мен сынының көрнекті өкілі Серік Қирабаев: «Шын ақын өз дәуірінің, өз замандасының сырына үңілмей тұра алмайды. Содан тапқаны мен көргенін айтады, сол негізде халық өмірі, оны толғантқан мәселелер жайлы ойланады, соның бәрін оқушысымен бөліседі. Поэзия - өзінді, өз құпиянды ашу, жария ету, Абай тілімен айтқанда, «сырынды жұртқа жаю». Поэзиядағы азаматтық әуен де сондықтан ақынның азаматтық кейпінен тұрады. Өз заманының алдыңғы қатарлы идеясымен қаруланған, әрқашан жаңалық пен жақсылықтың жаршысы, биік мұраты бар ақын - өз елінің азаматы да. Ендеше, оның бойындағы ақындық пафос пен рух та, оның адамзатпен, уақытпен сырласуы да, өзімен-өзі кеңесетін шақтары да қоғам, ел мүддесімен, адамзаттың көкейкесті арманымен ұштасып жатады» [3, 40 б.] – дейді. Ақын Б. Баймұқанқызы мен М. Қажиахметов те өз заманының арман-тілегін, мақсат-мүдделерін лирикалық туындыларына барынша арқау етіп, ішкі жан сезімі, ой-толғаныстары арқылы бүкіл бір қоғамның бейнесі мен сырына қанықтыруға тырысады.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Махмет Қажиахметов өлең-жырларында заман көрінісі, халық тағдыры, өмір иірімдері, қоғамның тыныс-тіршілігі ақынның өзіндік көңіл-күйімен, көзқарасымен ұштастыра отырып суреттеледі.

Автор «Даланы аңсау» өлеңінде:

Жазира өлке, жайлау бос, қаладамыз,
Дала көркін мен көрдім, саған аңыз,
Көл қызықтап, қыр кезіп, жұпар жұтпай,
Қапас үйге несіне қамаламыз [4, 150 б.] –

деп кең даланың ауасымен тыныстамай, қаланың қайнаған тірлігіне араласқан ұрпаққа үндеу салады. Ауылдың қырын кезіп, жұпарын жұтпай, суын кешіп, көгалына аунамай өмірдің ғажаптығын түсіну мүмкін еместігін, қалада қазаққа тән қасиеттердің, қонақжайлылықтың, дархандықтың, жомарттықтың ұмыт болып бара жатқандығын жеткізеді.

Даланың түсі де өлең, ісі де өлең,
Қаланың ісі жоқ қой кісіменен,
Қазақ деген ұлы ұлттың кім екенін,
Далада ғұмыр кешсең түсінер ең [4, 151 б.] –

деп тебірене жырлайды ақын. Туған топырағының ыстығына табаны күйіп, жүйрік желімен жарысып, боз жусанымен тыныстап, найзағайлы жауынына жаурап өскен ұрпақтың нағыз қазаққа тән болмысы қалыптасатындығына, ұлтжанды, қайсар боларына сенеді.

Бұдан әрі ақын атамекеніне, кіндік кескен топырағына деген ғажайып сүйіспеншілігін «Туған жер еске түскенде» өлеңінде жалғай түседі.

Жалаң аяқ мал баққан кетіп ізбен,
Самалға сүйдірейік бетімізден.
Туған жер кешірімшіл, кінәламас,
Қалашыл болдыңдар деп шетіңізден.

Аралап ор, күл қалған жұртымызды,
Іздейік сәби күнгі күлкімізді.
Киесі ата-жұрттың ыдыратсын,
Көңілдің көгіндегі бұлтымызды [4, 152 б.] –

деп келетін өлең шумақтарынан ақынның туған жеріне, ата-жұртына деген перзенттік құрметі, риясыз көңілі анық сезіледі. Ауылдағы уайымсыз, бақытты күндерін еске ала отырып,

қаланың тұрғынына айналғандар атынан кешірім сұрауы, балалықтың бал шақтарын аңсауы ақынның шынайылығын, сезімталдығын аңғартады. Кеудесін сағыныштың өрті күйдірген ақын алыстағы ауылымен өз қиялында күнде қауышқандай болады. Жүрегіне етене жақын болғанымен сонау жылдардағы балалықтың тасасында, жастықтың жағалауында қалып қойған көріністерді еске түсіреді.

Қай ақынның поэзиясына үңілсек те, олар үшін туған жердің, атамекеннің алар орны ерекше. Әрбір ақын туған мекенінен алыстаған сайын жүрек түкпіріндегі ыстық ықыласын сағыныш сазына айналдырып емірене жырлай бастайды. Ақын Б. Баймұқанқызы да:

Туған ел,
Сенсің менің жанашырым,
Өзіңдей аялады
Баласын кім?
Көтерем өзің болып дала сынын,
Өзіңе, тек өзіңе
Бар асылым,
Туған ел –
Дара шыңым,
Туған ел,
Сен деп білем,
Көзімнің қарашығын,
Қымбатым,
Жан асылым,
Отаным – Қазақстан! [5, 14 б.] –

деп перзенттік ілтипаты мен мәңгілік махаббатын жеткізе жырлайды. Мың сан ұлт мекен ететін Қазақстанын, түп тамыры көк бөріден тараған қазақ жұртын, көрсе көз тоярдай тамылжыған әсем табиғатын, сан ғасырлық шежірелі тарихын, көрікті келбетін келістіре бейнелейді.

Махмет ақын поэзиясының өзекті желісі де, негізгі идеясы да туған халқының ұлттық рухын көтеру, ата жұртының айбынын асқақтату, байтақ даласына деген сағынышын жеткізу екендігі анық. Озық елдердің қатарын толықтыру мақсатында алға ұмтылған еліне құтты сапар тілеген ақын айбатымен, қайратымен жаһанға танылуына күш салған басшылардың, ақын-жыраулар мен қайраткерлердің еңбегін де атап өтуді қалыс қалдырмайды. Тамыры тереңде жатқан, сан ғасырлық тарихы бар Қазақстан Республикасының әлемді таң қалдыра өркендеп, дамып жатқандығы ақын жүрегін қуанышқа бөлейді.

Кең жайылған құшағындай ұлтымның,
Сен мейірбан жүрек болып бұлқындың.
Қазақстан Республикам - Отаным,
Дархан қазақ пейіліндей құлпырдың.

Республикам, қадіріңді білмес кім?
Тамыр салып тарихыңмен бірге өстің.
Тау көтерген толағайдай алып боп,
Таңдандырып бар әлемді күнде өстің [6].

Мемлекетіміздің өзге өркениетті елдермен иық тірестіріп, азат ел ретінде әлемге таныла бастауы, ұлтымыздың рухын асқақтататын іргелі істерді жүзеге асыруы ақын жырына өзек болады.

Автордың өлеңдеріне өзек еткен тақырыптары негізінен өз тағдырымен, өз өмірімен сабақтас болып келеді. Ақынның әр өлеңінен кездестіруге болатын ой айқындылығы, мазмұн байлығы, сезім молдірлігі Махмет Қажиахметов поэзиясына тән қасиет десек те болады.

«Мінез» өлеңінен ақынның өзінің бейнесі, ойы, сезімі арқылы бүкіл қазақтың ұлттық болмысы айқын көрінеді. Қазақ халқына тән ұлттық мінез өлеңдегі лирикалық кейіпкер арқылы көрініс табады.

Жаралған жанмын төзімге,
«Тұйық» деп мені безінбе.
Түнеріп кейде жүргенмен,
Жақсылық тұрар көзімде.

Ұқсайды түрім таулыққа,
Жоқ жанмын бірақ жаулыққа.
Мақтаншақтығым және жоқ,
Мансапқа жоқпын даурықпа [4, 145 б.] –

деп кекшілге кешірім жасай білетін, ағаның ақылына құлақ асып, інінің талабын қолдайтын, мақтаншақтық пен дөрекіліктен, мансапқорлықтан еті алыс, өнердің сан түрін игерген ақын шабыттана жырлайды.

Кішкентай жұдырықтай ғана жүрегіне кең әлемді, асқан мейірімділікті, батылдықты сыйғыза білген табанды Ботагөз ақынның өлең-жырлары оқырман көңілінің сезім иірімдерін дөп басады.

Сөзбенен парқын жеткізбе мейлі, құнымның,
Тілген таспадай бағасы басым жырымның.
Тылсым тірліктің бал дәмін татқан ерінде,
Тамсап талмауға табылмас бөлек шырынмын [5, 3 б.] –

дейді «Өрлік» өлеңінде. Автор қарбалас заманға, ызакор адамға, мейірімсіз қоғамға мұң-наласын жеткізгісі келеді. Безбүйректік, қатыгездік бастау алған қоғаммен күресуге тырысады. Тірліктің күйбеңіне түсіп, өз-өздеріне, отбасына көңіл бөлуді назардан тыс қалдырған замандастарына жаны ашыған ақын өмірдің тәтті сәттерінен қапы қалмауға шақырады. Бұл тұста әдебиеттанушы С. Шарабасовтың: «Менің бір таңқалғаным – Ботагөз арнауларындағы кейіпкерлер бейнесі саған да, маған да етене жақын, жарқын образды, соншама дәл суреттеліп, жүрегіңе лирика болып құйылып, жібек тінді сыр айтады, ой салады» [7, 2 б.] – деген пікірі өте орынды.

Қыз да – мен,
Қымыз да – мен,
Өлең де – мен,
Қыш үйдей салтанатты,
Көнергенмен,
Жігіт те – мен,
Шал да – мен,
Кемпір де – мен,
Япырмау,
Мен не деген,
Өлермен ем...? [5, 11 б.] –

деп өз-өзіне таң қалады бір бойында қызға тән нәзіктік пен батылдық қатар жүретін жүректі ақын. Шаңырағының ұйытқысы да, қорғаушысы да, әйелі де, ері де, кәрісі де өзі екенін

тіліне тиек еткен Ботакөз ақын күнделікті тіршіліктің қалтарыс-бұлтарысына қамығып, көңіл күйінді түсіргенмен, өмір төзімділікті, табандылықты қажет ететінін айтып өтеді.

Тілі мен дінін мәңгі тозбас алтын діңгек ретінде санайтын ақын нарық заманы бұқпантайлатып тастаған ел еңсесін көтеруге де тек қара сөздің құдіреті жетерін мойындайды. Өзінің «Тіл туралы» толғауында:

Кастерлі сөз атандырар кемеңгер,
Тіл ұстартып, сөз үйренсін өрендер!
Қара сөздің қағидасын білгенді,
Қолтығынан құнарым деп демендер!
Таусылғандай болмасын тек амалың,
Тілсіз өссем кімге тұғыр боламын,
Қара сөздің қарата алмай қабағын,
Қаһарына ұшырама даланың [5, 21 б.] –

деп тебірене жырлайды. Ұлт болашағы алдымен тіліне байланысты екендігін ақын Жамбыл, Кенен бабаларымыздан, Қазыбек би, Төле билерден, Махамбеттен бүгінге жеткен мұрамызды сол қалпында сақтап қалу парызымыз дейді.

Әр ақын өз заманының бейнесін өзінше қабылдап, өзінше өрнектейді. Махмет ақын да өз көзімен көргенді, санасына түйгенді, алаңдатқан келелі мәселелерді қозғауға тырысады. Ақын қазақ азаматтарының болмыс-бітіміне, ұрпақ тәрбиесіне де үлкен көңіл бөледі. Ер адам ер мінезді, батыл да ержүрек болуы керектігін жеткізеді, жігерсіздіктен, жалқаулықтан, босбелбеуліктен аулақ болуға үндейді. «Ер адам ер адамға ұқсауы керек. Жігіттерге жігерсіз, бос болуға болмайды. Мына дала, мына ел – ер азамат үшін тұнып тұрған тәрбие. Азамат жігіт елдің ортасында өсуі керек» [8] – дейді ақын өз сөзінде. Ер азамат бір отбасының ғана емес, бір елдің, түбі бір ұлттың тірегі, қорғаны, сақтаушысы болуы тиіс.

Зерттеу нәтижелері

Ақын жеке өзі ғана өмір сүрмейді, көп көргенді көре алады, көптің сезгенін сезіне алады. Расында да Махмет ақын поэзиясы жалпыға ортақ азаматтық сарындағы рухты өлең-жырлардан құралса, Б. Баймұқанқызының да лирикалық туындылары елдің арман-тілегімен, халықтың қалауымен ұштасып жатыр.

Махмет Қажиахметов өлеңдері көркемдік тұрғыдан да, мазмұндық жағынан да ерекшеленіп, қазақ поэзиясының жаңа сатыға көтерілуіне өзіндік үлесін тигізгендігі айқын. Ақын поэзиясында кең қозғалған тақырыптардың қатарын ұлттық рух, қазақи болмыс-бітім, адам бойындағы ізгі қасиеттер екенін айрықша атай аламыз. Махмет ақынның азаматтық сарындағы өлең-жырлары оқырманын қайраттандырады, ерекше шабытпен жігерлендіріп, өмірге деген құштарлығын арттырады. Келер жас ұрпақты ізгі жолға баулиды, биік адами қасиеттерді қалыптастыруға, жақсылыққа жақын болуға, жамандықтан жиренуге, мақтаншақтыққа, атаққұмарлыққа салынбауға үндейді.

Жамбынды жұлмай тынбайтын,
Жағы бір мықты жебеңмін.
Жаурынын көздеп жалғанның,
Жарқырай ұшып жөнелдім.

Нысанама нық тиіп,
Тимесем қаңғып өлермін.
...Бұйыртса жұртым бәріңе,
Қазынамды ашып беремін [4, 155 б.] –
дейді талантты ақын.

Махмет те, Ботагөз де қазақ ұлтын, атамекенін, туған жерін, елін, қарапайым халқын, ана тілін мадақтаумен өткен, өмірдегі азаматтық орнын ақтауға ұмтылған, дара қолтаңбасымен, өзіндік болмыс-бітімдерімен қазақ әдебиеті әлеміне соны леп әкелген ақындардың қатарында деуге толық негіз бар. Себебі екі ақынның да поэзиясының, тағылымды өлең-жырларының көркемдік кестесінің келістілігі, түйінді ойларының тұщымдылығы, идея, мазмұнының құндылығы, мақсатының айқындылығы, заманмен, уақытпен тілдесетіндігі, халық мұңымен үндесетіндігі, адам өмірінің, тыныс-тіршілігінің қыр-сырын ашып, өзекті мәселелерін тіліне тиек ететіндігі, шынайылықты сүйетіндігі жанынды жадыратып, қайғынды сейілтп, ерекше қуанышқа бөлеп, жігерлендіре түсетін қасиетке ие.

Қорытынды

Қазақ әдебиетінің ерекше қарқынмен дамуына өзіндік үлестерін қосқан өңірлік ақын-жазушыларымыз поэзия, проза әлемін бояуы қанық жырларымен, тағылымды туындыларымен толықтыруда. «Әдеби өлкетануды зерттеу нәтижесінде Батыс Базакстан аймағының, яки Орал өңірі ақын-жазушыларының әдеби-шығармашылық мұрасының басты белгілерін айқындауға қол жеткізуге болады. Өңірдің ақын-жазушыларының XX ғасырда және XXI ғасырдың басында жарияланған шығармаларын (поэзия, проза, драматургия, т.б.) зерттеп, әдеби-ғылыми тұрғыдан сараптау, бір жүйеге түсіру – бүгінгі қазақ әдебиеттануының басты мақсаттарының бірі» [9, 102 б.] – десек, ақын М.Қажиахметов пен Б.Баймұқанқызының шығармашылық шеберханасына барлау жүргізу, туындыларын көркемдік тұрғыдан саралау, өлең-жырларын келер ұрпаққа насихаттау міндет болары анық.

Ақын қай қоғамда өмір сүрсе де, сол кезеңнің ғұмыр-тіршілігін жырға қосып, заманауи мәселелерге батыл араласып, келер ұрпақтың шаттыққа толы өмірін шабыттана сөз етеді.

Отанды құрметтеудің, оның қадыр-қасиетін ардақтаудың озық үлгілерін өз шығармаларында әдемі кестелеп, қалың оқырманын ізгілікті істерге, жарқын болашаққа жетелеп отырған ақындардың туындылары да қай кезеңде де рухани маңызын жоғалтпақ емес.

Ақынның поэзия әлеміне еніп, тағылымды туындыларымен танысып жүрген Б.Ширмединұлы «Махмет Қажиахметовтің есімі қазақ қаламгерлерінің әдеби ортасында жақсы таныс. Оның өлеңдері тың теңеулермен, лирикалық иірімдерінің әдемілігімен ерекшеленеді» [10] – деп баға береді.

Қос ақынның да артында қалған әдеби мұрасының негізі өзегі – қазақ ұлтының қанына біткен асыл қасиеттерін насихаттау, қоғамның ішкі күйін жан жақты ашып көрсету, замандастарының жан-дүниесіне тереңірек үңілу, уақыт ағысымен өзгеріске түсіп жатқан мәселелерді жарыққа шығару болып табылады.

Жалпы алғанда, қазақ поэзиясында өзіндік орындарын қалдырған М.Қажиахметов, Б.Баймұқанқызы ғұмыры өлмес өрнектерімен, рухты жырларымен мәңгі.

ӘДЕБИЕТ

[1] Қабдолов З. Сөз өнері: жоғары оқу орындарының студенттеріне арналған оқулық. Алматы: Қазақ университеті, 1992. – 350 б.

[2] Оңғарсынова Ф. Поэзия шын мәніндегі мәдениетті тәрбиелейді. 14 наурыз, 2017 жыл. http://m.adebiportal.kz/kz/news/view/fariza_ongarsinova_poeziya_shin_manindegi_madeniетti_tarbiele_idi_2963 Пайдаланылған уақыты: 11 ақпан, 2020 жыл

[3] Қирабаев С. Шығармалары. 2-том / С.Қирабаев. – Алматы: Жазушы, 1992. – 544 б.

[4] Қажиахметов М. Даланы аңсау. Кітапта: Жыр өзегі – Жымпиты. – Орал, 2006. – 320 б.

[5] Баймұқанқызы Б. Ғұмыр Дария. Орал: Дастан, 2002. – 148 б.

[6] Қажиахметов М. Қазақстан – Республикам. 26 желтоқсан, 2017 жыл. <https://kk.wikipedia.org/wiki/makhmet-mutiuly-kazhiahmetov> Пайдаланылған уақыты: 11 ақпан, 2020 жыл.

[7] Шарабасов С. Кітапта: Баймұқанқызы Б. Ғұмыр Дария. Орал: Дастан, 2002 ж. – 148 б. [8] Ширмединұлы Б. Махмет Қажиахметов: «Ер адам ер адамға ұқсауы керек». 11 желтоқсан, 2018 жыл. <http://zhaikpress.kz/kk/regionnews/maxmet-kazhiakhmetov-er-adam-er-adamga-uksauy-kerek> / Пайдаланылған уақыты: 10 ақпан, 2020 жыл.

[9] Mutiyev, Z.Z., Akbulatov, A.A., Azhgaliyev, M.K., Sultangaliyeva, R.B., Shagimgereyeva, B.E. Modernisation of social conscience: Topical problems of Literary Local Lore // Space and Culture, India. - 6(4). - 2018. - P. 102-111 Идентификатор автора: 57205246447 DOI: 10.20896/saci.v6i4.383.

Процентиль по CiteScore в базе Scopus: Social Sciences Cultural Studies - 60-й. Ссылка в Scopus: <https://www.scopus.com/recorddisplay.uri?eid=2-s2.0>

85059266607&origin=AuthorNamesList&txGid=6ca0f83afdbf4d8f28be069e30a48dac

[10] Ширмединұлы Б. Ақын Махмет Қажиахметов – 60 жаста. 26 қазан, 2015 жыл. <http://zhaikpress.kz/akyn-makhmet-kazhiakhmetov-60-zhasta> Пайдаланылған уақыты: 10 ақпан, 2020 жыл.

REFERENCES

[1] Kabdolov Z., (1992). Soz oneri: Zhogary oku ornynyn studentterine arналған okulyk [Word art: a textbook for university students]. Almaty: Kazakh Universityty [in Kazakh].

[2] Ongarsynova F., (2017). Poezia shyn manindegi madenietti tarbieleidy [Poetry cultivates a real culture]. Retrieved from: http://m.adebiportal.kz/kz/news/view/fariza_ongarsynova_poeziya_shin_manindegi_madenietti_tarbieleidy_296 [in Kazakh].

[3] Kirabaev S., (1992). Shygarmalary [Works]. Almaty: Zhazushy [in Kazakh].

[4] Kazhiakhmetov M. (2006). Dalany ansau [Longing for the steppe]. Kitapta: Zhyr ozegi – Zhympity. Oral [in Kazakh].

[5] Baimukhankyzy B., (2002). Gumyr Daria [The river of life]. Oral [in Kazakh].

[6] Kazhiakhmetov M., (2017). Kazakhstan – Respublikam [Kazakhstan is a Republic] Retrieved from: <https://kk.wikipedia.org/wiki/makhmet-mutiuly-kazhiakhmetov>

[7] Sharabasov S., (2002). Kitapta: Baimukhankyzy B. Gumyr Daria [The river of life]. Oral: Dastan [in Kazakh].

[8] Shirmedinuly B., (2018). Makhmet Kazhiakhmetov: Er adam er adamga uksauy kerek [Makhmet Kazhiakhmetov: «A man should look like a man»]. Retrieved from: <http://zhaikpress.kz/kk/regionnews/maxmet-kazhiakhmetov-er-adam-er-adamga-uksauy-kerek> [in Kazakh].

[9] Mutiyev Z.Zh., Akbulatov A.A., Azhgaliyev M.K., Sultangaliyeva R.B., Shagimgereyeva B.E. (2018). Modernisation of social conscience: Topical problems of Literary Local Lore // Space and Culture, India. - 6(4), 102-111. Идентификатор автора: 57205246447 DOI: 10.20896/saci.v6i4.383. Protsentil po CiteScore v baze Scopus: Social Sciences Cultural Studies - 60-й. Ssylka v Scopus: <https://www.scopus.com/record/display.uri?eid=2s2.085059266607&origin=AuthorNamesList&txGid=6ca0f83afdbf4d8f28be069e30a48dac>.

[10] Shirmedinuly, B. (2015). Akyn Makhmet Kazhiakhmetov – 60 zhasta [The poet Makhmet Kazhiakhmetov is 60 years old]. Retrieved from: <http://zhaikpress.kz/akyn-makhmet-kazhiakhmetov-60-zhasta> [in Kazakh].

Мутиев З.Ж., Муханбетова Ж.О.

ПОЭТИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО, ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ ОБЛИК (НА ПРИМЕРЕ ПРОИЗВЕДЕНИЙ Б. БАЙМУКАНКЫЗЫ И М. КАЖИАХМЕТОВА)

Аннотация. Поэты Ботакос Баймуканкызы и Махмет Кажиахметов внесли новаторство в казахскую литературу, наполнили её тонким колоритом, выразительными фразами. Произведения данных поэтов отличаются индивидуальностью содержания, мощностью художественного выражения. В своих произведениях Б. Баймуканкызы и М. Кажиахметов сумели гармонично описать облик своего времени и найти ответы на насущные вопросы.

Произведения Б. Баймуканкызы и М. Кажиахметова воспевают искренность, честность, человечность, справедливость и беспристрастность. Авторы волнуют такие темы как судьба страны, облик общества, суровые противоречия жизни.

В произведениях поэтессы Б. Баймуканкызы отчетливо прослеживается чувство тревоги за будущее нации, страны, за судьбу языка.

В поэзии М. Кажиахметова преобладают возвышенные псалмы, пробуждающие дух нации, гражданская мелодия, характеризующая мужество, воспевающая героизм.

В статье сделан обзор творчества поэтов, уделяется внимание чистоте мысли, глубине души. Определяется предметная область, особенности содержания, идейное назначение стихотворений. Воспитательное значение произведений передается творческим вдохновением, художественным мастерством.

Ключевые слова: казахская поэзия, поэтическое мастерство, уважение к родной земле, поэтическое мужество, гражданская позиция, образ жизни, характер нации, художественный облик.

Mutiyev Zinulla, Mukhanbetova Zhangulim

**POETIC SKILL, ARTISTIC APPEARANCE (ON THE EXAMPLE OF WORKS
B.BAIMUKHANKYZY, M.KHAZHIAKHMETOV)**

Annotation. The works of the poet Botakoz Baimukhankyzy, Mahmet Kazhiakhmetov brought innovation to Kazakh poetry, they are distinguished by individual content, the strength of the artistic spirit. Talented poets who wrote about the fate of the country, the image of society, the contradictions of life, created instructive works of art under the banner of emotions and sincerity, honesty and humanity, and justice. We are familiar with the creative inspiration and creative energy of both B. Baimukanovna and M. Kazhiahmetov, who were able to harmoniously describe the appearance of their time and were constantly looking for answers to pressing questions. Concern for the future of the nation, the fate of the language, the future of the country, the various phenomena of life, the future of generations, the qualities of patriotism, perseverance are clearly visible in the original works of the poetess B. Baimukanovna. Noble poems prevailing in the poetry of M. Kazhiahmetov awakening the spirit of the nation, civic pathos glorifying freedom, courage and patriotism. The article discusses the work of poets, focuses on the purity of thought, the depth of emotions. Thematic coverage, substantive features, ideological purpose of verses are determined. The educational value of their works is analyzed and their art skills tested.

Keywords: kazakh poetry; poetic skill; respect for the native land; the mission of the poet; civil pathos; pictures of life; national character; artistic appearance.

ТАРИХ – ИСТОРИЯ – HISTORY

ӘОЖ 355. 48(574)

FTAXP 03.20

DOI 10.37238/1680-0761.2020.77(1).7

Рысбеков Т.З., Сисенгалиева С.К.*М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті,
Орал, Қазақстан**E-mail: tuyakbai.rysbekov@mail.ru, alisher_ersainov03@mail.ru*

ХІХ-ХХ ҒАСЫРЛАРДАҒЫ БАТЫС ҚАЗАҚСТАН МЕН РЕСЕЙДІҢ САУДА-ЭКОНОМИКАЛЫҚ БАЙЛАНЫСТАРЫНЫҢ ОТАН ТАРИХЫНДАҒЫ АЛАТЫН ОРНЫ

Аңдатпа. Мақалада тарихи деректер мен әдебиеттер негізінде ХІХ ғасырдың ортасы мен ХХ ғасырдың басындағы Батыс Қазақстан мен Ресейдің сауда-экономикалық байланыстары туралы жазған тарихшылар мен зерттеушілердің жазбаларына талдау жасай отыра, қазақ даласына капиталистік қатынастардың енуі және оның қазақ ауылдарының әлеуметтік-экономикалық жағдайына әсері мен қазақ буржуазиясының қалыптасуына тигізген әсері қарастырылады. Сол кезде қалыптасып келе жатқан тауар-ақша қатынастарының дамуы, жәрмеңке саудасы, жәрмеңкелерде сатылған тауарлардың түрлері, қазақ жерінде жәрмеңке саудасын ұйымдастырудағы патшалық Ресейдің көздеген мақсаты, сауда-экономикалық байланыстарының қазақ қоғамы үшін артықшылығы мен кемшілігі де айтылады. Тауар ақша қатынастары Жәңгір хан саясатымен де байланыстырылады. Сол кездердегі жерді жалға беру, жер мәселесіне байланысты келіспеушіліктер, қазақ қоғамының әлеуметтік жіктелуі де айтылған. Сауда-экономикалық қатынастарға әкімшілік реформалардың ықпалы да көрсетіледі. Мақалада жол қатынастарының қалыптасуы, өнеркәсіп орындары мен мұнай кәсіпшіліктерінің пайда болуы, Батыс Қазақстан даласында қалыптасқан кәсіпшілік түрлерінің қалыптасуы туралы да жазған тарихшылардың мәліметтерін басшылыққа ала отыра түсіндіріледі.

Кілт сөздер: Сауда-экономикалық байланыстар; жәрмеңке; көпес; саудагер; капиталистік қатынастар; балық шаруашылығы; тері өңдеу; айырбас.

Кіріспе

Қазақстанның Ресейге қосылуының өзі тек қана орыс ғалымдарының қызығушылығын тудырып қана қоймай, қаншама жылдар өтсе де бұл Қазақстан мен Орта Азия ғылымдарында да ойып тұрып орын алатын үлкен проблемаға айналып, бүгінгі таңға дейін зерттелініп келеді.

Патша өкіметінің Қазақ даласын отарлау саясаты қазақ қоғамының оның әлеуметтік экономикалық қатынастары мен халықтың салт-дәстүрін, діни сенімдерін, тұрмысын зерттеу мәселелері де қалыс қалмағаны сөзсіз. Бұл факторлар ғылыми зерттеу жұмыстарының негізгі өзегіне айналып, жан-жақты қарастырылып келеді.

Еліміз егемендік алған сәттен басталған саяси-экономикалық, әлеуметтік реформаларды нәтежиелі жүргізіп, әлемдік деңгейде даму үшін төл тарихымыздың ақиқатын ашу керектігі күн тәртібінде тұрды. Өркениетке бет бұрған әр халық, әр ел өткен тарихын танып білуі қажет. Өйткені ұлттық тарихты білуге ұмтылу тек өткенге қызығушылықтан емес, болашаққа жекелеген мақсаттардың маңыздылық дәрежесін түйсінуден туындайды. Уақыт алға жылжыған сайын өткенді біліп, тарихты таразылау қажеттігі айқын байқалады. Өйткені елдің экономикасы қай замандарда да халықтың жайлы өмір сүруінің басты тетігі іспеттес.

Тәуелсіздік тұғырын иеленген Қазақстан халқы өзінің өткен тарихын танып-білуге шұғыл қадам жасауда. Қазақстан Республикасының тұңғыш Президенті Н.Ә. Назарбаев: «Халқымыздың тарихы – соғыстардың, әскери жеңістер мен жеңілістердің ғана тарихы емес. Оның қашан да жасампаздық сипаты бар. Мемлекет құрып оны нығайту, қалалар салу, керуен салу, керуен жолдарын тарту, ғылыми трактаттар жазу, төл мәдениетін қалыптастыру – бәрі де жасампаздыққа жатады» - деп Отан тарихын зерттеудің маңыздылығын әділ атап көрсетті [1, б. 100].

Елдің егемендігі жария болған кезден ғалымдарымыз өткен жолымызды зерттеп негіздеуге күш-жігерін жұмсауда. Ондағы мақсат өткен тарихымызды жан-жақты зерттеу арқылы болашаққа жол ашу, жаңа бағыт-бағдар көрсету. Бұл тақырыптың маңыздылығы сол сауда-саттық ісі елдің экономикалық дамуының барысын, қуатын білдіреді, халықтың әлеуметтік жағдайына, тұрмыс-тіршілігі мен ахуалына оң ықпалын тигізеді. Соған байланысты, тәуелсіз Қазақстанның тарихындағы сауда ісінің барысын айқындау, оны ғылыми тұрғыда сараптаудың маңызы ерекше.

Қазақстанның батыс аймағындағы жәрмеңкелер тарихы XIX ғасырдағы орыс зерттеушілері мен ғалымдарының еңбектерінде баяндалды. Одан кейін бұл тақырыпқа Кеңестік дәуірде көптеген зерттеу еңбегі мен монографиялар арналды. Тәуелсіздік жағдайында жарыққа шығарылған еңбектерде XIX ғасырдың екінші жартысындағы шаруашылық пен сауда ісінің тарихы ұлттық тұрғыдан сарапталды. Бұл еңбектердің көпшілігінде сауда-экономикалық байланыстар, Ішкі Ордада алғашқы ашылған жәрмеңке, оның сауда айналымы, сатылған тауар түрлері, жекелеген жәрмеңкелердің тарихы қарастырылады.

Ал, Қазақстанның Батыс аймағындағы XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасыр басындағы жәрмеңкелер, олардың атқарған рөлі, жәрмеңке саудасындағы жетістіктер, қарама-қайшылықтар, маусымдық жәрмеңкелердің қалыптасуындағы ерекшеліктер нақты талдауды талап етеді. Жәрмеңкелер тарихын зерттеп, бұл істің аймақтағы ахуалын ғылыми жолмен айқындап, көпшілікке жариялау маңызды міндеттердің бірі.

Зерттеу материалдары мен әдістері

XIX ғасырдың екінші жартысында Еуропа мемлекеттерінде дамыған капиталистік қатынас Ресейге де өз әсерін тигізді. Осының негізінде Ресейдің капиталистік өнеркәсібі мен Қазақстандағы ауылшаруашылық өндірісі арасындағы қатынас күшейді. Сауда және өсімқорлық капитал Ресейдің орталық губерниялары мен Қазақстан арасында ғана емес, сонымен бірге өлкенің өз ішінде де тауар айналысының өсуін шапшаңдатты. Өлкеде үстем болған натуралды шаруашылық біртіндеп ыдырай бастады. Бұл кезде Қазақстанда да натуралы шаруашылықтың көлемі қысқарды. Өлке өнеркәсіп тауарларын өткізі рыногі және бағалы ауыл шаруашылық шикізатының қайнар көзі ретінде капиталистік Россияға барынша тәуелді болды [2].

Осылайша Қазақстан XIX ғасырдың соңында Ресей империясының капитализмге дейінгі өндірістік қатынастар үстем болған аграрлы-отарлық өлкесі болды. Қазақ халқының басым көпшілігі бір жағынан патша үкіметінің отарлау саясатының қасіретін, екінші жағынан ауылдағы бай-шонжарлардың езгісінің ауыртпалығын көтерді. Қазақстанның

экономикасы мен жер байлығына Ресей алпауыттарымен қатар, шетелдік капиталистер де қол сұға бастады. Патша үкіметі қазақ халқының ата қонысын «мемлекет меншігі» деп жариялап, өзінің қоластына енгізу мақсатында екі ғасырдан астам уақыт Ресейлік отарлаушылар Қазақстанды экономикалық тұрғыдан ғана емес, рухани жағынан да отарлады.

Халықты тілінен, дінінен біртіндеп айыру бағытында небір қатыгез шараларды жүзеге асырды. Көшпелі мал шаруашылығымен айналысқан қазақтарға келешекте сауда байланысындағы тұрақтылық та қажет болды. Қазақ жеріндегі сауданың дамуы, алғашқыда қажеттіліктен туындаса, соңында орыс көпестері үшін пайда табу көзі болды [3, б. 23].

XIX ғасырдың ортасында қазақ жеріне капиталистік қатынастардың таралу көріністері айқын байқалды:

- Отырықшы мал шаруашылығы мен егіншіліктің дамуы;
- Жеке меншік жерді иеленудің кең таралуы;
- Жылқы санының азайып, ірі қараның көбеюі.

XIX ғасырдың екінші жартысында Қазақстанда капиталистік қатынастардың дамуы – Қазақстанның жалпыресейлік экономикаға тартылуы, банк және несие жүйесінің дамуы, Қазақстанның Ресей құрамына қосылуының нәтижесінде аймақтық экономикалық өмірінде түбегейлі өзгерістер жүзеге асты. Атап айтатын болсақ, аймақ жалпыресейлік еңбек бөлінісі мен жалпыресейлік және дүниежүзілік рынокқа тартылды. Ортақ салмақ, өлшем, ақша белгілері жүйесі орнатылды. Ауыл шаруашылығының тауарлық салалары өсті. Тау-кен және кен және өңдеу өнеркәсібі дамыды.

Қазақстанда капитализмнің алдыңғы қатарлы белгілері пайда болып дами бастады. Қалалар мен темір жолдар пайда болды. Тауар-ақша қатынастары дамыды. Көшпелі қазақтар шаруашылықтың жартылай көшпелі және отырықшы түріне ауыса бастады. Қоғамда әлеуметтік жіктелістер тереңдеп, жаңа әлеуметтік топтар көптеп пайда болды. Атап айтатын болсақ, жұмысшылар, жатақтар, батырақтар және т.б. Жалпы алғанда, Қазақстанға капиталистік қатынастардың енуі баяу жүрді. Оның басты себебі экономиканың артта қалған түрлерінің үстем болуынан еді. Қазақстан шаруашылық жағынан тек шикізат көзі тұрғысынан игерілді. Өз кезегінде Ресейдегі өнеркәсіп орындары шығарған тауарларды өткізетін рынокқа айналғанынан айтып кеткен жөн. Онымен қоса, Орталық Ресейдің сауда-өнеркәсіп және монополистік буржуазиясының капиталы салынатын аймаққа айналды.

Орыс және шетел капиталы сонымен қатар азын аулақ болса да жергілікті капитал негізінде тау-кен және мұнай орындарын игеретін акционерлік өндірістер құрыла бастады. Банк жүйелері мен несие мекемелері құрылып, елдің шеткі аймақтарына да капитал тартыла бастады. Мемлекеттік және ірі комерциялық банк бөлімшелері XIX ғасырдың 70-80 жылдарында Оралда, Петропавл, Семей, Омбы, Верный қалаларында ашылды.

XX ғасырдың басында өнеркәсіптің, ауылшаруашылығының дамуы ақша рыногін кеңейтіп, несие жүйесі ресурстарын ұлғайтты. Бұл кезеңде өлкеде ірі комерциялық банктердің бөлімдері ашылды.

Мал шаруашылығы өнімдері сауда және ұн тарту ірі өнеркәсібінің ірі Орталығы Семейде орналасты. Ал, Орал, Қостанай және Еділ өңірін мал өнімдерімен жабдықтап тұрған маңызды орынға айналды. Сауда өнеркәсіп тораптары өлкенің бай табиғи ресурстарын игеруге ат салысты. Темір жолдар торабы жүк тасудың, сыртқы сауданың өсуі капиталистік өндіріс тәсілінің орнығуының басымды тәсіліне айналды. Ғасыр соңында Рязань-Орал, Самара-Орынбор және Самарқан Каспиймен қосатын темір жолдар, Сібір темір жол құрылысының аяқталуы Ресеймен байланысты күшейтті. Осы кезеңде Қазақстанда шаруаларды жаппай қоныстандыру жүріп жатқандықтан, сырттан келгендер осы маңызды темір жол, тас жол, су жолдары бойына орналаса бастады.

XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басындағы сауданың дамуы, соның ішінде жәрмеңке саудасының дамуы қазақ ауылының шаруашылық өміріне көптеген өзгерістер әкелді. Қазақстанда сауда қатынастарының дамып, ішкі рыноктың құрылуына жол ашты. Өлке экономикасы жалпыресейлік шаруашылық жүйесінің құрамдас бөлігі ретінде дамыды. Ал, Қазақстанда да ішкі сауданың дамуына жергілікті рыноктің құрылуы, ақша қатынастарының енуі әсер етті. Жалпы алғанда Қазақстанның барлық аймақтарының арасында бір бірімен байланыс жүйелі түрде орнады деп айту қиын.

Қазақтардың басты тауары – мал және мал шаруашылығы өнімдері болды. Қазақстан капитализм жедел қарқынмен дамып келе жатқан Ресейлік рынокқа тартыла бастады. Ресейден қант, галантерея және басқа да мануфактуралық тауарлар әкелінді. Ресейде мал мен шикізат шығару әсіресе елде елде темір жол салынғаннан кейін ұлғая бастады. Қазақстанда сауданың үш түрі болды: қозғалмалы айырбас сауда, маусымдық жәрмеңкелер, тұрақты сауда. Айырбас сауда түрімен алыпсатарлар айналысты. Айырбас сауда көбінесе тең емес, тонаушылық сипатта жүргізілді. Омбы, Петропавл сияқты қалалар орыстың сауда капиталының қазақ даласына енуіне маңызды рөл атқарды. Қалалардағы айырбас сарайлары жәрмеңкелік сауданың ірі орталықтарына айналды. Сауда нүктелері тек қалаларда ғана емес, бекініс пунктері мен қазақ-орыс станцияларында қазақтар тығыз орналасқан жерлерде, темір жол бекіністері бойында ашылды.

Далалық айырбас сауданың кең қанат жаюы қалалық тұрақты сауда орталықтарының дамуына әсер етті. Далалық ұсақ саудагерлер үстінен қарайтын ірі саудагерлер осы бекініс шептері маңындағы қалаларда шоғырланды.

Қазақ даласына капиталистік қатынастардың енуіне байланысты бірнеше өзгерістер болды. Егер XIX ғасырдың бірінші жартысында мал өнімдері көбінесе қазақтардың жеке отбасылық қажеттілігін өтеуге ғана пайдаланылса, XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап капиталистік қатынастардың, тауарлы-ақша қатынастарының дамуына байланысты қазақтардың арасында мал өндірісімен және мал сатумен айналысып, өз шаруашылығын капитал жинақтау үшін жүргізілетін белгілі бір топ пайда болып қалыптасты. Тауар өндірісінің дамуы, сауданың кең өріс алуы, жергілікті рыноктың Ресейлік рынок жүйесіне қосылуы, өндірістік мекемелердің өсуі қазақ жерінде сауда буржуазиясының қалыптасуына өз әсерін тигізді.

Ресей саудагерлері Қазақстанда сауданың жаңа түрін – жәрмеңкелік сауданы енгізді. Халқы сирек болса да ұлан байтақ жері бар, қатынас жолы дамымаған, халқының дені көшпелі өлкеде жәрмеңкелер ірі сауданың қолайлы түріне айналды. Қазақстандағы тұңғыш жәрмеңке 1832 жылы Бөкей ордасында ашылды [4, б. 98].

Б.Ж. Құрманбеков «Жәңгір хан жәрмеңкесі» деп аталатын еңбегінде Жәңгір ханның саяси және экономикалық, саяси-әлеуметтік салалардағы қайраткерлігіне байланысты жаңаша мынадай ой тұжырымдар жасайды. «Ел тізгінін көненің жаңамен ауысатын тұсында ұстаған Жәңгір хан алдында екі таңдау тұрды: алғашқы таңдау бойынша әкесі Бөкейдің жолымен жүріп, қазақ қоғамының бұрынғы саяси-экономикалық, әлеуметтік дәстүрін жалғастыру болса, екіншісі қазақ жұртшылығына беймәлім, бірақ өркениеті биік деңгейге жеткен елдердің дамуының капиталистік жолына түсу еді. Жәңгір хан заман талабына сәйкес өркениет жолын таңдады. Жәңгір ханның осы таңдауын өз жұртында көпшілігі түсінбеді. Даму жолын үлгі еткен көршілес мемлекеттің билеуші тобы қазақ елінің өзімен теңесіп, өркениет жолына түсуін қаламады. Өйткені, Ресей «бұратана» деп есептеген халықтардың өздерін қанауға ұшыратып, елінің табиғи ресурстары мен мал және егін шаруашылығы өнімдерін өз елінің шикізат базасына айналдыруға тырысты [5, б. 76].

Хан жәрмеңкесі Ордадан 35 қашықтық жерде ұйымдастырылған. Жылдың екі мезгілінде 7-25 мамыр, 14-25 қыркүйек аралығында жұмыс жасаған. Сауда орындарында

жүздеген киіз үйлер тігілген. Хан жәрмеңкесіне қатынасушыларға жергілікті әнші-күйші, ақын-жыраулар өнер көрсеткен [6, б. 65].

Хан жәрмеңкесі 1929 жылы жабылған. Жәңгір XIX ғасырдың 20 жылдарында шаруашылықтың даму бағытының зор жетістігін көрді. Халық саны өсті. Мал басының көлемі орасан зор мөлшерде көбейді. Бірақ шаруашылықты экстенсивті әдіспен дамыту мүмкіндігі жойылғандығын ол анық ұғынды. Сондықтан ол жайылым жерлердің басым көпшілігін жеке шаруашылықтарға беріп, қолдау көрсету арқылы күшейте отырып, хандықтағы жалпы шаруашылық дамуының жетістігін төмендетпеуге тырысты. Бұл жеке иелікке жер алған шаруашылықтар жаңа құрылым жағдайында жетекші орынға ие болды [7, б. 97].

Ішкі Бөкей Ордасынан татар саудагерлері де қазақы қойдың құйрық майын өте көп сатып алып, шыжғырған майдан шырағдан (май шам) сабын жасайды, сатып алған жылқыларды Саратов губерниясының орыс поселкаларына апарып қымбатына сатады, өйткені орыс шаруалары егін шаруашылығына зауыт аттарынан гөрі қазақ жылқыларын артық санайтын болған.

Ресей мемлекеттік банктің Орал бөлімшесінде ірі көлемде малмен сауда жасаушы Овчинниковке 350 мың рубль мөлшерінде несие берілді. Ресейдегі бірінші жалпы санақ бойынша 1897 жылы Орал облысында ресми түрде тіркелген 304 көпес болды [8, б. 122].

Батыс Қазақстанда жаңадан қалыптасқан сауда буржуазиясының қатарында ірі және ұсақ саудагерлер, айырбас ауда өкілдері басым болды. Сонымен бірге ірі мал иелері-байлардың арасынан өмір ағымына байланысты мал шаруашылығын саудамен ұштастырып капитал жинастырған қазақ ұлттық буржуазиясының да өте баяу болса қалыптаса бастаған тарихи шындық болып табылады.

Зерттеу нәтижелері

Қазақстандағы 1867-1868 жылдардағы реформалар патшалық Ресейдің отарлық саясатының маңызды бөлігінің бірі болып табылды. Өйткені ол әкімшілік құрылыс, жер қатынастары, сот құрылысы, халыққа білім беру, дін мәселелері сияқты қазақ қоғамының шешуші салдарының бәрін қамтыған болатын.

Қазақстанға әкімшілік басқару жүйесін енгізудегі патша үкіметінің алдына қойған мақсаты аймақтарда отаршылдық саясатты күшейту болды. Осыған орай 1868 жылы Орынбор және батыс Сібір губернаторлықтары құрылды.

Реформаның басты міндеті – қазақ даласының Ресейдің басқа бөліктерімен бірте-бірте қосып жіберу үшін Ресейге бағынышты халықтарды бір басқару жүйесінің құрамына біріктіру. Сөйтіп жергілікті ақсүйектерді биліктен ысырып тастап, ру басшыларын әлсіретіп, ойға алған шараларды онтайлы жолмен оңай әрі тез жолмен оңай жүзеге асырып отыру. Жалпы алғанда реформалар патшалық Ресейдің қазақ даласының жергілікті тұрғындарын және аймақтың табиғи байлықтарын еркін пайдалану үшін орыс капиталына анағұрлым тиімді жағдай қалыптастыру әрекетінен туындаған еді [9, б. 197].

1867-1868 жылдардағы әкімшілік реформалар қазақтардың жаңа көтерілісін туғызды. XIX ғасырдың 60 жылдарының алғашқы жартысында Қазақстанда, әсіресе Кіші жүзде отаршылдыққа қарсы жаппай халық наразылықтары болды. Көшпелі халықтың ашу-ызасын туғызған патша өкіметінің салық саясатының күшеюі болды [9, б. 198].

XIX ғасырдың бірінші жартысында Қазақстанда тауар-ақша қатынасы және тауар өндірісі дами бастады. Көптеген қазақ шаруашылықтары нарыққа үйрене келе мал түрлерін де соған бейімдеді. Мәселен, Ертіс бойындағы шалғынды өңірде өмір сүрген қазақ ауылдары орыс нарығының талабымен сиыр малын көптеп өсірді, себебі сиыр еті өте тиімді тауар еді. Нарықтық өзгерістер мен жайылым тапшылығы мал баққан натуралды қазақ шаруашылығының құлдырауына әкелді де, олар амал жоқ, кешенді тіршілікке өтуге мәжбүр

болды. Қазақ жері өзінің табиғи байлықтарымен мал өсіруге негізделген экономикалық потенциалы арқылы Ресей империясының шикізат көзіне айналды [9, б. 201].

Жаңа әкімшілік реформаларды жасаудағы басты міндеттердің бірі – қазақ ақсүйектерінің саяси ықпалын әлсірету болатын. Бұл идеяны жүзеге асыру үшін патша үкіметі жергілікті басқару жүйесі мен территориялық құрылымдарды өзгертудің нәтижесінде рулық негіздеуді әлсіретуді және жергілікті халықтың билікке тартылуы мен мемлекеттік аппараттың ең төменгі буыны – болыстық басқаруға ғана қатыстыруымен шектеуді жоспарлады. Сөйтіп, қазақтарды саяси биліктен шеттету арқылы, олардың саяси құқығын тежеп, қазақ жұртын саяси ауыздықтауды ойлады.

Сонымен бірге, патшаның қазақ даласындағы отарлық саясатын жүргізуде өзінің әлеуметтік тірегін нығайту мақсатымен халық арасында беделді, белсенді ру басыларын, билерді, ақсақалдарды және т.б сый-сыяпат көрсету арқылы оларды отарлық әкімшіліктің төменгі қызметтеріне тағайындау жолдарымен сатып алуды көздеді. Бұл қазақ қоғамын іштей ыдыратуға бағытталған қадамдары еді. Ал бөлшектенген елді басқару оңайға түспей ме? Әкімшілік реформалардың 1867-1868 жылдырда қабылдануы Ресей экономикасындағы капиталистік қарым-қатнастардың ұлғаюымен тұспа-тұс келді. Жаңа дамып келе жатқан капитализмге елдің ішкі рыногі тарлық ете бастады. Тауарлардың сапасының төмендеуінің, соған қарамастан бағасының қымбаттылығы салдарынан, Ресей фабрикалары бұйымдары үшін Еуропа рыноктары жабық болды. Ресей кәсіпкерлері жаңа рыноктарды, бай шикізат көздерін, және арзан жұмыс күшін талап етті. Ол жөнінде Орынбор генерал-губернаторы генерал-адъютант Н.А. Крыжановский 1868 жылы сөйлеген сөзінде «Қырғыз даласы Ресейге өте қажет. Қырғыз даласынсыз біздің шаруашылығымыз мүлдем орны толмайтын шығынғы ұшырар еді, орны толмайтындығы соншалық, егер ол қазір тап бізге тиеселі болмаса, біз оны басып алуға мәжбүр болар едік» - деп, отаршыл ойын ашық айтқан [10].

Қара халықты қанаудың күшейе түсуін, соған байланысты қазақ шаруаларының жергілікті феодалдағы хандар, сұлтандар, бай-шонжарлар қарсы шығуын, патшалық отарлау саясатын Ішкі Бөкей ордадағы қазақ шаруалары көтерілісінің деректерінен айқын көруге болады.

Кіші жүз жерінде патшаның әкімшілік-басқару жүйесінің орнауы, қазақ даласында хандық биліктің жойылуы елге көптеген саяси өзгерістер әкелген болса, сонымен қоса шаруашылық саласында да көптеген өзгерістер бола бастады. Ресей патшасының отарлық саясаты XIX ғасырдың бірінші жартысында Кіші жүз аумағын өзіне экономикалық жағынан тәуелді етіп қойды. Себебі өндірістің пайда болуы Қазақ даласында байырғы шаруашылық формаларының ыдырауына әкелді.

Қазақстан біртіндеп патша өкіметінің шикізат өндіретін аймағына айнала бастады. Қазақ даласында тұрақты жұмыс жасайтын жәрмеңкелер ұйымдастырылады. Жәрмеңке базар ретінде болғандықтан оған апаратын тауар қажет болды. Сондықтан қазақтар өз шаруашылығын осыған бейімдей бастады. Қазақтар біртіндеп саудаға араласа бастағандықтан қазақтардың да арасында сауда кәсіпкерлері қалыптаса бастады. Саудагерлердің көбі қазақтардың ауқатты топтары байлар мен сұлтандардың қатарынан шықты.

Алайда, Ресей әкімшілігі тек қана қазақ сұлтандары мен билерін емес, сауда жасағылары келетін барлық қазақтарды саудаға тартты. Мәселен: Орынбор қаласына қазақтардың келе бастауын мынадай көрсеткіштермен көрсетеді. 1764 жылы 14 563 қазақ келсе, 1786 жылы 67 602 қазақ келген. Ал, 1764 -1792 жылдарда барлығы 365 788 қазақ Орынборға келіп сауда жасаған [11].

Орынбор қаласындағы сауда орталығына Ресейден мата, жібек матадан дайындалған киімдер мен кендірден тоқылған маталар, қойдың терісінен жасалған сыртқы киімдер, түрлі бояулармен боялған орыс былғарысы, жер майы (керосин), былғарыдан жасалған заттар,

темір, шойын, мыстан жасалған тауарлар әкелінген. Қазақтар малдарын бидай мен ұнға айырбастаған.

Қазақ жерлеріне келгендер малдарды өздерінің қажеттіліктеріне байланысты сатып алып отырған. Мәселен, ірі қара малды көбінесе Саратов және Владимир губернияларының көпестері сатып алып отырған. Ал жылқыны көп жағдайда Саратов губерниясының саудагерлері мен Дон және Жайық казактары сатып алып отырған. Қой малын Тамбов пен Пенза, ал түйені Орынбор губерниясының көпестері сатып алып отырған. Қазақтар жәрмеңкеге қойдың терісі мен жүнін көптеп әкеліп отырған. Мал терілерін Мәскеу мен Симбирск көпестері сатып алса, жүні мен түбітін Тамбов көпестері сатып алып отырған. Міне, осылайша тұрақты сауданың күшеюі қазақ даласында тауар-ақша қатнастарын күшейтті. Кіші жүзде тұрақты сауда орталықтары Гурьев, Орал, Калмыков, Ақтөбе, Қазалы, Перовск қалалары пайда болды. XIX ғасырдың 50-60 жылдары қалаларда кішігірім дүкендер мен сауда лавкалары пайда болды. 1850 жылы Орал қаласында – 658 дүкен, Гурьевте – 171, Калмыковта – 6 дүкен, барлығы – 835 дүкен болды [6, б. 59].

Бүкіл ел елең еткізіліп, жүз жылдығын тойлап жатқан Қазақстан темір жолының тарихы анығында Оралдан басталады. Темір жол желісі ел аумағында ең бірінші Оралға жеткен. Оның басты себебі елдің географиялық жағдайы болған. Өйткені Оралдың жайғасқан орны өзгеше. Екі континенттің иықтасқан тұсында Қазақстан және Орта Азия бағытындағы темір жол қақпасы болуға лайық XIX ғасырдың 70 жылдары Ішкі Ресейден Қазақстанға теміржол тартыла бастады. 1874-1876 жылдары Орынбор темір жолы (Самара-Орынбор) салынып, ол Торғай облысы мен Орынборды Орталық Ресеймен жалғастырды. 1880-1890 жылдарында Каспий теңізінің шығыс жағалауынан Ташкентке дейін теміржол салу ісі қолға алынды [4, б. 181].

Орталық дамыған аймақтардың тұрмыс-тіршілігін көріп, темір жол тораптарының әлеуметтік-экономикалық өмірдегі маңызын ұғынған кемел көзқарас иесі болғандығынан шығар. Әйтеуір, ол жатпай-тұрмай өз заманындағы биліктің алдында Оралға темір жол желісін тарту қажеттігін дәлелдеп баққан тәрізді. Қазақстанның Солтүстік-батыстағы ең шеткері қаласын Саратов арқылы Ресейдің өнеркәсіпті орталық аудандарымен біртұтас байланыстыру қай жағынан да тиімді болатын. Екі елдің экономикасы үшін де әлеуметтік-тұрмыстық мәдениет, оқу-білім салаларының ілгерілеп даму үшін де тиімді болған. Жаңа салынған жолмен Оралға алғашқы пойыз 1894 жылдың 25 қазанында келіп жеткен екен. Содан бері атауы онша өзгере қоймапты. Темір жол торабына қосып, Орал өңірінің тіршілік-тынысын қыз-қыз қайнатуда елеулі іс тындырған Николай Николаевич Шиповтың есімі тарихта қалғандай. Аудан мен оның орталығының аты өзгерсе де Шипов стансасының атауы міз бақтастан бұрынғы қалпында қалып тұр. Жергілікті өнеркәсіп дами түсті. Жергілікті өнім өндірушілер темір жол арқылы сыртқа жүн-тері, мал және балық шығарып, ал облысқа жермай, керосин, қант, шай толып жатқан мануфактура түрлерін тасып жеткізуге мүдделі болатын Мәскеу, Санкт-Петербург, Тамбов, Тула, Орал жаққа қарай біздің аймақтың өнімдері толассыз ағыла бастады. Оны мына бір деректер қапысыз дәлелдейді. Оралдан мәселен, 1895 жылы 140 мың пұт балық пен уылдырық жөнелтілген болса, арада не бары төрт жыл өткенде оның мөлшері 725 мың пұтқа жетті. Кеңес дәуірінде Рязань-Орал темір жолы одан әрі дамып Шығысқа қарай ілгерілей берді. Отызыншы жылдардың ортасында Орал мен Елек стансаларының арасы қосылды. Бұл бүкіл ел өміріндегі елеулі жаңалық болды. 1936 жылдың 19 желтоқсанында екі арада жүрген алғашқы пойызбен Қазақстан Компартиясының бірінші басшысы Левон Мирзоян және Халық Комиссарлар Кеңесінің төрағасы Ораз Исаевтың жеке өздері жолаушылады [11].

Еділ мен Жайық аралығында жаңа құрылыс туралы хабар тез тарады. Енді шаруаларға нан табатын жұмыс көзі пайда болатын болды. Сөйтіп құрылыс жаққа жан-жақтан жұрт ағылды. Құрылысқа жетекшілік ететін Ершов келушілердің барлығын қабылдады, себебі жұмыс ауқымы орасан зор болатын, жұмыс қолдары көп қажет еді. Бұған жалдамалы жұмысшылар да риза болды, өйткені жалақысының аздығына қарамастан, күніне 30-50 тиындай табудың өзі күнелтістеріне жететұғын. Ал жұмыс басында теміржолдың қыры мен сырына қанық адамдар жүріп жетекшілік етті. Бұрын әскерилерге тиесілі Орал қаласынан Самара губерниясы шекарасына дейінгі 1056 шақырым 318 сажынға созылып жатқан 739 десятин 733 сажын жер теміржол салуға берілді [12, б. 173].

Орал облысы шеңберінде Орал қаласынан 38 шақырымда Переметный стансасы 51-шақырымда Зеленый разъезі, 78-шақырымда Шипов стансасы, 100-шақырымда Семиглавый Мар стансалары орналасқан. Барлығы 396 шақырымға созылған Покров-Орал желісі бойында 18 станса мен үш резвезд болды. Тартабанды жолдың соңғы рельсі Шаған өзенінен үш шақырым жерде (Белья Казарма) төселді. Пойыздардың ресми түрдегі жүрісі 1894 жылдың 1 қазанынан басталды. Сонымен қатар теміржолшы жұмысшыларға арналған алғашқы барақ үйлер бой көтерді. Сол кездердегі жүк тасымалында негізгі тауар түрі болған балық өнімдерін тасымалдау елеулі өсті. Мысалы, қызыл және ақ балықтар 1895 жылы 125651 пұт көлемінде шетке шығарса, 1896 жылы қара балықты 1659654 пұт, қызыл және қара уылдырықты 5276 пұт шамасында тасымалдады. Бұған қоса, мал азығы, мүйізді ірі қара, мұзға қатырылған шикі ет, ерітілген қой майы, тері-жүн сияқты тауарлар тасымалданды.

Парков-Орал желісінің жүргізілуі оралдық саудагерлердің ғасырлар бойы қалыптасқан ғұрпын бұзды. Осы желі арқылы өздері бұрын болмаған жаңа базарларға жол салды. 1894-1898 жылдар аралығында Оралда жаңадан 59 сауда орындары ашылды. Жәрменкелердің саны көбейді. Саудагерлердің бәрі осы жәрменкелерге ағылды.

Сауда айналымдарын дамыту Санк-Петербургтегі сауда-өндірістік коммерциялық банкісінің Оралдық бөлімшесі бірге әрекет етуі арқасында арта түсті. Орал облысы уездерінде тұратын қазақтардың өмірі осы саудамен жақсара бастады. Орал стансасынан жылына 25 мың жолаушы сапар шегеді. Ал молшылық жылдары жүк айналымы 8350 мың пұтқа жетеді. Зеленый Развезді станса дәрежесін және жанынан ағып жатқан Деркул өзенінің атын иемденетін болды. «Ростошинский» развезді ашылды. Теміржол бекеті маңында су айдайтын мұнара пайда болды. Жол қызметі бөлімшелері құрылды. Жолдағы басқарушылардың, қызметші-агенттердің жалпы саны 30 адам болды. Орал жол торабы толық мөлшерде жұмыс істеді. Мысалы, 1925 жылғы қазан айынан 1926 жылғы сәуірге дейін стансаға келген жүк көлемі: мемлекеттік – 157853 келі, кооперативтік – 349686 келі, жеке – 387784 келі болды. Сонымен қатар, Царицын-Орал және Орал-Ақмола жолдары да жобаланған. Іс жүзінде Орал-Илецк жолы ғана салына бастады. 1914 жылдың қаңтарында басталған құрылыс 1917 жылдың маусымына дейін созылды. Бұл үшін арнайы құрылыс басқармасы мен Орал облыстық жол әкімшілігі құрылды. Құрылыста екі мыңнан аса адам жұмыс жасады. 1917 жылдың орталарында негізгі бағыт бойынша жер жұмыстары жасалып, 50 пайызға жолдың жоғарғы қабаты орнатылды және барлық шығын сомасы 38 миллион рубльді құрады. Орал стансасында арнайы ағаш қоймалары салынды.

1935 жылы Еділ өзеніне көпір салынысымен Мәскеу-Орал жолаушылары пойызы жүре бастады. Вагондар төрт осьті болды және бір составты 13 вагон құрады. Орал-Илецк жолының салынуымен өткізу мүмкіндігі артты. Урбах-Орал учаскесінде ол 125 пайызға жетті. Жайық, Қазақстан, Шыңғырлау сияқты жаңа ұсақ стансалары да күш ала бастады [13, б. 221].

Озинки стансасынан Денной развезіне дейінгі жол бөлігі Оралдық учаске саналатын неміс фашистерімен соғыс теміржолшылар үшін, әсіресе, Сталинград түбіндегі шайқастар

кезінде аса ауыр сын болды. Жұмыс тәртібі тасымалдаудың әскери кестесіне көшкенде – ақ өзгерді. Ол тәртіп бойынша алдымен әскери эшелондар өтуі тиіс болды. 1942 жылдың басында Хабарлама жолдарының халық комиссариатын оралдық теміржолшыларға Қызыл байрақ (Красное знамя) берілді. Соғыстан соң оралдық теміржолшылар жаңа құлшыныспен іске кірісті. 1946 жылдың қыркүйегінде Орал жол бөлімі құрылды. Теміржолшы отрядтары да көбейді. Қазақстан жерінде орналасқан Орал өңірінің алғашқы теміржолшыларының негізін құрайтын Саратовтардың басқа Орынбордан, Украинадан, Қазақстанның өзге облыстарынан мамандар келе бастады. 1962 жылы Ақтөбе мен Орал бөлімдерінің бірігуіне байланысты торапқа бөлімше мәртебесі берілді.

1940 жылдармен салыстырғанда 1970 жылдарға қарай жүк айналымы төрт есеге өсті, оның ішінде жолаушы тасымалы 2,5 есе өсті. 1974 жылдың тамызында облыс экономикасының нашар жағдайына байланысты қайтадан Қазақ теміржолы құрамына жол бөлімін ашу қолға алынды. 1977 жылы Орал бөлімшесі қайта құрылған Батыс Қазақстан темір жолы құрамына қосылды. Бөлімшенің қолданыстағы жол ұзындығы 498 километрді құрады [11].

Қорытынды

XIX ғасырдың ортасы мен XX ғасырдың басындағы Қазақстанның Ресеймен шаруашылық-экономикалық қарым-қатынастарының кеңеюіне байланысты шаруашылық талаптары өзгерді. Жәрмеңкелердің дамуы осы талаптардың негізінде пайда болды. Осыған байланысты жеке жер иелерінің де икемділік танытқаны байқалды. Сонымен қатар, бұл хандық қазақтарының шаруашылық құрылымын жетілдіре түсті.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Тогжанов Г. Казахский колониальный аул: монография / Г. Тогжанов. – М.: Диалектика, 1934. – 227 с.
- [2] Қазақстанда капиталистік қатынастардың дамуы (XIX ғ. 2-жартысы). – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://testent.ru/load/ucheniku/istorija/aza_standakapitalistik_atynastardy_damuy_xix_2_shi_zhartysy/21-1-0-938.
- [3] Бекбаева Т. XIX ғасырдағы Қазақстан / Т. Бекбаева // Қазақ тарихы. – 2017. – №9. – Б. 21-26.
- [4] Әминов Т.М. Қазақстан тарихы: оқу құр. / Т.М. Әминов. – Алматы: Атамұра, 2016. – 179 б.
- [5] Құрманбеков Б.Ж. Батыс Қазақстанда сауданың дамуы: монография / Б.Ж. Құрманбеков. – Ақтөбе: Принт, 2008. – 274 б.
- [6] Мәшімбаев С.М. Патшалық Ресейдің отарлық саясаты: монография / С.М. Мәшімбаев. – Алматы: Аруна LTD, 1994. – 126 б.
- [7] Рысбеков Т.З. Батыс Қазақстан облысының тарихы: оқу құр. / Т.З. Рысбеков, Б.Қ. Бірімжаров, С.Б. Құрманалин, Ж.Ж. Жақсығалиев, С.Т. Рысбекова. – Орал: Полиграфсервис, 2015. – 292 б.
- [8] Рысбеков Т.З. Бөкейорда тарихы: монография / Т.З. Рысбеков. – Орал: Дастан, 2001. – 196 б.
- [9] Артықбаев Ж. Қазақстан тарихы: оқу құр. / Ж. Артықбаев. – Астана: Baspa Optima, 2013. – 221 б.
- [10] Сундетов С.А. Торговля в Казахстане в начале XX вв. / С.А. Сундетов // Казахстан в канун Октября. – 1968. – №7. – С. 32-39.
- [11] Тихон Ә. Жұршылық бұл тарихты біле ме екен? / Ә. Тихон // Орал өңірі. – 2004. – №24. – Б. 2.
- [12] Gurgun E. Economic reforms in Kazakhstan, Kyrgyz Republic, Tajikistan and Uzbekistan. / E. Gurgun. – Washington: International monetary fund, 1999. – P. 183.
- [13] Kassymova D. Historical dictionary of Kazakhstan. / D.Kassymova. – The USA: The scarecrow press, 2012. – P. 228.

REFERENCES

- [1] Togzhanov, G. (1934). Kazahskij kolonial'nyj aul [Kazakh colonial village]. Moskva: Dialektika [in Russian].
- [2] Kazakstanda kapitalistik katynastardyn damuy (XIX g. 2-zhartysy) [Development of capitalist relations in Kazakhstan] (n.d.). testent.ru Retrieved from http://testent.ru/load/ucheniku/istorija/aza_stand_kapitalistik_atynastardy_damuy_xix_2_shi_zhartysy/21-1-0-938 [in Kazakh].
- [3] Bekbaeva, T. (2017). XIX gasyrdagy Kazakstan [Kazakhstan in the 19th century] Kazak tarihy – History of Kazakhstan, 9, 21-26 [in Kazakh].
- [4] Aminov, T.M. (2016). Kazakstan tarihy [History of Kazakhstan]. Almaty: Atamura [in Kazakh].
- [5] Kurmanbekov, B.Zh. (2008). Batys Kazakstanda saudanyn damuy [The development of trade in Western Kazakhstan]. Aktobe: Print [in Kazakh].
- [6] Mashimbaev, S.M. (1994). Patshalyk Resejdin otarlyk sajasaty [Colonial policy of tsarist Russia]. Almaty: Aruna LTD [in Kazakh].
- [7] Rysbekov, T.Z., Birimzharov, B.K., Kurmanalin, S.B., Zhaksygaliev, Zh.Zh. & Rysbekova, S.T. (2001). Batys Kazakhstan oblysynyń tarihy [History of the West Kazakhstan region]. Uralsk: Poligrafservis [in Kazakh].
- [8] Rysbekov, T.Z. (2001). Bokejorda tarihy [History of Bokeiorda]. Uralsk: Dastan [in Kazakh].
- [9] Artykbaev, Zh. (2013). Kazakstan tarihy [History of Kazakhstan]. Astana: Baspa Optima [in Kazakh].
- [10] Sundetov, S.A. (1968). Torgovlja v Kazahstane v nachale XX vv. [Trade in Kazakhstan in the early twentieth century] Kazakhstan v kanun Oktjabr' – Kazakhstan on the eve of October, 7, 32-39 [in Russian].
- [11] Tihon, A. (2004). Zhurshylyk bul tarihty bile me eken? [The people know this history?] Oral oniri – The Urals, 24, 2 [in Kazakh].
- [12] Gurgun E. Economic reforms in Kazakhstan, Kyrgyz Republic, Tajikistan and Uzbekistan. / E. Gurgun. – Washington: International monetary fund, 1999. – P. 183.
- [13] Kassymova D. Historical dictionary of Kazakhstan. / D.Kassymova. – The USA: The scarecrow press, 2012. – P. 228.

Рысбеков Т.З., Сисенгалиева С.К.

ИСТОРИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ ТОРГОВО-ЭКОНОМИЧЕСКИХ СВЯЗЕЙ ЗАПАДНОГО КАЗАХСТАНА И РОССИИ В XIX-XX ВЕКАХ

Аннотация. В статье анализируются труды историков и исследователей о торгово-экономических отношениях России и Казахстана в период с середины XIX до начала XX века, основанные на исторических источниках и в литературе, представляющих капиталистические отношения в казахских степях и их влияние на социально-экономическое положение казахских деревень и казахской буржуазии. Влияние на формирование, также упоминаются в развитии торгово-денежных отношений, торговля на ярмарках, виды товаров, продаваемых на ярмарках, цель царской России в организации торговых ярмарок на казахской земле, преимущества и недостатки казахстанско-украинских торгово-экономических отношений. Товарные отношения также связаны с политикой Жангир хана. Аренда земли, разногласия и социальные классификации казахского общества были также упомянуты в то время. Также отражается влияние административных реформ на торгово-экономические отношения. Статья основана на сообщениях историков о формировании дорожных связей, возникновении отраслей промышленности и нефтяных месторождений, а также о формировании существующих типов месторождений в степях Западного Казахстана.

Ключевые слова: Торгово-экономические связи; ярмарка; купец; коммерсант; капиталистические отношения; рыбное хозяйство; обработка кожи; обмен.

Rysbekov Tuyakbai, Sisengalieva Samal

THE HISTORICAL SIGNIFICANCE OF TRADE AND ECONOMIC RELATIONS BETWEEN WESTERN KAZAKHSTAN AND RUSSIA IN THE XIXth AND XXth CENTURIES

Annotation. The article analyzes the writings of historians and researchers on the trade and economic relations of Russia and Kazakhstan between the mid-nineteenth and early twentieth centuries, based on historical sources and literature, introducing capitalist relationships in the Kazakh steppes, and their effects on the socio-economic situation of the Kazakh villages and the effects on the formation of Kazakh bourgeoisie. The development of trade and monetary relations, the trade in fairs, the types of goods sold at fairs, the purpose of tsarist Russia in organizing trade fairs on the Kazakh land, the advantages and disadvantages of the Kazakh-Ukrainian trade and economic relations are also mentioned. Commodity relations are also linked to the policy of Zhangir Khan. Land lease, disagreements, and social classifications of Kazakh society were also mentioned at that time. The influence of administrative reforms on trade and economic relations is also reflected. The article is based on historians' reports on the formation of road links, the emergence of industries and oil fields, and the formation of existing types of fields in the western Kazakhstan steppes.

Keywords: Trade and economic relations; fairs; merchant; merchant; capitalist relations; fishery; skin treatment; exchange.

ӘОЖ 93/94

FTAXP 03.20.

DOI 10.37238/1680-0761.2020.77(1).8

Сабырғалиева Н.Б.

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

E-mail: naz-sb@mail.ru

ҚАЗАҚСТАННЫҢ БАТЫС АЙМАҒЫНДАҒЫ МОЛДАЛАРДЫҢ ҚЫЗМЕТІ (XIX ғ. ОРТАСЫ – XX ғ. БІРІНШІ ШІРЕГІ)

Аңдатпа. Қазақ даласындағы отбасы-некелік қатынастарынан туындаған некеге тұру, ажырасу істерін атқарудағы молдалардың қызметтері мен ролі талданады. Ресей патшалығының мұсылмандарға қатысты діни саясаты бірнеше кезеңдерден тұрды. Соның бір бағыты діни тұлғалардың тікелей Орынбор Діни Мәжілісіне тәуелді болып келуі. Патшалық Ресей дінбасыларды Орынбор Діни Мәжілісіне бағынышты ету арқылы ресей мұсылман халықтарын өз бақылауында ұстауды көздеген. Осыған орай Орынбор Діни Мәжілісінде сынақтан өткен молдалар ресми діни атақ алып қазақ даласында әр қауымда қызмет етті. Осыдан келіп Ресей әкімшілігіне бағынған мемлекетшіл молдалар мен жеке молдалар болып екіге бөлінген еді. Қазақ даласындағы молдалардың отбасы-неке қатынастарындағы қызметтерін саралаудың өзі қазақ қоғамындағы мұсылмандық дәстүрдің жойылмай өмір салтында толық болды деуге негіз береді.

Автор тарихи ақпараттың құнды дереккөздері болып табылатын мұрағаттық құжат материалдарына арқа сүйеіп қазақ қоғамындағы молдалардың ролін, әсіресе олардың неке-отбасы қатынастарындағы атқарған қызметі туралы сипаттайды.

Кілт сөздер: Орынбор Діни Мәжілісі; мүфти; ахун; молда; хатиб; шарият; некеге тұру; ажырасу; мұсылман; метіркелік кітап.

Kipicne

Зерттеу нысаны ретінде таңдалған қазақ даласындағы діни ахуалмен мұсылмандық дәстүрді анықтаудағы мұсылман дінбасыларының Ресей империясының жүргізген саясатына бағынышты болғаны мәлім. Ресей патшалығының мұсылмандарға қатысты діни саясатының себептерін талдаған танымал авторлар мен тарихи зерттеулер баршылық. Ресей монархиясы қол астындағы мұсылман халықтарына діни билігін империяның жарияланған түрлі заңнамалары арқылы билігін жүзеге асырды. Бұл заңнамалар арқылы мұсылман дінбасыларын қатаң қадағалап отырды.

Еліміз өз тәуелсіздігін алған кезден бастап Ресей патшалығының Қазақстанға қатысты саяси, экономикалық, әлеуметтік сол сияқты жалпы мәдени саясаты отандық және шет елдік тарихнамада бірсыпыра жақсы зерттелді. Ресей империясының мұсылман халықтарына, соның ішінде діни тұлғалар мен дін кадрларына қатысты саясаты және олардың рухани-ағарту саласындағы қызметтері әлі де жан жақты ашылмай келе жатқан тақырып. Мәселен саясаттың қазіргі заманғы Қазақстанның әртүрлі аймақтары тарихына байланысты ерекшеліктері, сол сияқты империяның «өркениетті» ислам моделі мен дәстүрлі қазақы ислам өкілдерінің арасындағы қайшылықтар мәселелеріне соңғы нүкте қойылған жоқ.

Жалпы Ресей патшалығының мұсылман халықтарына қатысты жүргізген діни конфессионалдық саясаты мен ислам тарихын зерттеуде неке-отбасы істері мәселесі де өзекті. Отандық, шет елдік зерттеушілерден бұл тақырыпқа Д. Арапов [1], Д. Азаматов [2], А.Абдрашитова [3], А. Тихонов [4], Т. Карпенкова[5], И. Загидуллин [6], Г. Фаизов [7], А.Юнусова [8], Р.Фахрутдинов [9], А.Тасмағамбетов [10], Г.Султанғалиева [11], А.Нургалиева [12], З. Садвокасова [13], С. Рүстемов [14], Р. Айтбаева [15], П. Шаблей [16], E.Campbell [17], R.Crews [18], E.Кривец [19], Н.Нуртазина [20], D.DeWeese [21], M. İbrahim [22], E. Özdemir [23], т.б. қалам тартқаны белгілі.

Мұрағат құжаттарындағы деректер қазақ молдаларының қызметі мен әлеуметтік өмірдегі алатын орнын анықтауға мүмкіндік береді. Қазақ даласындағы саны көбейген молдалар әр қауымда өз міндеттерін атқарып, мұсылманшылықтың өмір салтынан аластамауына ықпал етіп отырған. Зерттеуімізде мұрағат деректерінен алынған құжаттар арқылы отбасы-неке қатынастарындағы түрлі туындаған ахуалдар, некеге тұру, ажырасу себептері мен қазақ қоғамындағы діни өмір салтынан мол мағлұмат береді.

Осы негізде ұлттық тарихнамада дәл осы «ақ таңдақты», яғни империяның бюрократияланған діни құрылымынан тыс жүрген, еркін Дала руханиятының өкілдері болып саналатын ахун, имам, молда, хатиб т.б. діни тұлғалардың қызметтерін зерттеу өзектілігі айқындалады.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Орынбор Діни Мәжілісі діни міндеттермен құқықтарды жүзеге асыруда отбасы-неке қатынастарын реттеу үшін да ерекше мән беріп отырды. Генерал-губернатор О.А.Игельстром Орынбор Діни Мәжілісінің құзырына қатысты жоба ережесін құрастыруда діни құқықтармен міндеттерге назар аударды. Әсіресе бірінші бөлімде отбасы-неке қатынастарын жүйелеу сұрақтарына көңіл бөлген. Генерал-губернатор О.А. Игельстром мұсылман халықтарында көп жағдайда заң ережелерінің сақталмауы, әділетсіздіктің орын алуы сияқты жағдайдың жиі

кездесетіндігіне назар аударған. Сол себепті О.А. Игельстром мұсылмандар арасында некеге тұру, ажырасу және мұраға ие болу кезіндегі жиі белең алған түрлі зорлық-зомбылықтардың тоқтатылуы үшін осы бөлімге ерекше мән берген. Барлық зұлымдықтың жойылуы үшін мұсылмандық дәстүрдің еуропалық дәстүрге бейімделуін қарастырған. Сол себеп Ресей өкіметіне қызмет еткен діни тұлғалар Орынбор Діни Мәжілісіне неке-отбасындағы қатынастарға байланысты барлық шешім қаулысын жіберу міндетті болды. Бұл жағдай Орынбор Діни Мәжілісінің қазақ даласындағы діни ахуалды молдалар арқылы реттеп отыруынан көрініс тауып отырды [24, б. 37].

Осыған орай 1853 жылы 19 қаңтарда Орынбор Діни Мәжілісінің қабылдаған үкімі бойынша молдалар діни қызметтерді қатаң тәртіппен орындауға міндетті, ал билік органдары рухани істерге араласпауы керек еді [2, б. 90].

Мұрағат деректеріндегі сақталған түрлі іс-құжаттардағы отбасылық, некелік істердің жүзеге асуы молданың тікелей міндетіне кіргенін растайды. Бұл істің заң жүзінде жүзеге асуын Орынбор Діни Мәжілісі молдалар үстінен қатаң қадағалап отырған. Оған дәлел мұрағатта сақталған Орынбор Діни Мәжілісінің неке-отбасылық істерге қатысты түскен шағымдарды молдаларға тапсырып, олардың істі уақытылы шешуін қатаң қадағалауы немесе молдалар заңға қайшы әрекет жасаған болса дереу тез арада қызметінен босатуы сияқты т.б. жағдайлардың белең алуы.

Отбасылық істерге қатысты арыздардың біржақты шешім табуы молдалар тарапынан бірнеше уақытқа тіпті бірнеше жылдарға дейін созылып отырған. Оған мына мұрағатта сақталған Қамыс-самар бөлімінің №16 старшындығының тұрғыны Рабиға Байзақованың 1905 жылы 29 наурызда Қамыс-самар бөлімінің басқарушысына жазған өтініші дәлел [25, п. 28].

Осы мазмұнда мұрағатта сақталған құжаттан 1910 жылы Орынбор Діни Мәжілісінің Талов бөлімі №2 старшындығы тұрғыны Жұмазия Шагиrowадан түскен шағымды қарауды осы старшындықтың имамы Сәрдғали Нәдырбековке тапсырған. Алайда Орынбор Діни Мәжілісінен бұл істі 1399 бабтың XI тармақ I бөлім 1896 жылғы заңнамасына орай шешуге имам Сәрдғали Нәдырбековке 1910 жылы 16 қыркүйек №6611, 1911 жылы 30 қаңтар №582 бұйрықпен екі мәрте жазбахат жіберілген. Уақыт өте келе Орынбор Діни Мәжілісі тағы мәрте 1914 жылы 26 сәуірде №2660 жазбахат жіберіп, имам С.Нәдырбековтен Жұмазия Шагиrowаның ісін тез арада шешуін және не себептен істің кеш орындалу себептерін түсіндіруді сұраған. Осы істен молдалардың неке-отбасылық қатынастарды түрлі себептерге орай дер кезінде қарастырып, шешім қабылдамаған кездері де болғанын көруге болады [26, п. 12].

Қазақ даласында кей жағдайларда некеге тұру рәсімі мемлекетшіл молдалардың қатысуынсыз жүзеге асып отырған. Оған дәлел мұрағатта сақталған 1910 жылғы 24 ақпанда №2 приморск округінің №1 старшындығының тұрғыны Секер Жиёмбетованың Орынбор Діни Мәжілісіне жазған арызы. Қазақ қоғамында қалыңдықтың өз еркінен тыс ата-анасы тұрмысқа беруі, некеге тұру рәсімін мемлекетшіл молда емес, керісінше жеке тұлғаның неке рәсімін өткізуі, соның әсерінен тиісті метірге тіркелмеуі, осындай себептен отбасындағы зорлық-зомбылықтар, ұрып-соғу сияқты жағдайлар жиі кездесіп отырған. 1909 жылғы Орынбор Діни Мәжілісіне Секер Жиёмбетованың шағымданып жазған арызы осындай мазмұнда: «...обряд венчания совершал частное лицо, а не указной мулла, почему брак этот в метрическую книгу не занесен»-деп шешім шығарылған. Бұл істі 1910 жылы 12 маусым №4303 Орынбор Діни Мәжілісі №2 Приморск округінің №1 старшындығының имам-хатибы Ғабдолла Бикзяновқа шарият ережесіне орай нақты шешім қаулысын шығаруды тапсырған [27, п. 6].

Осы мазмұндас істі №1 старшындығы қазақ Абдраш Кчуовтан келген шағымды Қалмақ бөлімінің ахуны Дәулетқали Мәмбеталиев қарастырған. 1915 ж. 10 ақпанда бұл іске қатысты Орынбор Діни Мәжілісінде «...брак их и был совершен при свидетеля но без участия муллы

а поэтому нет оснований полагать, что брак был совершен с соблюдением шаригатных правил вследствие чего прошение его как же основательное Духовным Собранием остановлено без одного действия»-деген нәтижесінен көруге болады [28].

Неке заңды түрде тоқтатылғаннан кейін әр старшындықтың молдасы өз метірге кітабына тіркеп өзгеріс енгізіп отыратын болған. Бірақ кейде молдалар арасында метірге кітабына некелік істерді тіркемеген кездері де болып отырғанын мұрағат құжаттары растайды. Мәселен мұрағатта сақталған Орынбор Діни Мәжілісі 1908 жылы 14 желтоқсанда Жібек Оразалиеваның арызына қатысты ісін шешуді №2 приморск бөлімі №9 старшындығының молдасы Мұхамедкарим Яхинге тапсырған. Арада бір жыл өткен соң 1909 жылғы 9 қарашада 2 приморск басқарушысының имамға жолдаған хатында некесі қиылған отбасын заңды түрде метірге кітабына жазуға міндеттілігі айтылған. Осы істен байқаймыз молдалар неке істерінде олқылық танытқан. Яғни некенің заңды қиылып метіркелік журналға жазылмай қалған кездерінен де отбасылық істерді шешу онды ісін таппаған [29, п. 11].

Шариғат ережесін толық сақтамай, заңға қайшы әрекет жасаған молдалар өз қызметтерінен босап қалған кездері де болған. Сол себептен молдалар отбасылық істердегі өзгерістерді метіркелік кітапқа енгізіп, Орынбор Діни Мәжілісіне хабар беріп отырған.

Мәселен мына мұрағат құжатындағы Ішкі Қырғыз Ордасы Қалмақ бөлімінің ахуны Даулетқали Мамбеталиевтың Уақытша Кеңестің тапсырмасымен 1910 жылы 27 мамырда №1360 Торғын бөлімінің №8 старшындығының тұрғыны Халима Хошмұхамедованың арызын қараған. Бұл істің соңында ахун Орынбор Діни Мәжілісіне Халима Хошмұхамедова мен Темірғали Меңдығалиевтың некесі тоқтатылғандығы жөнінде Торғын бөлімінің №9 старшындығының мемлекеттік молдасының метрикалық кітабына өзгеріс енгізуге тапсырыс беруді сұраған [30, п. 6].

Орынбор Діни Мәжілісінің молдаларды қатаң бақылауға алуы бір жағынан молдалардың қызметтеріндегі жауапкершілігін арттырып отырған.

Жалпы имамдар өзіне ғана тиесілі қауымның некесін қиған. Заң бойынша неке рәсімін қию кезінде қалыңдықты метірге бойынша түгендеп тізім бойынша анықталынған. Егер метірге тізімінде бар болып бір қауымға жатқызылған, бірақ басқа қауымда тәрбиеленген болса, онда некесін қию соңғы тәрбиеленген қауымда өткізілуі тиіс. Сондай ақ қауымның имамдары некені қиярға дейін некеге отыруға ниет білдірген қалыңдық туралы мәліметтер жинауы тиіс [31, б. 4].

Бұл заң аясында мына мұрағат құжатындағы Қалмақ бөлімінің ахуны Даулетқали Мамбетқалиевтың отбасылық істерге қатысты 1910 жылы 27 маусымда Орынбор Діни Мәжілісіне жазған рапорт хаты дәлел. Рапортта молда Кенже Жұрынтаевтың өз қауымына жатпайтын, неке жасы 16 жасқа толмаған Салиханың некесін қиғандығы туралы және осы ісі үшін қылмыстық жауаптылыққа тарту қажеттігін мәлімдеген [28]. Бұл істе заң бойынша кәмелеттік неке жасына жетпеген қыз баланың некесін басқа қауымның мемлекеттік молдасы жүзеге асырған.

Негізінен некеге тұру рәсімін өткізгенде мұсылман дінбасылары 1835 жылғы 1 наурыздағы заңды басшылыққа алулары тиіс болды. Бұл заң бойынша 18 жасқа келген ер бала мен 16 жасқа толған қыз баланың некесін қию тек жергілікті қауым молдаларына тиесілі болды [24, б. 59].

Жалпы некеге тұру мен кәмелеттік жас мұсылмандық дәстүрмен байланысты болды. Шариғат бойынша неке жасы қыздар үшін 9 жас болса, ал ер балалар үшін 12 жас болып табылады. Қазақстанда таралған бұл мұсылмандық қағида кең өріс алды. Қазақ ауылдарында және көшпелілерде 12-13 жас аралығындағы қыздарды тұрмысқа беру жиі кездесіп отырған. Кей жағдайларда еркектердің 13 жастан 15 жасқа дейінгі аралықта ерте некеге тұру

жағдайлары да кездескен. Бірақ мұндай жағдайлар XX ғасырдың 20-шы жылдарына қарай сирек кездесетін болды. 1897 жылы Қазақстанда 10 жасқа толмай тұрып отбасын құрған қыздар саны – 355 болса, ал ер балалар 152 болған екен [32, б. 17].

Заң бойынша неке жасына жетпеген қыз балаларды еркінен тұрмысқа беру жиі кездесіп отырғанын мұрағат құжаттары да растайды.

Мұрағатта сақталған істе 1902 жылы 27 тамыз айында №5070 Орынбор Діни Мәжілісінде Нарын бөлімінің №9 старшындығы тұрғыны Саумен Молдашевтың жазған шағымы қаралған. Бұл тергеу ісін Нарын бөлімінің ахуны Хайролла Сарбасов жүрізген. Іс-құжаттарын талдай келе негізінен шағым себептері кәмелеттік жасқа толмаған 8 жастағы қызбен атастырылғанын, қалың малға алынған мал-мүліктер, шариғат бойынша «ежеп-кабул» оқылып некесін жеке молда Соталы Байқаловтың қиғанына куә боламыз. Атастырылған қыз бала үшін әкесі қалың малға 30 қой, 2 жылқы, 2 түйе алып, арада 1 жыл өткен соң тағы да 1 жылқы, 1 түйе, 4 ірі қара, 37 руб, 200 руб көлемінде түрлі киім-кешектер алғандығын көреміз. Бұл жерде қазақ қоғамындағы кәмелеттік жасқа жетпеген қыз әкесінің қалың малды бас пайдасына алып, өз мүддесіне көздеуі жиі кездескен. Бұл оқиға осының куәсі [33, п. 14]. Бұл деректерден неке қиюдың алдындағы жігіттің әйеліне түрлі мал мүліктей немесе басқалай төлем бергенін көреміз. Бұл төлемді қазақ дәстүріндегі мұсылмандық неке қиюда қалың мал деп атаймыз. Мұрағат құжаттарын талдай келе қалың мал мөлшері әр түрлі мөлшерде болғанын көреміз.

Мұрағатта сақталған құжаттардан 1905 ж. 7 қыркүйекте Орынбор Діни Мәжілісінде Нарын бөлімінің №11 старшындығы тұрғыны Қадияша Қалиеваның ісін ахун Иманғали Мырзағалиевке [34, п. 11], Талов бөлімінің №5 старшындығының тұрғыны Мұштария Төлегенованың ісін ахун Ғабдолла Жазықовқа [35, п. 6] тез арада шешуді тапсырғанын көруге болады.

Осы мазмұндас мұрағат құжатынан Ішкі Орда Торғын бөлімінің №3 старшындығының тұрғыны Апакаш Қадралиеваның арызында әкесінің оны Қалмақ бөлімі №1 старшындығының тұрғыны Идыр Жаналиевке еркінен тыс 13 жасында атастырып, қалың мал алып (бұзаулы ірі қара) 15 жасында ауылдың жеке молдасына некесін қидыртқаны баяндалады. Бұл істі шариғатқа сай шешуді Орынбор Діни Мәжілісі Жаңақазан ауылының ахуны Гатаулла Галыкеевке тапсырған. Бірақ 1906 жылы 29 маусымда берілген тапсырманың орындалмау себебін ахун Жаңақазан ауылының аталған старшындықтан 200 км шаршы қашықтықта болуы кедергі болғандығын айтып түсіндірген. Бұдан соң 1908 жылы 3 қарашада №8385 Орынбор Діни Мәжілісі Торғын бөлімінің №3 старшындығының имамына Апашкаш Қадралиева мен Идыр Жаналиевтың неке-отбасы істеріне қатысты тергеу ісін шұғыл орындауын тапсырған.

Алайда Торғын бөлімінің №3 старшындығының мемлекетшіл молдасы Ғабдолхаким Мұхамеджановтың 1908 жылы қайтыс болғандығын мемлекетшіл молда Құптуғанов Орынбор Діни Мәжілісіне хабарлаған. Осы мәселеге орай Орынбор Діни Мәжілісі Торғын бөлімінің басқарушысына имам Ғабдолхаким Мұхамеджановтың құжаттарын талап еткен. 1909 жылы 16 наурызда Торғын бөлімінің басқарушысы бұл тапсырманың орындалып, молданың туыстарынан қажетті құжаттарды депутат Көпбуловтың алғандығын, ол құжаттың барлығын Торғын бөлімінің №5 старшындығының имамы Х.Сапарғалиевке бергендігін жеткізген. Бұдан кейін 1910 жылы 15 қарашада №8116 Орынбор Діни Мәжілісі №5 старшындығының мемлекетшіл молдасына тергеу ісін жалғастыруды тапсырған. Бұл іске қатысты құжаттардың шешімін имам Х.Сапарғалиев Орынбор Діни Мәжілісіне тапсырған. Бұдан көп жағдайларда қазақ қоғамындағы отбасылық шағым-арыздардан кәмелетке толмаған қыздың өз еркінен тыс тұрмысқа берілуі, қалың мал алу, жеке молданың некесін қиюы және түрлі

себептерге байланысты болғанын көреміз. Молданың ерлі-зайыптылармен, куәгерлермен кездесіп, тергеу ісін жүргізуіне де олардың тұрғылықты мекен-жайдан табылмауы да істің бірнеше жылға ұзаққа созылуына алып келген [36, п. 37].

Орынбор Діни Мәжілісіне түскен отбасылық іске қатысты шағымдар көбіне әйел адамдар тарапынан түрлі себептерге байланысты түскен. Мұрағат құжаттарына сүйенсек 1907 жылы 7 ақпан айында түскен шағымға байланысты Жұмазия Сақтағанованың ісіне Нарын бөлімінің №7 старшындығының имамы Хайролла Сарбаевтың [37], 1907 жылы 8 қарашада Орынбор Діни Мәжілісіне жазған Торғын бөлімінің №5 старшындығынан Сағира Земалетдинованың ісін Хан ставкасының ахуны Хазығали Гайсинның [38], 1907 жылы 20 қарашада Нұрсауле Қожахметованың ісіне қатысты Қамыс-самарбөлімі №2 старшындығының имамы Мұхамедғали Есенғалиевтың [39], 1907 жылы 30 қарашада №1 Приморск округінің №15 старшындығы тұрғыны Зия Бекмұхамедованың арыз-шағымын №1 Приморск округінің имамы Ментай Бекмұхамедовтың [40], 1907 жылы 28 желтоқсанда Орынбор Діни Мәжілісінде Рахима Әлжанованың талап тілегі бойынша істі Талов бөлімі №2 старшындық ахуны Ғабдолла Гумеровтың тергеулеріндегі отбасылық-неке істерінің [41] көпшілігі түрлі жағдайлардан туындаған. Құжаттардан көргеніміздей атастырылған қыз балалар үшін қалың мал алу кең таралған. Қалың мал көбіне мал-мүлікпен берілген.

Жалпы қауым молдаларының ішінде ең жоғары мұсылман дінбасылары ахундар болып табылады. Әрине бұл құрметті атақ молдалардың діни қызметтерінің ерекше еңбегі үшін беріліп отырған. Бірақ барлық молдалар бұл атаққа ие болмаған, ахун лауазымын алған діни тұлғалардың артықшылығы олардың қызметі бір қауымның шегінен асып кетті. Яғни қауымның молдаларының үстінен қарап, олардың қызметтерін Орынбор Діни Мәжілісіне баяндап отырған. Мұрағат деректеріне талдау жасай келе губерниялық басқарма молдаларды ахун лауазымына қауым көлеміне орай, болыс, уезд, немесе қала тұрғындарының таңдауына, мұсылман дінбасыларына, Орынбор Діни Мәжілісінің немесе муфтидің айтуы бойынша бекіткен екен. Мәселен мына мұрағат дерегінде №1 Приморск округі №16 старшындығы тұрғыны Рузия Мұхамедованың шағымына қатысты 1902 ж. 27 қараша №7076 тергеу ісін мемлекетшіл молда Ақбаевтың уақытында бітіріп шешім шығармағанын көреміз. Бұдан кейін бұл тергеу ісіне қатысты мемлекетшіл молда Ақбаевтан еш жауап болмағанын мұрағат деректері растайды. Сөйтіп бұл істі №1 Приморск округі №12 старшындығының ахуны Ғисматулла Араловтың жалғастырғаны туралы Уақытша Кеңестің Орынбор Діни Мәжілісіне берген рапортхатынан көруге болады [42, п. 6]. Аталмыш рапортхатта: «... осы жылдың 17 сәуірдегі №2234 қаулыға орай Уақытша Кеңес 1-ші Приморск округі № 12 старшындығының ахуны Хисметулла Араловтың тергеу ісіне қатысты түсіндірмесін жібере алады», - делінген.

Мұсылмандардың некелесуінен белгілі алым атыңған. Мүфти М.Сұлтановтың қолдауымен түскен неке алымынан Орынбор Діни Мәжілісі мұрағатының тас ғимараты салынып, мұрағат материалдарын жүйелеу және құжаттарды тізімдеу басталған [24].

Зерттеу нәтижелері

XIX ғ. ортасы мен XX ғ. бірінші ширегінде қазақ даласындағы мұсылман дінбасыларының отбасы-неке істері аясындағы қызметін талдауда мұрағат деректерінен табылған өтініштер, арыздар, хаттар, рапортхаттар, сұраныстар, қаулылар, үкімдер т.б. іс-құжаттар жаңашыл тың ақпарат береді. Орынбор Діни Мәжілісінің ахун, молда, имам, хатиб т.б. діни тұлғаларға қатысты жүргізген діни саясатын саралауға мүмкіндік берді. Орынбор Діни Мәжілісінде арнайы емтихан тапсырып, ресми діни атақ алған мемлекетшіл молдалар XIX ғ. ортасы мен XX ғ. бірінші ширегінде көбейген. Олар неке-отбасы істеріне қатысты тергеу нәтижесін Орынбор Діни Мәжілісіне мәлімдеп отырған. Бұдан әр қауымға тағайындалған мемлекетшіл

молданың қызметтерін Орынбор Діни Мәжілісі қатаң қадағалап отырғанын мұрағат іс-құжаттарынан көреміз.

Іс-құжаттармен жұмыс жасауда Ішкі Ордаға қарасты әр қауымдағы мемлекетшіл молдалардың неке-отбасы істері мәселесіне қатысты атқарған қызметтерін талдау арқылы, молдалардың тізімі жасалды. Қазақ қоғамында мұсылмандық дәстүр бойынша некеге тұру молданың неке қиюымен және кәугерлермен жүзеге асып отырған. Алайда құжаттарға сүйенсек молдалардың ішінде өз қызметтерін заң аясында толық орындамай, шариғатқа қайшы әрекеттер жасап та отырғаны кездеседі. Неке қию рәсімін кейде жеке молдалар жүзеге асырғаннан да некеге тұрған ерлі-зайыптылардың аты-жөндері, неке қиылғаны туралы ақпарат метіркелік кітаптарға жазылмаған. Неке қиылған соң арнайы неке куәлігі беріліп, ерлі-зайыптылар метірге кітабына тіркелді. Сондай ақ некені жеке молданың қиюы сияқты жағдайлардың кездесіп отырғанын мұрағат құжаттары растайды. Ал ажырасуға қатысты істер кейде уақытылы қаралмай, тіпті бірнеше жылға созылған. Әрине некенің метіркелік кітапқа тіркелмеуі, некені жеке молданың қию, молдалардың үстінен түрлі шағымдардың түсуі, ерлі-зайыптылардың тергеуге келмеуі, түсінік бермеуі, әр қауымның бір бірінен ара қашықтығы, іс-құжаттарға сауатсыз болуы сияқты т.б. жағдайлар ықпал еткен. Ажырасуға тілек білдірген көбіне әйел адамдар арасында кездеседі. Мәселен неке жасына жетпеген қыз баланы ата-анасы тарапынан, туған бауырлары тарапынан күштеп тұрмысқа беруі, атастырылған адамға тұрмысқа шығуға қарсылық білдіруі, ер адамдардың зорлық-зомбылық көрсетуі, ақыл есі кемтар адамға тұрмысқа шығуға қарсылық не физикалық тұрғыдан қабілетсіз адамнан қиянат көрген, өзі қалаған адамға тұрмысқа шығу талабынан, заңды некенің қиылмауы сияқты т.б. жағдайлар көп болған. Сондай ақ мұрағат құжаттарындағы неке – отбасы істерін зерттеу барысында Ішкі Ордаға қараған әр старшындықта қызмет атқарған ахун, молда, имам-хатибтардың аты-жөнін анықтауға мүмкіндік болды. Осының нәтижесінде Батыс Қазақстан облыстық тарих және археология зерттеу орталығының архивінен алынған материалдардан 18 діни тұлғалар тізімі анықталды.

Қорытынды

Жалпы XIX ғ. мен XX ғасырдың бірінші ширегіне дейін Ресей патшалығының қазақ даласына діни саясатын жүргізуінің бір бағыты дінбасыларға ресми діни атақ беріп, әр қауымға бір моладан таңайындауы еді. Діни тұлғалардың қызметін Орынбор Діни Мәжілісі заң аясында қатаң бақылап отырды. Ресей патшалығы Орынбор Діни Мәжілісі арқылы өз мүддесін жүргізу мұсылмандардың арасында исламның бойлап енуіне бірден бір тосқауыл болады деп үміттенді. Сол себептен қазақ даласында патша билігіне қызмет еткен қазақ молдалары көп болды. Олардың жеке молдалардан айырмашылығы осында болды. Мұрағат дерек құжаттары арқылы осы мемлекетшіл молдалардың қызметтерінің бірі отбасы-неке қатынастарындағы атқарған ролін саралауға мүмкіндік береді. Молдалардың қызметтері арқылы қазақ қоғамындағы некеге тұру, ажырасуға себеп болған қоғамдағы жиі кездесетін мәселелерге куә боламыз. Мұрағаттан табылған істерден көргендей молдалардың ажырасу мәселелерін көп жағдайда шариғат аясында шешіп, некенің сақталуына баса назар аударып отырған.

ӘДЕБИЕТТЕР

- [1] Арапов Д.Ю. Система государственного регулирования ислама в Российской империи: (последняя треть XVIII – начало XX вв.): автореф. дис. на соискание уч. степени д-ра ист. наук: 07.00.02 - «отечественная история» / Д.Ю. Арапов. – Москва, 2005. – 58 с.
- [2] Азаматов Д. Д. Оренбургское магометанское духовное собрание в конце XVIII –XIX вв. / Д.Д. Азаматов.– Уфа: Гилем, 1999. – 90 с.
- [3] Абдрашитова А.Р. Деятельность Оренбургского магометанского духовного собрания в 1889 – 1917 годах и его взаимоотношения с государственными органами власти.: автореф. дис. на

соискание уч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.02 - «отечественная история» / А.Р. Абдрашитова. - Москва, 2001. – 24 с.

[4] Тихонов А.К. Политика Российской империи по отношению к католикам, мусульманам, иудеям в последней четверти XVIII – начале XXв.: автореф. дис. на соискание уч. степени д-ра ист. наук: 07.00.02 - «отечественная история» / А.К. Тихонов. – Санкт-Петербург, 2008. – 46 с.

[5] Карпенкова Т.В. - Политика самодержавия в отношении мусульманского населения России (вторая половина XIX в. – февраль 1917 г.): автореф. дис. на соискание уч. степени д-ра ист. наук: 07.00.02 - «отечественная история» / Т.В. Карпенкова.- Москва, 2004. – 35 с.

[6] Загидуллин И.К. Исламские институты в Российской империи: Мечети в европейской части России и Сибири. / И.К. Загидуллин.- Казань: Татар.кн.изд-во, 2007. - 416 с.

[7] Фаизов Г.Б. Ислам и государство: единство, противоборство, конвергенция: монография. / Г.Б. Фаизов. – Уфа: Изд-во БГПУ, 2010. – 116 с.

[8] Юнусова А.Б. Ислам в Башкортостане: История, состояние и перспективы развития.: автореф. дис. на соискание уч. степени д-ра ист. наук: 07.00.02 - «отечественная история» / А.Б. Юнусова. – Москва, 1997. – 34 с.

[9] Фахрутдинов Р.Р. Татарское либерально-демократическое движение в конце XIX-нач. XXвв.: идеология и политическая программа.: автореф. дис. на соискание уч. степени канд. ист. наук: спец. 08.00.05 - «отечественная история» / Р.Р. Фахрутдинов.- Казань, 1996.- 23 с.

[10] Тасмагамбетов А.С. История конфессии Казахстана в конце XVIII-начале XX вв.: распространение, организационное развитие и миссионерство (по материалам ислама и православия): дис. ... д-ра ист. наук: 07.00.02 / Асет Сембаевич Тасмагамбетов.- Уральск, 2009. - 358 с.

[11] Султангалиева Г.С. Западный Казахстан в истеме этнокультурных контактов (XVIII начало XX вв.): дис. ... д-ра ист. наук: 07.00.02 / Гульмира Салимжановна Султангалиева. – Актобе, 2003.- 305с.

[12] Нургалиева А.М. - Ислам в истории и культуре казахского общества (XVIII-начало XX веков): дис. ... д-ра ист. наук: 07.00.02 / Агила Нургалиева Мустахимовна.- Уральск, 2010. - 298 с.

[13] Садвокасова З. Т. Духовная экспансия царизма в Казахстане в области образования и религии (II половина XIX начало XX веков): дисс. ... докт. истор. наук. 07.00.02 / Закиш Садвокасова Тулехановна.- Алматы, 2006. -303 с.

[14] Рүстемов С.К. XX ғ. басындағы Қазақстанның қоғамдық-саяси өміріндегі мұсылмандық қозғалыс. / С.К.Рүстемов. - Алматы, 1997.- 179 б.

[15] Айтбаева Р.Т. Государственная политика Российской империи по отношению к исламу в Казахстане в XIX в.: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Рауиля Айтбаева Танаткановна. - Алматы, 2006.- 140 с.

[16] Шаблей П.С. Оренбургское магометанское духовное собрание в общественно-политической и религиозной жизни населения Казахских степных областей (1788-1868 гг.): автореф. дис. на соискание уч. степени д-ра ист. наук: 07.00.02 - «отечественная история» / П.С. Шаблей. – Челябинск: 2013, – 37с.

[17] Campbell E.I. The Autocracy and the Muslim Clergy in the Russian Empire (1850s-1917) / E. I. Campbell // Russian Studies in History.- 2005.- № 2.- с. 8-29.

[18] Crews R. For Prophet and Tsar (Islam and Empire in Russia and Central Asia). / R.Crews. - Harvard University Press, 2006.- 480 s.

[19] Кривец Е.А. Ислам в Центральной Азии. / Е.А.Кривец.- Москва: Ленон, 1999.- 159 с.

[20] Нуртазина Н.Д. Распространение ислама и формирование казахской мусульманской традиции. / Н.Д. Нуртазина.- Алматы: Қазақ университеті, 2016.- 358 б.

[21] DeWeese D. Islam and the Legacy of Sovietology: A Review Essay on Yaakov Ro'i's Islam in the Soviet Union / D.DeWeese // Journal of Islamic Studies. - 2002.- № 3.- с. 298-330.

[22] İbrahim M. Türk Dünyasında Dini Yenileşme (1850–1917) Ötügen Neş. / M.İbrahim.- İstanbul, 2002.- 199 s.

[23] Özdemir E. Yüzyılın Başında Kazak Aydınlanmasında «Kadın» Teması / E.Özdemir // Bilig. – 2010. - Sayı 54. – s. 211-230.

[24] Оренбургское магометанское духовное собрание и духовное развитие татарского народа в последней четверти XVIII – начале XX вв.: Материалы одноименного научного семинара, посвященного 220-летию учреждения религиозного управления мусульман внутренней России и Сибири (18 декабря 2009 года.). – Казань: Институт истории им. Ш.Марджани АН РТ, 2011. – С. 212.

[25] Батыс Қазақстан облыстық тарих және археология зерттеу орталығының архиві (Башкортстан Республикасының Орталық мемлекеттік мұрағатынан алынған материалдар көшірмесі (бұдан кейін БРОММ)) Қ-И-295, Т-5, Іс-3364, 28-п.

[26] Батыс Қазақстан облыстық тарих және археология зерттеу орталығының архиві. БРОММ. Қ-И-295, Т-5, Сакт.бірлігі-7375, 12-п.

[27] Батыс Қазақстан облыстық тарих және археология зерттеу орталығының архиві. БРОММ. Қ-И-295, Т-8, Сакт.бірлігі.-7373, 6-п.

[28] Батыс Қазақстан облыстық тарих және археология зерттеу орталығының архиві. БРОММ. Қ-И-295, Т-5, Сакт.бірлігі-7368.

[29] Батыс Қазақстан облыстық тарих және археология зерттеу орталығының архиві. БРОММ. Қ-И-295, Т-5, Сактау бірлігі-6017, 11-п.

[30] Батыс Қазақстан облыстық тарих және археология зерттеу орталығының архиві. БРОММ. Қ-И-295, Т-5, Іс-7366, 6-п.

[31] Сборник циркуляров и иных руководящих распоряжений по округу Оренбургскаго Магометанскаго Духовнаго Собрания 1841-1901 г. Издано с разрешения Министра Внутренних Дел, Оренбургским Магометанским Духобным Собранием / -Уфа: Электрическая типо-литография В. П. Колмацкаго и К., 1902. – с.124.

[32] Мустафина Р.М. Представления культа, обряды у казахов. В контексте бытового ислама в Южном Казахстане в конце XIX-XX вв./ Р.М. Мустафина.- Алма-Ата: Қазақ университеті, 1992г. - 176 с.

[33] Батыс Қазақстан облыстық тарих және археология зерттеу орталығының архиві. БРОММ. Қ-И-295, Т-5, Сактау бірлігі-4086, 14-п.

[34] Батыс Қазақстан облыстық тарих және археология зерттеу орталығының архиві. БРОММ. Қ-И-295, Т-5, Сактау бірлігі-4786, 11-п.

[35] Батыс Қазақстан облыстық тарих және археология зерттеу орталығының архиві. БРОММ. Қ-И-295, Т-5, Сактау бірлігі-4790, 6-п.

[36] Батыс Қазақстан облыстық тарих және археология зерттеу орталығының архиві. БРОММ. Қ-И-295, Т-5, Сактау бірлігі.-4791, 37-п.

[37] Батыс Қазақстан облыстық тарих және археология зерттеу орталығының архиві. БРОММ. Қ-И-295, Т-5, Сактау бірлігі -4074.

[38] Батыс Қазақстан облыстық тарих және археология зерттеу орталығының архиві. БРОММ. Қ-И-295, Т-5, Сактау бірлігі-4078.

[39] Батыс Қазақстан облыстық тарих және археология зерттеу орталығының архиві. БРОММ. Қ-И-295, Т-5, Сактау бірлігі-4072.

[40] Батыс Қазақстан облыстық тарих және археология зерттеу орталығының архиві. БРОММ. Қ-И-295, Т-5, Сактау бірлігі-4079.

[41] Батыс Қазақстан облыстық тарих және археология зерттеу орталығының архиві. БРОММ. Қ-И-295, Т-5, Сактау бірлігі-4075.

[42] Батыс Қазақстан облыстық тарих және археология зерттеу орталығының архиві. БРОММ. Қ-И-295, Т-5, Іс-728, 6-п.

REFERENCES

[1] Arapov D.Yu., (2005). Sistema gosudarstvennogo regulirovaniya islama v Rossijskoj imperii: Poslednyaya tert XVIII – nachalo XX vv. [The system of state regulation of Islam in the Russian Empire: The last rub XVIII - early XX centuries]: Extended abstract of Doctor's thesis. Moskva [in Russian].

[2] Azamatov, D.D. (1999). Orenburgskoe magometanskoe duhovnoe sobranie v konce XVIII–XIX vv. [Orenburg Mohammedan Spiritual Assembly at the end of the 18th – 19th centuries]. Ufa: Gilem [in Russian].

- [3] Abdrashitova A.R., (2001). Deyatelnost Orenburgskogo magometanskogo duhovnogo sobraniya v 1889 – 1917 godah i ego vzaimootnosheniya s gosudarstvennymi organami vlasti. [The activity of the Orenburg Mohammedan Theological Assembly in 1889-1917 and its relationship with state authorities].: Extended abstract of candidate's thesis. Moskva [in Russian].
- [4] Tihonov, A.K. (2008). Politika Rossijskoj imperii po otnosheniyu k katolikam, musulmanam , iudeyam v poslednej chetverti XVIII – nachale XXv. [The policy of the Russian Empire in relation to Catholics, Muslims, Jews in the last quarter of the XVIII - early XX centuries].: Extended abstract of Doctor's thesis. Sankt-Peterburg [in Russian].
- [5] Karpenkova T.V., (2004). Politika samodержaviya v otnoshenii musulmanskogo naseleniya Rossii (vtoraya polovina XIX v. – fevral 1917 g.). [The policy of the autocracy in relation to the Muslim population of Russia (second half of the XIX century. - February 1917)] : Extended abstract of Doctor's thesis. Moskva [in Russian].
- [6] Zagidullin, I.K. (2007). Islamskie instituty v Rossijskoj imperii: Mecheti v evropejskoj chasti Rossii i Sibiri. [Islamic Institutions in the Russian Empire: Mosques in the European Part of Russia and Siberia]. Kazan: Tatar. Kn. Izd-vo [in Russian].
- [7] Faizov, G.B. (2010). Islam i gosudarstvo: edinstvo, protivoborstvo, konvergenciya: monografiya . [Islam and the state: unity, confrontation, convergence: a monograph]. Ufa: Izd-vo BGPU [in Russian].
- [8] Yunusova A.B., (1997). Islam v Bashkortostane: Istoriya, sostoyanie i perspektivy razvitiya. [Islam in Bashkortostan: History, Status and Development Prospects]: Extended abstract of Doctor's thesis. Moskva [in Russian].
- [9] Fahrutdinov R.R., (1996). Tatarskoe liberalno-demokraticeskoe dvizhenie v k. XIX -n. XXvv.. ideologiya i politicheskaya programma. [Tatar liberal-democratic movement in the city of XIX-XXBB .. ideology and political program]: Extended abstract of candidate's thesis. Kazan [in Russian].
- [10] Tasmagambetov, A.S. (2009). Istoriya konfessii Kazakhstana v konce XVIII-nachale XX vv.: rasprostraneniye, organizacionnoye razvitiye i missiонерство (po materialam islama i pravoslaviya) [The history of the confession of Kazakhstan at the end of the XVIII-the beginning of the XX century: distribution, organizational development and missionary work (based on materials from Islam and Orthodoxy)].: Doctor's thesis. Uralsk [in Russian].
- [11] Sultangalieva, G.S. (2003). Zapadnyj Kazahstan v sisteme etnokulturnyh kontaktov (XVIII nachalo HH vv.) [Western Kazakhstan in the system of ethnocultural contacts (XVIII beginning of the XX century)] .: Doctor's thesis. Aktobe [in Russian].
- [12] Nurgalieva A.M., (2010). Islam v istorii i kulture kazahskogo obshestva (HVIII-nachalo XX vekov) [Islam in history and culture of the Kazakh language (XVIII - beginning of XX centuries)].: Doctor's thesis. Uralsk [in Russian].
- [13] Sadvokasova Z.T., (2006). Duhovnaya ekspansiya carizma v Kazahstane v oblasti obrazovaniya i religii (II polovina XIX nachalo XX vekov) [Islam in the history and culture of Kazakh society (XVIII-early XX centuries)].: Doctor's thesis. Almaty [in Russian].
- [14] Rystemov S.K., (1997). XX f. basyndagy Qazaqstannyn qoramdyq-sayasi omirindegi musulmandyq qozgalys [XX century Muslim movement in the socio-political life of Kazakhstan in the beginning]. Almaty [in Kazakh].
- [15] Aitbaeva R.T., (2006). Gosudarstvennaya politika Rossijskoj imperii po otnosheniyu k islamu v Kazahstane v XIX v. [Russian-language policy of the Empire of Islam in Kazakhstan in the XIX century].: Candidate's thesis. Almaty [in Russian].
- [16] Shablei P.S., (2003). Orenburgskoe magometanskoe duhovnoe sobranie v obschestvenno-politicheskoi i religioznoi jizni naseleniya Kazahskih stepnih oblastei (1788-1868 gg).: Extended abstract of candidate's thesis. Chelyabinsk [in Russian].
- [17] Campbell E.I. (2005). The Autocracy and the Muslim Clergy in the Russian Empire (1850s-1917) [The Autocracy and the Muslim Clergy in the Russian Empire (1850s-1917)]. Russian Studies in History, 2, 8-29 [in English].

- [18] Crews R., (2003). For Prophet and Tsar (Islam and Empire in Russia and Central Asia) [Empire and the confessional State Islam and Religious Politics in Nineteenth-Century Russia]. American Historical Review, 1, 50-83 [in English].
- [19] Krivec E.A., (1999). Islam v Centralnoj Azii [Islam in Central Asia]. Moskva [in Russian].
- [20] Nurtazina, N.D. (2016). Rasprostranenie islama i formirovanie kazahskoj musulmanskoj tradicii [The spread of Islam and the formation of the Kazakh Muslim tradition]. Almaty [in Russian].
- [21] DeWeese, D. (2002). Islam and the Legacy of Sovietology: A Review Essay on Yaacov Ro'i's Islam in the Soviet Union [Islam and the Legacy of Sovietology: A Review Essay on Yaacov Ro'i's Islam in the Soviet Union]. Journal of Islamic Studies, 3, 298-330 [in English].
- [22] İbrahim, M. (2002). Türk Dünyasında Dini Yenileşme (1850–1917) Ötügen Neş. İstanbul [in Türkîş].
- [23] Özdemir, E.(2010). Yüzyılın Başında Kazak Aydınlanmasında «Kadın» Teması [Yüzyılın Başında Kazak Aydınlanmasında «Kadın» Teması]. Bilig, 54, 211-230 [in Türkîş].
- [24] Orenburgskoe magometanskoe duhovnoe sobranie i duhovnoe razvitie tatarskogo naroda v poslednej chetverti XVIII – nachale HH vv.: Materialy odnoimennogo nauchnogo seminara, posvjashhennogo 220-letiju uchrezhdenija religioznogo upravlenija musul'man vnutrennej Rossii i Sibiri (18 dekabrja 2009 g.) [Materials of the scientific seminar of the same name dedicated to the 220th anniversary of the establishment of the religious administration of Muslims of inner Russia and Siberia (December 18, 2009)]. Kazan [in Russia].
- [25] Batys Qazaqstan oblystyq tarih zhane arheologija zertteu ortalygynyn arhivi [Archive of the West Kazakhstan regional center of history and archeology research]. (Bashqortstan Respublikasynyn Ortalyq memlekettik muragatynan alyngan materialdar koshirmesi, budan kejin BROMM). Q-I-295, T-5, Is-3364, 28-p.
- [26] Batys Qazaqstan oblystyq tarih zhane arheologija zertteu ortalygynyn arhivi [Archive of the West Kazakhstan regional center of history and archeology research]. BROMM. Q-I-295, T-8, Saqtau birliqi - 7373, 6-p.
- [27] Batys Qazaqstan oblystyq tarih zhane arheologija zertteu ortalygynyn arhivi [Archive of the West Kazakhstan regional center of history and archeology research]. BROMM. Q-I-295, T-5, Saqtau birliqi - 7375, 12-p.
- [28] Batys Qazaqstan oblystyq tarih zhane arheologija zertteu ortalygynyn arhivi [Archive of the West Kazakhstan regional center of history and archeology research]. BROMM. Q-I-295, T-5, Saqtau birliqi -7368.
- [29] Batys Qazaqstan oblystyq tarih zhane arheologija zertteu ortalygynyn arhivi [Archive of the West Kazakhstan regional center of history and archeology research]. BROMM. Q-I-295, T-5, Saqtau birliqi - 6017, 11-p.
- [30] Batys Qazaqstan oblystyq tarih zhane arheologija zertteu ortalygynyn arhivi [Archive of the West Kazakhstan regional center of history and archeology research]. BROMM. Q-I-295, T-5, Saqtau birliqi - 7366, 6-p.
- [31] (1902). Sbornik cirkuljarov i inyh rukovodjashhih rasporjazhenij po okrugu Orenburgskago Magometanskago Duhovnago Sobranija 1841-1901 g. [A collection of circulars and other guidelines for the Orenburg Magometansky District of the Spiritual Assembly of 1841-1901]. Ufa:Izdano s razreshenija Ministra Vnutrennih Del, Orenburgskim Magometanskim Duhobnym Sobraniem[in Russia].
- [32] Mustafina, R.M. (1992). Predstavlenija kul'ty, obrjady u kazahov. V kontekste bytovogo islama v Juzhnom Kazahstane v konce XIX-XX vv. [Representations of cults, ceremonies among the Kazakhs. In the context of domestic Islam in South Kazakhstan at the end of the XIX-XX centuries]. Alma-Ata [in Russia].
- [33] Batys Qazaqstan oblystyq tarih zhane arheologija zertteu ortalygynyn arhivi [Archive of the West Kazakhstan regional center of history and archeology research]. BROMM. Q-I-295, T-5, Saqtau birliqi - 4086, 14-p.
- [34] Batys Qazaqstan oblystyq tarih zhane arheologija zertteu ortalygynyn arhivi [Archive of the West Kazakhstan regional center of history and archeology research]. BROMM. Q-I-295, T-5, Saqtau birliqi - 4786, 11-p.

[35] Batys Qazaqstan oblystyq tarih zhane arheologija zertteu ortalygynyn arhivi [Archive of the West Kazakhstan regional center of history and archeology research]. BROMM. Q-I-295, T-5, Saqtau birligi - 4790, 6-p.

[36] Batys Qazaqstan oblystyq tarih zhane arheologija zertteu ortalygynyn arhivi [Archive of the West Kazakhstan regional center of history and archeology research]. BROMM. Q-I-295, T-5, Saqtau birligi - 4791, 37-p.

[37] Batys Qazaqstan oblystyq tarih zhane arheologija zertteu ortalygynyn arhivi [Archive of the West Kazakhstan regional center of history and archeology research]. BROMM. Q-I-295, T-5, Saqtau birligi -4074.

[38] Batys Qazaqstan oblystyq tarih zhane arheologija zertteu ortalygynyn arhivi [Archive of the West Kazakhstan regional center of history and archeology research]. BROMM. Q-I-295, T-5, Saqtau birligi -4078.

[39] Batys Qazaqstan oblystyq tarih zhane arheologija zertteu ortalygynyn arhivi [Archive of the West Kazakhstan regional center of history and archeology research]. BROMM. Q-I-295, T-5, Saqtau birligi -4072.

[40] Batys Qazaqstan oblystyq tarih zhane arheologija zertteu ortalygynyn arhivi [Archive of the West Kazakhstan regional center of history and archeology research]. BROMM. Q-I-295, T-5, Saqtau birligi -4079.

[41] Batys Qazaqstan oblystyq tarih zhane arheologija zertteu ortalygynyn arhivi [Archive of the West Kazakhstan regional center of history and archeology research]. BROMM. Q-I-295, T-5, Saqtau birligi -4075.

[42] Batys Qazaqstan oblystyq tarih zhane arheologija zertteu ortalygynyn arhivi [Archive of the West Kazakhstan regional center of history and archeology research]. BROMM. Q-I-295, T-5, Saqtau birligi -728, 6-p.

Сабыргалиева Н.Б.

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ МУЛЛ В ЗАПАДНО КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ (СЕР. XIX – ПЕРВАЯ ЧЕТВ. XX В.)

Аннотация. В статье анализируется деятельность и роль мулл Казахской Степи в осуществлении деятельности по бракосочетанию, расторжению брака, возникающей из семейно-брачных отношений. Религиозная политика российской монархии по отношению к мусульманам складывалась из нескольких периодов. Одним из направлений была непосредственное подчинение религиозных деятелей Оренбургскому Религиозному Собранию. Царская Россия посредством ведомственного подчинения религиозных деятелей Оренбургскому Религиозному Собранию предполагала держать под своим строгим контролем мусульманские народы России. При этом муллы, сдавшие экзамены (пройдя испытание?) в Оренбургском Религиозном Собрании, получали официальные религиозные звания и направлялись на службу в различные приходы в Степи. В связи с чем появилось разделение мулл на государственных, которые служили Царскому правительству, и частных. Анализ деятельности мулл в сфере семейно-брачных отношений в казахской Степи дает основание полагать, что мусульманские (исламские) традиции не были изжиты в образе жизни казахского общества, а напротив – в полной мере присутствовали в жизни народа.

Опираясь на архивные документальные материалы, являющиеся ценнейшими источниками информации, характеризует роль мулл в жизни казахского общества, особенно – их деятельность в сфере семейно-брачных отношений.

Ключевые слова: Оренбургское Религиозное Собрание; муфтий; ахун; мулла; хатиб; шариаат; бракосочетание; развод; мусульманин; метрические книги.

Sabyrgalyieva Nazgul

ACTIVITIES OF MULLAHS IN THE WESTERN REGION OF KAZAKHSTAN (MID. XIX – FIRST QUART. XX CENTURY)

Annotation. In this article will analyze activities and the mullah's role at the Kazakh steppes in fulfillment of activities by spousal, divorcements which arise from attitude of family-marriage. Russian monarchy's religious politics were composed of several periods toward to Muslim. One of direction was direct reporting relationship of religious figures to Orenburg Religious Meeting.

Tsarist Russia with the aid of hierarchical powers of religious figures contemplated to keep hold of Russian's Muslims by their strong control to the Orenburg Religious Meeting. Herewith mullahs which passed the exams at Orenburg Religious Meeting were achieved official religious title and head off to employment at the Steppe's across the parish. Therefore was appeared divorce of mullahs to governmental and private which were employed to the Tsarist government. Activity analysis of mullahs at the attitude of family-marriage sphere at Kazakh's steppes gives us to suppose foundation, that Muslim traditions were not eliminated in the similitude of Kazakh's life society, whereas against – completely attendees in the life of peoples.

Refer to archive documental materials, which operate as valuable reference sources, characterized the role of mullahs in the life of Kazakh society, specially – their activities at the attitude of family-marriage sphere.

Key words: Orenburg Religious Meeting, mufti, ahuras, mullah, hatyp, sheriat, marriage ceremony, divorcement, Muslim, parish register.

ӨОЖ 930.2

FTAXP 03.20

DOI 10.37238/1680-0761.2020.77(1).9

Алимбеков Р. Ж.

*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Нұр-Сұлтан, Қазақстан*

ШЕТЕЛ ЗЕРТТЕУШІЛЕРІНІҢ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ ҚОРҚЫТ АТА ТУРАЛЫ АҢЫЗДАР ЖӘНЕ АЛҒАШҚЫ ДЕРЕКТЕР

Аңдатпа. Бұл мақалада шетел ғалымдары тарапынан Қорқыт Ата жайындағы аңыздардың зерттелуі мен олардың көзқарастары қарастырылады.

Қорқыт Ата жайында алғашқы деректер табылып, шетел ғалымдарының назарын өзіне аударды. Осылайша, Қорқыт Атаның тарихи тұлғасы, оның әдеби, рухани, музыкалық мұрасы жөнінде әлем ғалымдарының тарапынан жан-жақты ғылыми зерттеулер жүргізіліп, бірнеше еңбектер басылып шығып, бүгінгі күнге дейін жалғасын тауып келеді. Шетел ғалымдары жүргізген зерттеу еңбектерде қазақ жерінде сақталып, ауызша атадан балаға жетіп отырған Қорқыт Ата жайындағы аңыздардың Қорқыт Атаның тұлғасын, өмір сүрген аймағын, дүниетанымын анықтауда маңызды дерек ретінде қарастырылуы, зерттелуі жөнінде сөз етіледі. Сонымен қатар, Қорқыт Ата туралы қалыптасқан жаңа тұжырымдар мен пікірлер, ол туралы алғашқы деректер және оларды сақтап жеткізушілер жөнінде де баяндалады.

Кілт сөздер: Қорқыт Ата; аңыз; тарих; тарихи дерек; шетелдік зерттеушілер; жазба деректер; аңыздардың тарихи негіздері; тарихи тұлға; мәдени мұра; әдеби мұра; өнер.

Kіріспе

Ұлы дала төсінде ұлы өркениет жасаған ұлы мемлекеттердің, сол мемлекеттердің тұтқасына айналған ұлы тұлғалардың іздері аңыз болып сайрап жатыр. Бұл тұлғалар адамзат ақыл ойының, өнері мен мәдениетінің, әдебиетінің өркендеуіне айтарлықтай үлес қосқан.

Артына өшпес мұра қалдырған. Халық оларды қадір тұтып, асылына балап, қасиет санап, асылдарының асыл мұраларын жадында сақтап, ұрпақтан ұрпаққа жеткізіп отырған. Аңыз етіп айтып, жырға қосып жырлаған. Осындай тұлғалардың бірі – қарт Алтайдан Кіші Азия түбегі мен Кавказ аймағына дейін ұлан ғайыр территорияны мекен еткен түбі бір түркі халықтарына мәшһүр болған Қорқыт Ата. Қазіргі таңда Қорқыт жайында байтақ әдебиет қалыптасты. Осы деректерді кімдер зерттеді? Қорқыт жайындағы аңыз-әңгімелер бізге қалай жетті? Оның зерттелу тарихын ашып көрсету бұл ғылыми жұмыстың мақсаты болмақ.

Түрік халықтарының тарихынан, мәдениетінен, әдебиеті мен өнерінен, салт-дәстүрінен дерек беретін құнды жәдігер Қорқыт Ата Кітабы ХІХ ғасырдың басында Дрезденнен табылып, батыс, орыс, түрік, әзірбайжан, түркімен, қазақ ғалымдарының назарына ілігіп, ғылыми айналымға түсті.

1815 жылы «Қорқыт ата кітабының» Дрезден нұсқасының бір жырын (VIII - Бисаттың Тепе Көзді қалай өлтірді?) алғаш неміс тіліне аударып, жариялаған немістің атақты ғалымы Ф.Дитц болды. Ф.Дитцтің ізінен немістің тағы бір ғалымы Теадор Нельдеке 1859 жылы оның көшірмесін алып, біраз жұмыстар жүргізгенімен белгілі бір себептерге байланысты аяғына дейін жеткізе алмай, 1891-92 жылдары В.В. Бартольдке тапсырады. 1894-1904 жылдар аралығында В.В. Бартольд «Қорқыт Ата кітабының» төрт жырын жариялайды. Ал оның толық нұсқасының аудармасын 1922 жылы баспаға дайындағанымен ол сол күйінде жарияланбай қалады [1, с. 519]. Бірақ, В.В. Бартольдтың «Турецкий эпос и Кавказ» (1930) еңбегінде 1922 жылы «Қорқыт ата» кітабының толық аудармасын жасағанда жазған алғы сөзі енеді. Сонымен қатар Стамбул университетінде оқылған «Лекций по истории тюркских народов Средней Азии (1926)», «Очерках историй туркменского народа» (1929) атты жұмыстары оғыз эпосының тарихы жөніндегі құнды зерттеулердің бірі болып табылады. Стамбулда араб хариіпін сақтай отырып «Қорқыт ата» кітабының толық нұсқасын алғаш 1916 жылы Киисли Му-аллим Рифат жариялайды. Оны Түркиядағы ең алғашқы еңбек деуге болады. 1938 жылы Орхон Шейх Гокяй арап хариіпін латын хариіптегі түрік тіліне аударып, кітап басылып шыққанға дейінгі түрік ғалымдарының оғыз тарихына қатысты зерттеулері кең көлемде қамтылған, алғы сөзі мен бірге шығарылған құнды еңбек [2, с. 6]. Оғыз тарихына қатысты бұл басылым Анадолы жерінде кеңінен тарап, ұзақ жылдар бойы терең зерттеледі. 1950 жылы В.В. Бартольдтың архивте жатқан кітабын Әзербайжан ғалымдары Гамид Араслы мен М.Г. Тахмасиб түпнұсқадағы аудармасына біраз өзгерістер енгізіп басып шығарады [3, с. 5]. Кейін 1952 жылы Италиялық шығстанушы Э. Росси Ватикандағы (Италиядағы) Аристолика кітапханасында сақталып келе жатқан қолжазба нұсқасын жария етеді. В.В. Бартольдтың аудармасы бойынша орысшадан қазақшаға Ә. Қоңыратбаев пен М.Байділдаев аударып, 1986 жылы кітап болып басылып шығады. Кейіннен Б.Ысқақов, Ш.Ыбыраев түрік тілінен аударды (1994, 1999). Бірнеше жылдан бері түрколог ғалым, профессор М. Жолдасбеков пен түрколог Г. Шадиева Қорқыт Ата кітабының Дрезден нұсқасын қазіргі қазақ тіліне жаңашалады [4, б. 11]. Осы екі нұсқаның жарық көруі барша ғалымдардың түркі тектес халықтардың дүниетанымы, әдебиеті, мәдениеті, тарихы көрініс тапқан құнды жазба жәдігерді зерттеуге деген ықыласын арттырды.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Қорқыт Ата кітабының ғылыми айналымға енуі Қорқыттың тарихи тұлғасын, өмір сүрген дәуірі мен жүріп өткен ізін анықтау, оның музыкалық мұрасын жан-жақты зерттеу мақсатында тарихшылар, этнографтар, фольклортанушылар тарапынан үлкен ізденіс жұмыстары жүргізіліп, соның нәтижесінде Қорқытқа қатысты алғашқы деректер әр жерден табыла бастады. Әлде қайда ертеректе жазылған Әзірбайжандық Кул Атаның «Ләйлім Мәжнүн» шығармасында Қорқыт жайында деректер кездеседі. Бұл еңбекте автор жыр

жолдарының арасында Қорқыт атаның қанатты сөздерін келтіріп отырады. Ондағы өсиет сөздер діни танымда өрбиді [5, с. 45-47].

Қорқыт туралы деректердің ішінде оның тарихи тұлғасы жайында ақпарат беретін алғашқы еңбектердің бірі – Арабтың географы Истахри «Масалик ал-мамалик» (Хғ) [6, с.174]. Ол Оғыз мемлекетінің территориясындағы қалаларды аралап жүріп, түріктер арасында өте танымал, асқан білгіш, озық ойлы екі данышпан ойшылдар туралы әфсаналар естиді. Оның біреуі Барзу деген дәрігер, екіншісі, атақты музыкант, өзінің жырымен, тартқан күйімен елді аузына қаратқан ойшыл – Қорқыт Ата жайында өз туындыларында жазып өтеді. Кейінірек дәл осы дерек Хамдаллах Казвинидің «Нузхат-ал-кулуб» деп аталатын шығармасынан кездестіреміз [6, с. 508]. Бұны Ә.Марғұлан қазақ аңызында айтылатын атақыты қобызшы Қорқыттың өзі деп тұспалдайды [7, б. 55].

Қорқыт туралы тарихи деректерді молырақ беретін Рашид ад-Диннің «Жамиғ-ат-тауарих» атты еңбегі мен Әбілғазы Баһадүрдің шежірелері. Бұл еңбектер жартылай ауызша және жазбаша деректер болып келеді. Сонымен қоса, Қорқыт Ата кітабы мен қазақ жерінде сақталып атадан балаға мұра болып жетіп отырған аңыздарда Қорқыт Ата жайында құнды деректер болып табылады. Осы деректерді шетел ғалымдары өздерінің ғылыми зерттеу еңбектерінде біраз қолданды. Жазба деректер мен ауызша жеткен аңыздарды, шетел ғалымдарының ғылыми тұжырымдарын тарихи салыстырмалы, герменевтика әдістерін қолдана отырып, Қорқыт Ата туралы аңыздардың түпкі тарихын, оның дәуірін анықтауға мүмкіндік береді.

Зерттеу нәтижелері

Рашид ад-Дин өз шығармасында Сыр бойында көп айтылатын Оғыз қаған, Қорқыт туралы аңыз-әңгімелерді жергілікті халықтың ішінен шыққан ел аузындағы қария сөздерді көп білетін шежіреші құйма құлақ қариялардан, ақын-жыраулардан көптеген деректер жазып алады. Онда: «Қорқыт – Оғыздан шыққан хандардың кеңесшісі. Иналсыр Ябгу ханның, оның баласы Дойлының, Көл-Еркінің, Дойлының баласы Тұман және оның мұрагері Қайы Инал ханның жанынан табылатын, кеңесшісі. Инал хан жеті жыл елді басқарып, мемлекетті көркейтіп, бейбітшілік орнатады. Қайы Инал хан Мұхамед пайғамбармен тұстас еді. Ол Баят тайпасынан Керенжұқ атаны пайғамбарға жіберіп, мұсылман дінін қабылдады. Бұл – Баят тайпасынан шыққан өте ақылды, білгіш кісі Қорқыт Қарақожаұлы еді» - деп, Қорқыттың ел билеушілерінің ақылшысы, кеңесшісі ретіндегі тарихи тұлғасын аша түседі [8, с.16]. Әбілғазы Баһадүрдің «Түркімен шежіресі» [9, с.31] еңбегінде Қорқыт ата Қайы тайпасынан шыққан дана, хандардың кеңесшісі. Ол Аббас дәуірінде өмір сүрген Инал Иавы-ханның уәзірі Қорқыт Ата болғандығын атап өтеді. Бұл тарихи деректердегі Инал Иавы, Иналсыр Явгу, Илмасын да бір тұлға болуы мүмкін. Және осы деректердің барлығында да Қорқыт уәзір қызметін атқарады. Аты аталған тұлғалар тарихта болғаны анық.

Сонымен қатар, Қорқыттың тарихи бейнесін IX-XII ғасырлар аясынан кездестіретін деректерде бар. XII ғасырдағы араб жазушысы Ибн-ал-Асир, Имад-ад-дин, Хафиз-Абруй сияқты ғалымдар: «Қорқыт Селжүк сұлтаны Санжардың билігі кезінде оғыз тайпасының билеушісі болған», деп атап өтеді [6, с.323]. Бұл еңбектерде Селджүк сұлтаны Санжардың жеңіліс табуы (1135-1154) мен сол қақтығыста оғыздардың жеңісі айрықша айтылып, оғыз тайпасының басшысы Қорқыт туралы мәлімет келтіріледі. Онда оғыздар Үш оқ, Боз оқ болып бөлініп, оның біріншісін Дадиканың баласы Дуду басқарса, екіншісін Қорқыт-ибн-Абд-ал-Хамид басқарғандығы көрсетіледі.

Осы деректерді талдай отырып К.А.Иностранцев, оғыздар мен селжүктердің арасындағы саяси оқиғалардың ортасында жүрген, беделді, әрі атақты Қорқытты қазақ жерінде айтылатын аңыз Қорқыттың тарихи бейнесі деп санайды. Алайда, Қорқыт ата

кітабын зерттеуді алғаш қолға алған студенттік шағында да В.В. Бартольдта осындай пікірде болған [10, с. 122]. Бірақ кейін зерттей келе В.В. Бартольд К.А. Иностранцевтің бұл тұжырымымен келіспейтіндігін білдіреді [10, с. 174]. В.В. Бартольд К.А. Иностранцевқа сілтеме жасай отырып, «түркмен-кавказ бен анадолы-түріктерінің арасында Қорқыт жайында және оның кітабындағы батырлар туралы жырлардың қашаннан бері сақталғанын біз білмейміз. Алайда, Түрік тарихында сұлтан Байазит II-нің баласы Қорқыт атты тарихи тұлғаның болғаны рас. Ал, ол ағасының бұйрығымен 1512 жылы Бурса аймағында өлтірілген. Ол поэзияға, музыкаға жақын болған. Өзіде ақындығымен көзге түскен. Бірақ біз сөз етіп отырған Қорқыт оғыз дәуірінің тұлғасы, оны біз XV ғасырға әкеліп жатқыза алмаймыз» дейді [10, с. 119-120]. Сондай-ақ, Қорқыт жайындағы әнімелердің бастапқы қалпында Кіші Азия түбегі мен Кавказда сақталуына қолайлы жағдай болды деп айту қиын. Өйткені ондағы саяси ахуал оған жол бере қойған жоқ. Кейін шииттік діни таным парсылық түркімендерде және азербайжандарда мықтап орын алған соң, Қорқыт туралы аңыздарда да оның ықпалы болуы мүмкін [10, с. 120]. XVII ғасырда саяхатшы Олерейдің айтатын Дербент аймағында мазары бар «имам Қорқытта» эпикалық жырдың кейіпкері, тарихи тұлға емес. Және В.В. Бартольд былай дейді: «Қорқыт оғыз мемлекетінің белгілі абызы, оны біз батыр дей алмаймыз» [10, с. 145]. Сонымен қоса, А.Ю. Якубовский «Китаб-и Коркуд» и его значение для изучения туркменского общества в эпоху раннего средневековья» атты еңбегінде Қорқыт ата жырларындағы қалалар мен аймақтар, тарихи-географиялық номенклатура, саяси ахуалдар мен мәдени орта Кавказмаңы аймағында тундамағанын дәлелдейді [10, с. 122]. Ал бұл оқиғалардың бәрі қазақ топырағында өрбігені анық. Және ондағы жер-су атаулары, ру, кісі аттарыда Сырдың бойында кеңірек танымал. Ғалым өз еңбегінде, бұл кітаптағы тарихи оқиғалар мен дүниетаным, қауымдық құрылыс, сонымен қатар Қызылорда мен Қазалы қалаларының ортасында жатқан Қорқыт мазары, ол туралы жергілікті халықтың жадында сақталған аңыздар және түркімен халқының фольклорында осы уақытқа дейін дана абыздың бейнесі әліде бар екендігін айта отырып, Қорқытты XI ғасыр емес оданда ертеректе болған тарихи тұлға екендігіне тоқталады. Ал, ол, жылдар өте келе бір тарихи кезеңнен өтіп екіншісімен араласып, ертеректе Сырдария аймағында шаман-музыкант болса, кейінірек Азербайжан түріктерінде хандардың кеңесшісі, ақылшысына айналғанын айтады [10, с. 121-130]. Бұл деректердің біріншісі екіншісіне сіңісіп, үлкен өзгерістерге ұшырағанын аңғартады. А.Ю. Якубовский Қорқыт Ата кітабын және ол туралы деректерді талдай отырып, ондағы тарихи оқиғалар Сырдарияның бойында XI ғасырдан ертеректе өмір сүрген оғыздарға тиесілі және Қорқыт ата сол заманның тұлғасы болуы керек деген тұжырымын жасайды.

Ғалымдардың бұндай тұжырымға келуінің себебі, халықтың ақылшысы, дана абызы, ертедегі шаман Қорқыт туралы аңыздар оғыздардың ежелгі мекені, қазіргі уақытқа дейін халық қасиет тұтқан Қорқыттың мазары тұрған Сырдарияның төменгі ағысында қалыптасты. Оғыздар батысқа қарай жылжығанда сол аңыз-әңгімелерді өздерімен ала келген [11, с. 82]. Өйткені, оғыздар батысқа келмей тұрып, олардың саяси-экономикалық, әлеуметтік маңызы бар орталығы Сырдың бойында, X ғасырда оғыз мемлекетінің орталығы Жанкент қаласыда осында орналасқан еді. Сондықтан да «Қорқытты қасиет тұтудың мыңжылдық дәстүрі Сырдың бойында сақталған», [10, 173 б.] дейді В.В. Бартольд бірнеше материалдарды талдай отырып.

Бұның дәлелі ретінде Ұлы далада Қорқыт Ата жайындағы аңыз-әңгімелер, оның музыкалық мұрасы өзінің түпкі тамырынан айырылмай атадан балаға мұра болып жетіп отырған. Оны жадында сақтап, жыр ғып айтушылар да қазақ даласының ұлы перзеттері. Ежелгі заманнан Қорқыттың толғау айту дәстүрін, оның эпикалық жырын, күйін, нақыл сөздерін мұра етіп, оларды біздің дәуірімізге жеткізген жыраулар, ойшыл адамдар аз болмаған. Қорқыттың мұрасын

жеткізушілерді төрт топқа бөліп қарастырады Ә.Марғұлан: бірінші, ежелгі бақсы-жыраулар - Қойлыбай, Балақай, Қарамырза, Нысан абыз т.б. екінші, қобызбен күй шетркен атақты күйшілер - Әл-Фараби, Кетбұқа, Ер Шегедей, Досжан, Өтеболат, Қанғожа, Уәлиханов, Құрманғазы, Ықылас т.б. үшінші, болжау айтқан ойшыл жыраулар, шешендер – Сыпыра жырау, Асан ата, Қазтуған, Шалкиіз, Өнет баба, Бұқар жырау, Тәтіқара, Құлназар, Майлықожа. Төртінші, Қорқыт дәстүрі бойынша қобызыбен жыр айтқан ақындар – Жанақ, Сабырбай, Найманбала, Жұмағұл, Базар жырау, Ерімбет жырау, Абыл жырау т.б. [7, б. 48].

Қорқыт Ата туралы аңыздарды сақтап, халыққа таратып, жеткізіп отырған ғұламаның бірі Әлішер Науаи (1441 – 1501). Ол Қорқыт туралы көп тарихи аңыздарды білген. Тәжіктің ақыны, ұстаз Джами «Нафахат-ал-унс» (1495-1496) еңбегінде былай дейді: «Әлішер ұлттық өнерді қадірлеген, халық шығармашылығын жетік білген. Ол Қорқыт туралыда көп білді. Қорқыт туралы айтудан бас тартқан. Өйткені, Қорқыт Ата насихатты қажет етпейтін, ол онсызда түрік халықтарының арасында жоғары танымалдылыққа ие болатын». Бірақ Науаи Қорқыт өзіне дейін не болғанын және алдағы уақытта не болатынын білетін қасиетін жақсы қадірлеген. Сонымен қатар оның қанатты сөздерінде жақсы білген [10, с. 152].

Қорқыт әңгімелерін ұрпақтан-ұрпаққа жеткізіп отыратын шежіре кісілерде аз болмаған. Олар Сырдария аймағында, Жанкент, Қазалы, Қармақшы, Қызылорда, Шәуілдір, Түркістан қалаларында көбірек жолығады. Ә. Марғұлан, Қорқыттың аңыздарын, оның нақыл сөздерін аса жүйрік білетін қазақтың қария даналарында атап өтеді. Олар: ең атақтылары Базар жырау (1842-1911), Қазалының шежіре қариясы Мұлайман Шантайұлы (1846-1927), Мұса Өтешұлы (1866-1960), ақын Ерімбет Көлденбекұлы (1844-1919), жырау Тұрымбет Салқымбайұлы (1873-1934), Жалағаштық жырау Сарыбай Құлназарұлы (1858-1919), Тамдының қариясы Ахмет Назарұлы (1882-1966), Ырғыздан шыққан қария Жақсылық (1883-1961), Қармақшыдан шыққан Әлқуат Қайнарбайұлы, Ташкент түбіндегі Сіргелі қаласынан шыққан Жақып ата. Қызылордалық Соқыр абыз [7, б. 48]. Сонымен қатар, Қорқыт есіміне қатысты ескі сөздердің жұрнақтары Солтүстік Кавказдағы Ноғайларғада жеткен. Түрколог А.П. Фалаев 1914 жылы Қорқыт атымен аталатын ноғай ауылына барғанда оларды жазып алады [1, с. 545]. Қорқыт ата жайында айтылатын тарихи аңыз-әңгімелер Сырдың бойында, сонымен қоса, Шоқан Уәлиханов естігендей Көкшетау аймағында айтылады және 1860 жылы Радлов жазып алған Оңтүстік Сібірдегі Құлынды жазығында бақсы-шаманның айтатын дұғасында да Қорқыт есімі кездесіп отырады [12, с. 155]. Қазақ даласында атадан балаға ауызша жетіп отырған Қорқыт Ата жайындағы құнды мұраны кейін саяхатшылар, этнограф-археолог ғалымдар жазып алып, жария етеді. Соның бірін Қорқыттың мазары мен оған қатысты аңыз әңгімелер жайында Сібірдің тарихы, этнографиясы туралы деректер жинаған Тобберт фон Иогон Страленбергтің еңбектерінен көреміз. Ол 1737 жылы сызған картасында Қорқыттың мазары анық байқалады. Бұл қазіргі таңда Қорқыттың Сырдың бойында өмір сүріп, сонда жерленгендігін білдіретін ең құнды тарихи дерек деуге болады [13, б. 14].

Қорқыт туралы қазақ халқы айтатын қария (ел аузында көнеден келе жатқан әңгімелер) сөздер Еуропа әдебиетіне өткен ғасырдың ортасынан былай қарай белгілі бола бастады. Олардың кейбір ұшқындарын ең алғаш жарыққа шығарған ғалымдар В.В. Вельяминов-Зернов (1851-1856), офицер Л.Мейер (1865), археолог П.И. Лерх (1867), АҚШ дипломаты, тарихшы Юджин Скайлер. Ол Орта Азияны көріп қайтсам деген арманмен 1873 жылы 23 науырызда Санкт-Петербургтен сапарға аттанды. Осы сапарында Сырдария бойындағы Қорқыт ата мазарына барып, Қорқыт атаның «Қорқыт» деп аталатын күйінің аңызын қазақтардан жазып алған. Бұл туралы ол өзінің «Ресейге қарасты Түркістан, Қокан, Бұхара және Құлжаға саяхат естелік» («Turkestan: Notes of a Journey in Russian Turkestan, Khokand, Bukhara and Kuldja») атты еңбегінде жазып қалдырған. Қорқыт ата мазарын өз көзімен көргенін былай деп суреттейді: «Бізге мұндағы ең үлкен

зираттың бірін (қазіргі таңда жартылай бұзылған) «әйгілі әулие Қорқыттың зираты» деп көрсетті, аталмыш әулие туралы мұндағы ел арасында мынадай бір таңғажайып аңыз бар екен: бойы 14 футқа жететін осы Қорқыт бір кезде дүниенің ең бір шетінде тұратын көрінеді» - деп, ары қарай қазіргі таңда қалың қазаққа жайылған «Қорқыт» күйінің аңызын толығымен келтіріп, соңында Қорқыт атамның «осылайша 100 жыл өмір сүріп, қайтыс болғанға дейін ылғида қобыз тартып отырыпты. Сонан соң ыждағатты мұсылмандар оның денесін осында әкеліп көміпті» - деп жазады. Бұл деректі Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері Ә. Қазақбаевтың алғаш тауып жариялағандығы жөнінде М. Жолдасбеков «Мәңгілік сарын - Қорқыт Ата мұрасы» [14, б. 5] - деп аталатын мақаласында келтіреді. Сонымен қатар, этнограф Ә. Диваев (1896-1898), Г.Н. Потанин (1986), И.В. Аничков (1897), П.С. Спиридонов (1899, Төлес Айшуақовтан жазып алады), И. Кастанье (1906) сынды ғалымдардың еңбектерін атап өтуге болады. И. Кастаньенің «Древности киргизской степи и Оренбургского края» [15, с. 332] - атты иллюстрациялық анықтамалық басылымға жоғарыда аталған ғалымдардың еңбектерінде түгелдей жинақталған.

Бұл жинақталған еңбектер ғалымдардың қызығушылығын туғызып, ғылыми айналымға енгізілді. Осылайша, жан-жақтан табылған тарихи және ауызша деректер тарихи тамыры тереңде жатқан түрік халықтарының ойшылы, абызы Қорқыттың тарихи тұлғасын зерделеуге, ол туралы аңыздардың философиялық маңызын анықтауға, оның музыкалық мұрасын зерттеуге әлем ғалымдарының тарапынан қызығушылық артып, Қорқыт тақырыбында байтақ зерттеулер жүргізіліп, ғылыми еңбектер жарыққа шығады.

В.М. Жирмунский мен А.Н. Кононовтың бірнеше зерттеулермен қайта толықтырып басып шығарған В. В. Бартольдтың «Турецкий эпос и Кавказ» [10, с. 121] атты көп жылдық зерттеу еңбегі, осы кітаптың ішіне енгізілген А.Ю. Якубовскийдің «Китаб-и Коркуд» и его значение для изучения туркменского общества в эпоху раннего средневековья» атты ғылыми жұмыстары Қорқыттың тұлғалық бейнесін аша түскен алғашқы ғылыми еңбектердің бірі десек болады.

В.М. Жирмунский Орталық Азия және басқада түркітілдес халықтардың эпосын жүйелі зерттеуге ден қойды. Оның осы салада нәтижелі зерттеу жүргізуіне С.Е. Малов, А.К. Боровков, Х.Т. Зарифов, А.Н. Кононов сынды ғалым-түркологтар мен және қазақтың атақты ғалымдары М. Әуезовпен, Б. Кенжебаев және сол уақытта жас түрколог ғалым М.Жолдасбеков сияқты ғалымдармен етене байланысы, түркі халықтарының дүниетанымын терең түсініп, олардың әдеби, тарихи мұраларын объективті зерттеуге үлесі болды деп ойлаймыз.

Ол «Огузский героический эпос и «Книга Коркута»» (1974.) атты көпжылдық ғылыми зерттеу еңбегінде, бірнеше тарихи деректер мен фольклорлық жазбаларды қарастыра келе, «Қорқыт туралы оғыздардың арасында айтылатын аңыз-әңгімелер олардың тарихи отаны Орталықазиядан бастау алады, сонымен қатар Қорқыт Орта Азияда өте танымалдыққа ие болған тұлға», дейді. Кейін түрлі саяси көзқарастарға байланысты алғашында оғыздардың шаманы, кейін келе мұсылманның әулиесіне айналғанында айтып өтеді [1, с. 539]. Оғыздардың батырлық жырына, оның құрылымы мен шығу тегіне жан-жақты талдау жасай отырып, Қорқыт Ата кітабындағы эпикалық жырлардағы оқиғалар, дүниетаным кітаптың жазылу уақыты көрсеткендей XV ғасыр емес, одан әлде қайда ерте ғасырларға тән екендігін айта келе, Қорқыт тәңірлік дүниетанымның өкілі екендігіне тоқталады. Бұл пікірді В.В. Бартольдта қолдайды. Ғалымдар Ш. Уәлихановтың: «қазақ шамандарында, оларға қобызда сарын тартуды үйреткен ең бірінші бақсы Қорқыт туралы аңыз бар. Қазақ бақсыларының сиқырлы сеансы Қорқыттан қалған қобызбен сарын тартудан басталады», [16, б. 148] деген пікіріне және халық арасында айтылатын аңыздарға сілтеме жасайды. Осы пікірді отандық және шетелдік ғалымдарда қолдап, Қорқытты бақсылардың қорғаушысы, басшысы ретінде қарастырады.

Түркімен халқының арасында да Қорқыт жайында аңыздар кездеседі. Оларды жинақтап, ғылыми айналымға енгізген А. Туманский [17, с. 269]. Сонымен қатар, Ахалли Ахундов-Гургенли, М. Косаев, Б. Карриевтер ғылыми еңбектер жазды. В.Н. Басиловтың зерттеуінше түркімендер айтатын қария сөздегі «Бүркіт баба» мен Қорқыт екеуі бір бейне, бір кісі, екеуіде атақты «пір», жаңбыр жаудырып, сұрапыл туғызып, керемет жасайтын ғажайып адамдар, өлімге қарсы тұрып, бір фәлсапалық мән шығарған ойшылдар. «Түркімендердің бұл хикаясы қазақтар айтатын «Қорқыт сарынына» дәл келеді», дейді Ә. Марғұлан [18, б. 137]. Қорқытқа қатысты аңыздардың Түркімендік нұсқасын жинақтаған Ақгүл Юсуфтың [19] еңбегіде жарыққа шығады.

Қорқыт жайында қазақ топырағында сақталған аңыздарды, қазақтың батырлар жырларын Қорқыт Ата кітабындағы жырлармен салыстыра отырып түрік, әзірбайжан ғалымдарыда зерттеу жүргізді. Орхан-Шайх Гокяй: «Қорқыт ата – халықтың шайыры, музыкада сарын тартатын қобызшы, қазақтарға музыка үйрететін ұстаз, олардың рухани санасында ұлы сәуегей, қазақ бақсыларының пірі, табынатын тәңірісі. Бақсылар оны әрдайым баба деп, Қорқытқа сиынып отырған», десе [20, с. 830]. Х.Короғлу: «Қорқыт туралы аңыздар мен мифтердің алғашқы нұсқаларының Орта Азияда пайда болғандығы бүгінде ешқандай күмән туғызбайды» - [21, с. 76] деп, Қорқыттың қазақ топырағында туып, сонда өмір сүрген, кейін оның атымен байланысты әңгімелер Кавказ бен Кіші Азия түбегіне жеткендігінен дерек береді. Сонымен қатар, қазақтарда айтылатын Қорқыт аңыздары, ондағы шамандық белгілері, тарихи тұлғасы жайында А. Инан, Х. Өздемір [22, с. 167; 23, с. 23] т.б сынды ғалымдардың ғылыми мақалаларында айтуға болады.

Тарихи деректерді талдай отырып, Қорқыт Ата кітабындағы Сұлур Қазанның тарихи бейнесі Түргештердің қағаны Сұлу Хан деп есептейді, Ахмет Бижан Ержуласун. Осылайша Қорқыттың өмір сүрген дәуірін Сұлу қағанның заманына әкеліп тірейді. Оның Қазақтарда айтылатын Қорқыт Ата әңгімесі мен Қорқыт Ата кітабындағы жырларды салыстыра зерттеген еңбектерінде кездестіреміз [24, с. 157]. Ал А.Б. Ержуласунның кейбір пікірлеріне Ричат Генш [25, с. 170] келіспейтінін айтып, қарсы пікірін білдірген мақаласыда кездесіп жатады. Осылайша пікір алуандылығы да жалғасын тауып келеді.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, бұл ғалымдардың еңбектерінде Қорқыт Ата жайындағы қазақ жерінде сақталған деректерді талдай отырып, оның тарихи тұлғасын аша түскен зерттеулер және фольклор ретінде қарастырған жұмыстардың бар екендігін де аңғаруға болады. Сонымен бірге кейбір бауырлас елдің ғалымдары тек өз елінің ұлттық құндылығы ретінде қарастыратындары да жоқ емес.

Қорқыт туралы аңыз-әңгіме, әпсана, өлең-жыр, эпостық шығармалар мен тарихи жазба деректердің Еуразияны ежелден мекен еткен түркілердің қазіргі ұрпақтарында сақталып қалуы өткен тарихымыздың ерекше құбылысы, ортақ тарихымыздың, сонымен қоса, әлемдік өркениеттің алтын өзегі екендігі даусыз. Сол себептенде XIX ғасырдың басынан бастап Қорқыт жайындағы үлкенді-кішілі зерттеулер қазіргі түрік халықтарында ғана емес, дүниежүзінің өркениетті елдерінде үзіліссіз жазылып, жарық көруде. Өйткені, Қорқыт Ата мұрасы - мәдениет, әдебиет, тарих үшін аса құнды дүние екендігін білдірсе керек.

Алғыстар

Ғылыми жұмысты жазу барысында ғылыми әдіснамалық, теориялық тұрғыдан кеңес берген ғылыми жетекшіме, Еуразия ұлттық университеті Түркітану кафедрасының профессорларына, практикалық жағынан бағыт-бағдар берген Қорқыт Ата ғылыми зерттеу институтының басшылығына, қызметкерлеріне алғыс білдіремін.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. – М.-Л.: «Наука», 1974. – 519 с.
- [2] Gökyay O.Ş. Dede Korkut. İstanbul, Arkadaş Basımevi, 1938. s. LXXVII+171.
- [3] Деде Коркут. /Пер. акад. В. В. Бартольда/ Подготовили к печати Гамид Араслы, М. Г. Тахмасиб. – Баку: изд-во АН Азерб ССР, 1950. – 204 с.
- [4] Қорқыт Ата кітабы: (Дрезден нұсқасының транскрипциясы, қазақша жаңашаланған мәтіні, сөздігі) /Қазақшалағандар: М.Жолдасбеков, Г. Шадиева. – Нұр-Сұлтан: «Күлтегін» баспасы - 2019. – 688 б.
- [5] Ergin M. Dede Korkut Kitabı I (Giriş-Metin-Faksimile). - Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1958. – 366 s.
- [6] Материал по истории туркмен и туркмени. Т-1. VII-XV вв. Арабские и персидские источники (под ред. С.Л. Волин, А.А. Ромаскевич, А. Ю. Якубовский). – М.-Л.: ИВ АН СССР, 1939. – 612 с.
- [7] «Қорқыт Ата» Энциклопедиялық жинақ/ Бас редактор Ә. Нысанбаев – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» бас редакциясы, 1999. – 798 б.
- [8] Рашид-ад-Дин. Огуз-наме. – Баку: Элм, 1987. – 16 с.
- [9] Абул-Гази Бахадурхан. Родословная туркмен. (Перевод Кононов). – АН СССР, 1958. – 31 б.
- [10] Бартольд В. В. Турецкий эпос и Кавказ. – М.-Л.: ИВ АН СССР, 1962. – 202 с.
- [11] Бартольд В.В. Тюрки: Двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии. – Алматы: «Жалын», 1993. – 192 с.
- [12] Радлов В.В. Образцы народной литературы тюркских племен. Том 9. (Наречия урянхайцев, сойотов, абаканских татар и карагасов). – СПб.: 1907. — 658 с.
- [13] Қазақбаев Ә. Қорқыт ата аңыздары мен күйлері. – Астана: «Ғылым» баспасы, 2018. – 166 б.
- [14] Жолдасбеков М. «Мәңгілік сарын - Қорқыт Ата мұрасы» // «Егемен Қазақстан» газеті. – 2018. – 21 желтоқсан. Б – 5.
- [15] Древности Киргизской степи и Оренбургского края. Составил И. А. Кастанье. Тр. Оренбургской ученой архивной комиссии, вып. 22, Оренбург, 1910. – 332 с.
- [16] Уәлиханов Ш. Бес томдық шығармалар жинағы. Том. IV. – Алма-Ата: «Наука», 1968. – 299 б.
- [17] Туманский А.Г. По поводу «Китаби Коркут». //ЗВОРАО т. IX. СПб., 1896. - 269–272.
- [18] Әлкей Марғұлан. Ежелгі жыр, аңыздар: ғылыми-зерттеу мақалалар. – Алматы: Жазушы, 1985. – 368 б.
- [19] Akgül Yusuf. Dede Korkut Korkut Ata hikayelerinin Türkmenistan'da derlenen sözlü varyantları. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1997
- [20] Gökyay, O.Ş. Dedem Korkudun Kitabı. Kabcacı Yayınevi, İstanbul, 2006. S. 817-830, 1107-1108.
- [21] Короглы Х.Г. Огузский героический эпос. – Москва: «Наука», 1976. – 76 с.
- [22] A.İnan. Dede Korkut Hakkında. Makaleler, İncelemeler. Ankara, 1968. S.167.
- [23] Hasan Özdemir. Dede Korkut'un Kişiliği ile ilgili efsaneler.//Türk Dili ve Edebiyatı Sempozyumu. (Ankara, 18 Aralık 2003) . S. 23-33.
- [24] Ahmet B. Ercilasun. Dede Korkut'daki olaiların zamanı. //Uluslararası Dede Korkut Bilgi şöleni bildirileri. (19-21 Ekim 1999, Ankara). s.157-168.
- [25] Rişat Genç. kültür tarihimizde destanların yeri ve dede Korkut'taki olayların zamanı üzerine. //Uluslararası Dede Korkut Bilgi şöleni bildirileri. (19-21 Ekim 1999, Ankara). s.169-179.

REFERENCES

- [1] Zhirmunsky V.M. (1974). Turkskij geroicheskiy epos. [Turkic heroic epic]. M.-L.: Nauka [in Russian].
- [2] Gokyay O. S. (1938). Dede Korkut. [Dede Korkut]. Istanbul: Friend Printing House [in Turkish].
- [3] Arasly H., Takhmasib M. G. (1950). Dede Korkut. [Dede Korkut]. (V.V. Bartolda, Trans.) Baku: publishing house of the Academy of Sciences of Azerbaizhan SSR [in Russian].
- [4] Zholdasbekov M., Shadieva G. (2019). Qorkut Ata kitabi: (Drezden nusqasynyn transkriptciyasy, qazaqsha zhanashalangan matini, sozdigi [Korkyt Ata's book]: (Transcription of Dresden version, Kazakh updated text, dictionary). Nur-Sultan: Kultegin Publishing House [in Kazakh].

- [5] Ergin M. (1958). *Dede Korkut Kitabı I. [Dede Korkut Book I]*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basimevi [in Turkish].
- [6] Volin S.L., Romaskevich A.A., Yakubovskij A. YU. (Eds.) V.I (1939). *Material po istorii Turkmen i turkmenii VII-XV vv. Arabskie i persidskie istochniki [Material on the history of Turkmen and Turkmenia. VII-XV centuries. Arab and Persian sources]* V.I. Volin S.L., Romaskevich A.A., Yakubovskij A. YU. (Eds.) (Vols. I-II). M.-L.: INB AN SSSR [in Russian].
- [7] Nysanbaev A. (Eds.) (1999). «*Qorqyt Ata*» *Enciklopediyalyq zhinaq [Encyclopedic collection «Korkyt Ata»]*. Almaty: «Qazaq enciklopediyasy» bas redakciyası [in Kazakh].
- [8] Rashid ad-Din. (1987). *Oguz-name [Oguz-name]*. Baku: Elm [in Russian].
- [9] Kononov A.N. (1958). *Rodoslovnaya Turkmen, sochinenie Abu-l-Ghazi, Khana Khivinskogo. [The pedigree of the Turkmen, the work of Abu-l-Ghazi, Khan Khiva]*. (Kononov A.N. Trans.). M.-L.: AN SSSR [in Russian].
- [10] Bartold V. V. (1962). *Tureckij jepos i Kavkaz [Turkish epos and the Caucasus]*. M.-L.: IV AN SSSR [in Russian].
- [11] Bartold V.V. (1993). *Tyurki: Dvenacat' lekcij po istorii tureckih narodov Srednei Azij [Turks: Twelve lectures on the history of the Turkish peoples of Central Asia]*. Almaty: Zhalyń [in Russian].
- [12] Radlov V.V. (1907). V.9. *Obraztcy narodnoi literatury tyurkskih plemen. (Narechiya uryanhaitcev, soiotov, abakanskih tatar i karagasov). [Samples of folk literature of the Turkic tribes. (Dialects of Uryankhais, Soyots, Abakan Tatars and Karagas)]*. SPb [in Russian].
- [13] Qazaqbaev A. (2018). *Qorqyt Ata aňyzdary men kuileri [legends and kui Korkyt ata]*. Astana, Ğylym [in Kazakh].
- [14] Zholdasbekov M. (2018). *Mangilik saryn - Korkyt Ata murasy [Eternal Saryn - the legacy of Korkyt Ata]*. Egemen Kazakhstan newspaper, 21, 5 [in Kazakh].
- [15] Kastan'yem I. A. (1910). *Drevnosti kyrgyzskoi stepi i Orenburgskoi oblasti. [Antiquity of the Kyrgyz steppe and the Orenburg region]*. Orenburg: Orenburgskaya nauchnaya arkhivnaya komissiya [in Russian].
- [16] Valikhanov Sh. (1968). V.4. *Bes tomdyq shagarmalar zhinagy [Collection of works in five volumes]*. (vols. 1-5). Alma-Ata: Gylym [in Kazakh].
- [17] Tumansky A.G. (1896). V.IX. *Po povodu «Kitabi Korkut» [About Kitabi Korkut]*. SPb.: ZVORAO [in Russian].
- [18] Margulan A. (1985). *Ezhelgi zhyr, angyzdar (gylymi-zertteu maqalalar) [Ancient poems, legends (scientific articles)]* Almaty: Zhazushy [in Kazakh].
- [19] Akgül Yusuf. (1997). *Dede Korkut Korkut Ata hikayelerinin Türkmenistan'da derlenen sözlü varyantları. [Oral variants of Dede Korkut Korkut Ata stories compiled in Turkmenistan]*. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı [in Turkish].
- [20] Gökyay, O.Ş. (2006). *Dedem Korkudun Kitabı [Book's Dede Korkut]*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi [in Turkish].
- [21] Korogly X.G. (1976). *Oguzskij geraicheskij e'pos. [Oguz heroic epic]*. Moscow: Nauka [in Russian].
- [22] A.İnan. (1968). *Dede Korkut Hakkında. Makaleler, İncelemeler. [About Dede Korkut. Articles, Reviews]*. Ankara [in Turkish].
- [23] Hasan Özdemir. *Dede Korkut'un Kişiliği ile ilgili efsaneler. [Legends about Dede Korkut's Personality]*. *Türk Dili ve Edebiyatı Sempozyumu, 18, 23-33* [in Turkish].
- [24] Ahmet B. Ercilasun. (1999). *Dede Korkut'daki olaiların zamanı [It's time for the events in Dede Korkut]*. *Uluslararası Dede Korkut Bilgi şöleni bildirileri. 19-21, 157-168* [in Turkish].
- [25] Rişat Genç. (1999). *kültür tarihimizde destanların yeri ve dede Korkuttaki olayların zamanı üzerine [on the place of epics in our cultural history and the time of the events in Korkut]*. *Uluslararası Dede Korkut Bilgi şöleni bildirileri, 19-21, 169-179* [in Turkish].

**Алимбеков Р.Ж.
ПЕРВЫЕ СВЕДЕНИЯ И ЛЕГЕНДЫ О КОРКЫТ АТА В ТРУДАХ
ЗАРУБЕЖНЫХ ИССЛЕДОВАТЕЛЕЙ**

Аннотация. В этой статье рассматриваются исследования и научные подходы зарубежных ученых о легенде Коркыт Ата. Как только были найдены первые источники по Коркыт Ата, это привлекли внимание зарубежных ученых. Учеными всего мира проведено комплексное исследование о исторической личности Коркыт Ата, его литературного, духовного и музыкального наследия, опубликовано несколько работ, и продолжают по сей день. В них говорится, что легенды о Коркыте сохранившихся в казахской степи и дошедшие до наших дней в устной форме, рассмотрены в качестве важных фактов в определении личности Коркыт Ата и его мировоззрения.

Также, в этой работе обобщены новые подходы и комментарий о Коркыте, ранние источники о нем и о его последователей донесших эти информации.

Ключевые слова: Коркыт Ата; история; легенды; исторические источники; письменные источники; исторические основы легенд; историческая личность; зарубежные исследователи; культурное наследие; литературное наследие; искусство.

Alimbekov Ruslan

THE FIRST INFORMATION AND LEGENDS ABOUT KORKYT ATA IN THE WORKS OF FOREIGN RESEARCHERS

Annotation. This article discusses the research and scientific approaches of foreign scientists about the legend of Korkut Ata. As soon as the first sources on Korkyt Ata were found, it attracted the attention of foreign scientists. Scientists around the world have conducted a comprehensive study of the historical personality of Korkyt Ata, its literary, spiritual and musical heritage, several works have been published, and continue to this day. They say that the legends about Korkut that survived in the Kazakh steppe and have survived orally are considered as important facts in determining the personality of Korkut Ata and his worldview.

Also, this work summarizes new approaches and commentary on Korkut, early sources about him and his followers who reported this information.

Keywords: Korkut Ata; history; legends; historical sources; written sources; historical foundations of legends; historical personality; foreign researchers; cultural heritage; literary heritage; art.

ГЕОГРАФИЯ - GEOGRAPHY

UDC 796.51

MONTI 06.91; 39.23.17

DOI 10.37238/1680-0761.2020.77(1).10

Jan A. Wendt*Institute of Geography, Gdansk University, Gdansk, Poland**E-mail: jan.wendt@ug.edu.pl*

OUTLINE OF GEOTOURISM AND GEOPARKS DEVELOPMENT IN EUROPE

Annotation. The aim of the work undertaken is to analyze the development of geotourism in Europe. The work presents the beginnings of geotourism, basic concepts and definitions, as well as an outline of the development of this increasingly popular form of leisure not only in Europe. Because geotourism is by definition based on a geoproduct, its structure and geotourism functions are presented. However, the basic part of the work is a collection and chronology of geopark formation in individual European countries. The compiled data allow verification of the thesis about the advantage of this form of tourism in Western Europe. Geoparks are clearly less popular among Central European countries, Scandinavia, the Balkans and Eastern Europe. In the countries of these regions, the number of geoparks is small, which is surprising with similar geomorphological features. It would be interesting to know cognition whether the development of geotourism resulting from the creation of geoparks or whether this process took place in the reverse order. From the analysis of the dates of joining the Global Geopark Network it can be concluded that initially the network brought together geoparks mainly from Germany, Great Britain, Ireland, France, Greece and Italy.

Keywords: geotourism geopark; Global Geopark Network; UNESCO GGPP; Europe.

Introduction

Geotourism is one of the fastest-growing forms of active tourism today. It is closely related to geology, the protection of inanimate nature and geological education. The term "geotourism" was first introduced in the scientific literature by the English researcher T.A. Hose in 1995 as providing such means and services that will allow tourists to develop and understand the geology and geomorphology of the place visited [1] [2]. Thus, geotourism combines aesthetic and educational impressions in one cognitive process. Individual places of occurrence of geotouristic values, called "geosites" have, apart from tourism, also scientific, cultural and artistic attributes [3]. Other definitions place an emphasis on traveling related to education and enjoyment of learning about the planet's geological heritage, on tourism focused on landscape perception and geological values.

As B.N. Sadry defined "Geotourism is a knowledge -based tourism, an interdisciplinary integration of the tourism industry with conservation and interpretation of abiotic nature attributes, besides considering related cultural issues, within the geosites for the general public" [4].

According Ruchkys (2005), we can describe geotourism as "part of the tourist's activity in which they have the geological patrimony as their main attraction. Their objective is to search for

the protected patrimony through the conservation of their resources and of the tourist's Environmental Awareness. For that, the use of the interpretation of the patrimony makes it accessible to the lay public, promoting its popularization and the development of the Earth sciences" [5]. One can say that geotourism is a "form of natural area tourism that specifically focuses on landscape and geology. It promotes tourism to geosites and the conservation of geo-diversity and an understanding of Earth sciences through appreciation and learning. This is achieved through independent visits to geological features, use of geo-trails and viewpoints, guided tours, geo-activities and patronage of geosite visitor centers" [6].

Geotourism has several basic principles, which include: providing tourists with satisfaction, environmental education, generating local benefits, geology as the basis of geotourism and compliance with the principles of sustainable development [7]. We can define "geotourism" as tourism that sustains or enhances the distinctive geographical character of a place - its environment, heritage, culture, aesthetics and the well-being of its residents.

Basically we can describe the geosites as elements of natural heritage along with cultural and individual or all interpenetrations render the specificity of territorial systems. Shortly we can define a geosite as a location that has a particular geological or geomorphological significance. As well as its inherent geological characteristics it may also have cultural or heritage significance.

There are geomorphological sites terrain forms and / or geomorphological processes that represent scientific, cultural or socio-human resource related to human perception and / or its use. "Geosites are as well "landscape form with singularity and significant geomorphological attributes that qualify it as a cultural component heritage (general sense) of the territory" [8], [9]. The Geo (morphological) heritage is part of the cultural landscape in general and even architectural type, etc. [10]. "Integrated cultural landscape", the definition being preferred in "tourism" interpretation of landscape promotion. We can't talk about a standard dimension geosites, some are punctual (e.g. irregular blocks), others more expended (e.g. fields of dunes, glacial valleys, etc.), some of which are confused "Geomorphological landscapes", "parts of the landscapes, seen, perceived and often used by people" [11].

Geo-product and geotourism functions

Geo-product is a type of marketing product that has been manufactured on the basis of geological heritage, contains the so-called geo-interpretations and can be used in geotourism. Geotourism product, tangible and intangible geo-products created on the basis of inanimate nature (geological values) and co-created and experienced by tourists in connection with leaving their place of permanent residence during their stay and after returning, enabling the achievement of geotourism goals. The geoproduct and widely geomorphic sites, like any other landform, are the result of several factors, agents, internal (endogenous) and external (exogenous) processes whose action can manifest itself actively or passively [12]. In this sense, the geo-product is part of a more complex structure that is a geotourism product. According to structure of geotourism product we start from geotourism purpose, then we have geoheritage, geo-product and geointerpretation. Next step is geo-involvement and at the end we got innovative geoproduct [13].

In the literature on the subject [13-18] one can find many combinations of functions of geotourist objects. However, the most frequently mentioned functions are cognitive, recreational, didactic and landscape functions. One may think that the most important from the point of view of mass tourism is the recreational function, encompassing broadly understood recreational tourism. However, the contemporary development of tourism towards E-E-E tourism makes cognitive function as important as the recreational function. First of all, it has sightseeing values, but also has an educational role. Related to it educational values is the ecological function. It is primary importance for environmental protection and the natural landscape, combining in this respect

with the landscape function because, according to the principles of sustainable development, meeting the needs of tourists and tourism development should lead to the preservation of aesthetic values, economically used landscape, for the next generations.

Table 1 – Basic groups of geotouristic values

Object type	Group of items	Examples of items
Natural objects	Geological	Volcanoes, rocks, minerals.
	Geomorphological	Cliff, dunes, karst forms.
Anthropogenic objects	Kopalnie, kamieniołomy	Salt mines, coal mines, other mines.
	Stone buildings	Rock cities, rock temples, castles, bridges.
	Archaeological excavations	Stone tools, arrowheads.
	Museums and exhibitions	Geological and paleontological museums, geoparks.

Source: Own elaboration.

From the point of view of geography, geotourism is one of the classic forms of tourism based on typical natural values. Even more than that, according to one interpretation of this form of recreation, geotourism is understood as a form of tourism that promotes learning about and correctly defining elements of nature and landscape, i.e. tourism closely related to geography. Geotourism is also interested in all material culture products that were created using rock materials.

Geotourism and geoparks in Europe.

The Global Geoparks Network (GGN), also known as the global network of national geoparks which is supported by UNESCO, was created in 1998. The goal of GGN is to promote and protect the geological heritage of our planet, as well as to encourage geological research and to support sustainable development by the communities concerned. Geotourism in connection with the development and promotion of geosites (geosites) is one of the important factors in the development of tourism and the promotion of regions, which have so far had less development opportunities due to the lack of classic tourist values [19, 20].

GGN is an international organization of members - geoparks (geographical areas), in which the geological heritage is subject to local protection, education and development. At present, there are 147 UNESCO Global Geoparks in 41 countries [21]. In accordance with the objectives and ideas of UNESCO, when admitting new members to the Global Geoparks, UNESCO focuses on the ten most important directions: climate change, culture, education, geoconservation, geological hazards, local and indigenous knowledge, natural resources, science, sustainable development and women.

Table 2 – The UNESCO Global Geoparks Network (GGN) in Europe (April 2019)

Country	Geoparks	Km ²	GGN designated
Austria (3)	Nature Park Steirische Eisenwurzen Geopark	586	2004
	Karavanke/Karawanken Geopark*	1067	2013
	Carnic Alps Geopark	211	2014
Belgium (1)	Famenne-Ardenne Geopark**	915	2018
Croatia (2)	Papuk Geopark	524	2007

	Vis Archipelago Geopark**	6661	2019
Cyprus (1)	Troodos Geopark	1147	2015
Czechia (10)	Bohemian Paradis Geopark	742	2005
Denmark (1)	Odsherred	355	2014
Finland (1)	Rokua Geopark	1326	2010
France (7)	Haute-Provence Geopark	2300	2004
	Luberon Geopark	1953	2004
	Massif des Bauges Geopark	856	2011
	Chablais Geopark	872	2012
	Monts d'Ardeche Geopark	2280	2014
	Causses du Quercy Geopark**	1855	2017
	Beaujolais Geopark**	1550	2018
Germany (6)	Bergstrasse-Odenwald Geopark	3500	2004
	Harz, Braunschweiger Geopark	11500	2004
	Swabian Alb Geopark	6688	2004
	TERRA.Vita Geopra	1550	2004
	Vulkaneifel	1220	2004
	Muskau Arch Geopark*	579	2011
Greece (5)	Lesvos Island Geopark	1636	2004
	Psiloritis Natural Park	1159	2004
	Chelmos-Vouraikos Geopark	647	2009
	Vicos-Aoos Geopark	1200	2010
	Sitia Geopark	517	2015
Hungary (2)	Novohrad-Nograd Geopark*	1587	2010
	Bacony-Balaton Geopark	3244	2012
Iceland (2)	Katla Geopark	9542	2011
	Reykjanes Geopark	825	2015
Ireland (3)	Copper Coast Geopark	50	2004
	Marble Arch Caves Global Geopark*	180	2004
	Burren and Cliffs of Moher Geopark	530	2011
Italy (10)	Madonie Geopark	400	2004
	Rocca di Cerere Geopark	1298	2004
	Beigua Geopark	392	2005
	Parco Geominerario della Sardegna Geopark	3800	2007
	Adamello-Brenta Geopark	1188	2008
	Parco Naturale Adamello Brenta Geopark	1188	2008
	Tuscan Mining Park	1087	2010
	Alpi Apuani Geopark	494	2011
	Sesia Val Grande Geopark	2023	2013
	Pollino Geopark	1925	2015
Netherlands (1)	Hondsrug Geopark	1000	2013
Norway (3)	Gea Norvegica Geopark	3000	2006
	Magma Geopark	3000	2006
	Trollfjell**	10082	2019

Poland (1)	Muskau Arch Geopark*	579	2011
Portugal (4)	Naturtejo da Meseta Meridional Geopark	4624	2006
	Arouca Geopark	327	2009
	Acores Geopark	12884	2013
	Terras de Cavaleiros Geopark	700	2014
Romania (1)	Hateg County Dinosaurus Geopark	1024	2005
Slovakia (3)	Novohrad-Nograd Geopark*	1587	2010
	Idrija Geopark	294	2013
	Karavanke/Karawanken Geopark*	1067	2013
Spain (13)	Cabo de Gata-Nijar Geopark	500	2006
	Sobrarbe-Pirineos Geopark	2202	2006
	Subbeticas Geopark	320	2006
	Basque Coast Geopark	89	2010
	Sierra Norte de Sevilla Geopark	1775	2011
	Villuercas-Ibores Jara Geopark	2544	2011
	Central Catalunya Geopark	1300	2012
	El Hierro Geopark	595	2014
	Molina and Alto Tajo Geopark	4520	2014
	Lanzarote and Chinijo Island Geopark	2500	2015
	Las Loras Geopark**	951	2017
	Conca de Tremp-Montsec Geopark**	2050	2018
	Courel Mountains Geopark**	578	2019
Turkey (1)	Kula Geopark	300	2013
United Kingdom (7)	Marble Arch Caves Global Geopark*	180	2004
	North Pennines AONB European Geopark	1938	2004
	North-West Highlands Geopark	2100	2004
	Fforest Fawr Geopark	763	2005
	English Riviera Geopark	104	2007
	GeonMon GeoPark	1800	2009
	Shetland Geopark	1468	2009

*Transnational UNESCO GGP.

** UNESCO GGN year of membership. Rest part start to be member of UNESCO GGN in 2015.

Source: Own elaboration based on [21].

The basic criteria on which membership depends are:

- the existence of a management plan to promote sustainable socio-economic development,
- indication of methods of protection and support for geological heritage
- providing resources for teaching knowledge of Earth sciences and other environmental problems;
- submission of joint applications by public authorities, local communities and private stakeholders, acting jointly, who have the most experience and practice in the protection of the Earth's heritage and in the implementation of sustainable development strategies [21].

Conclusion

As the table no.2 shows, geotourism based on geoparks is best developed in Spain (13), Italy (10), France (7), Great Britain (7) and Germany (6). Geoparks are clearly less popular among Central European countries, Scandinavia, the Balkans and Eastern Europe. In these regions, the

number of geoparks is small, which is surprising for countries with similar (e.g. Carpathians, Scandinavian Mountains, coasts and islands of the Adriatic, Baltic and Black Sea). It would be interesting to know cognition whether the development of geotourism resulted from the creation of geoparks or whether this process took place in the reverse order. From the analysis of the dates of joining the Global Geopark Network it can be concluded that initially the network brought together geoparks mainly from Germany, Great Britain, Ireland, France, Greece and Italy. Which confirms the thesis that geotourism is a form of tourism more widespread in the countries of so-called old EU. This may be due to the fact that the societies in these countries are bored with classic 3xS mass tourism and the transition of tourist interest and involvement to 3xE forms of tourism. What's more interesting is that one can see the relationship between the level of economic development and the development of geoparks from the maps of the geographical distribution of geoparks, apart from the exceptions confirming the thesis. Number of local geotourism maps is also noteworthy, thanks to which tourists can potentially choose not only primary geostats that might interest them, but also other natural and anthropogenic values and orientate themselves in the local tourist infrastructure.

REFERENCES

- [1] Hose, T.A., (1995). Selling the Story of Britain's Stone. *Environmental Interpretation*, Vol. 10, № 2, 16-17 [in English].
- [2] Hose, T.A., Markovic S., Komac B., Zorn M., (2011). Geotourism – a short introduction. *Acta geographica Slovenica*, № 51, 339-342 [in English].
- [3] Ilieş, D.C., Josan, N., (2009). Geosites-geomorphosites and relief. *Geojournal of Tourism and Geosites*. Vol. 1, № 3, 78-85 [in English].
- [4] Sadry, B.N., (2014). *Fundamentals of Geotourism: with special emphasis on Iran*, third Edition. Tehran: Samt Organization publishers [in English].
- [5] Ruchkys, U. A., (2005). Patrimônio geológico e geoconservação do Quadrilátero Ferrífero, Minas Gerais. Doctor's thesis. Belo Horizonte: Qualificação de doutorado. Universidade Federal de Minas Gerais (UFMG), Instituto de Geociências [in Portuguese].
- [6] Newsome, D. Dowling, R.K., (2010). *Geotourism: The Tourism of Geology and Landscape*. Oxford: Goodfellow Publishers [in English].
- [7] Ilieş, A., Wendt, J.A., (2015). *Geografia turystyczna. Podstawy teorii i zagadnienia aplikacyjne*, 23-41. Gdańsk: Wydawnictwo AWFIS [in Polish].
- [8] Panizza, M., (1999). Geomorphological assets: concepts, methods and examples of survey. *Towards the Balanced management and Conservation of the Geological heritage in the New Millenium*. D. Baretino, Vallejo M. & Gallego E. (Eds.); Madrid: Sociedad Geológica de España [in English].
- [9] Panizza, M., (2001). Geomorphosites: Concepts, methods and examples of geomorphological survey. *Chinese Science Bulletin*, № 46, 4-6 [in English].
- [10] Panizza, M., Piacente, S., (2003). *Geomorfologia culturale*. Bologna: Pitagora Editrice [in English].
- [11] Reynard, E., (2005). Geomorphosites et paysages. *Geomorphologie*, № 11, (3), 181-188 [in English].
- [12] Ilieş, D.C., Josan, N., (2008) Same theorethical aspects regarding the genesis of geosites. *GeoJournal of Tourism and Geosites*, Vol. 1, №1, 7-12 [in English].
- [13] Dryglas, D., Miśkiewicz, K., (2014). Construction of the geotourism product structure on the example of Poland. 14-th International Multidisciplinary Scientific GeoConference. Conference Proceedings. (June 19–25, 2014), №5 (2). (pp. 155–162). SGEM 2014 [in English].
- [14] Wimbledon, W., Ishchenko, A., Gerasimenko, N., Alexandrowicz, Z., Vinokurov, V., Liscak, P., Vozar, J., et al., (1998). A first attempt at a Geosites framework for Europe - an IUGS initiative to support recognition of world heritage and European geodiversity. *Geologica Balcanica*, Vol. 28 (4), 5-32 [in English].

[15] Poli, G., Zarlenga, F., (1998). The conservation of geological heritage in Italy: state of the art and future perspectives of the “GEOSITES” project. *Geologica Balcanica*, Vol. 28 (4), 117-123 [in English].

[16] Josan, N., Ilieș, D.C., Nistor S., (2002). Geomorphological sites in the mountain area of Bihor county (Romania). Proceedings “Geomorphological sites: research, assessment and improvement”. – Modena (Italy, 19-22 June 2002). (pp. 64-66). Italy. [in Romanian].

[17] Barozzini, E., Bertogna, I., Castaldini, D., Del Prete, C., Chiriac, C., Gorgoni, C., Ilies, D. C., Sala, L., Valdati, J., (2003). Riserva Naturale Regionale delle Salse di Nirano, Carta Turistico-Ambientale. Comune di Fiorano-Assessorato Ambiente, Eliofofotecnica Barbieri, 23-43 [in English].

[18] Ilieș, D.C., Josan, N., (2007). Preliminary Contribution to the Investigation of the Geosites from Apuseni Mountains. *Revista de Geomorfologie*, Vol. 9, 41-53 [in English].

[19] Ilieș, Al., Ilieș, D., Josan, I., Wendt, J., Herman, G., (2010). The identification, evaluation, quantification and capitalization trough tourism of the authentic resources from Crisana-Maramures with the purpose of elaborating a strategy of cross-border integrated sustainable development. Methodological approach, *Analele Universității din Oradea*, Vol. 20, 1, 127-140 [in English].

[20] Herman G.V., Wendt J., (2011). Development and Promotion of Tourism, an Extra Chance in Maintaining and Asserting the Identity and Specificity of Oaș Land. *GeoJournal of Tourism and Geosites*. Vol. 7, (4), 87-95 [in English].

[21] List of UNESCO Global Geoparks (UGGP). (n.d.). Retrieved from. <http://www.unesco.org/new/en/natural-sciences/environment/earth-sciences/unesco-global-geoparks/list-of-unesco-global-geoparks/> [in English].

Ян Вендт

ЕУРОПАДАҒЫ ТУРИСТТІК ГЕОСАЯБАҚТАРДЫҢ ДАМУ ЖОСПАРЫ

Аңдатпа. Зерттеу жұмысының мақсаты Еуропадағы геотуризмнің дамуын талдау болып табылады. Ғылыми мақалада Еуропа геотуризмнің бастаулары, негізгі ұғымдар мен анықтамалар, сондай-ақ Еуропада ғана емес, кең таралған демалыс түрлерінің даму жоспары ұсынылған. Анықтамасы бойынша геотуризм белгілі бір геосаясатқа негізделген болғандықтан, жұмыста геотуризм құрылымы мен қызметтері берілген. Жұмыстың негізгі ғылыми үлесі мен өзектілігі Еуропаның жекелеген елдерінде геосаябақты қалыптастыруды хронологиялау және жинақтау болып табылады. Жинақталған мәліметтер Батыс Еуропа бойынша геосаябақтардағы туризмнің артықшылықтары туралы тезисті тексеруге мүмкіндік береді. Жұмыста Орталық Еуропа, Скандинавия, Балқан және Шығыс Еуропа елдері арасында танымалдығы аз геосаябақтар туралы деректер келтірілген. Бұл аймақтардың елдерінде геоморфологиялық ерекшеліктердің ұқсастығы айқын болса да, геосаябақтар саны аз екені анықталды. Берілген жұмыс геосаябақтарды құру нәтижесінде геотуризм дамуының орын алатыны немесе бұл үрдіс кері тәртіппен орын алатын фактісін ашады.

Кілт сөздер: геотуризм; геосаябақ; геосаябақтардың ғаламдық желісі; Еуропа.

Ян Вендт

ПЛАН РАЗВИТИЯ ТУРИСТИЧЕСКИХ ГЕОПАРКОВ В ЕВРОПЕ

Аннотация. Целью исследовательской работы является анализ развития геотуризма в Европе. В научной работе представлены истоки геотуризма Европы, основные понятия и определения, а также план развития все более популярной формы отдыха не только в Европе. Поскольку геотуризм по определению основан на определенном геопродукте, в работе представлена структура и функции геотуризма. Основной научный вклад и актуальность работы заключается в сборе и хронологии формирования геопарка в отдельных странах Европы. Собранные данные позволяют проверить тезис о преимуществах туризма в геопарках по Западной Европе. В работе приводятся данные меньшей популярности геопарков среди стран Центральной Европы, Скандинавии, Балкан и Восточной Европы.

Выявлено, что странах этих регионов количество геопарков невелико, хотя очевидны схожесть геоморфологических особенностей. Данная работа раскрывает факт, происходит ли развитие геотуризма в результате создания геопарков или этот процесс происходил в обратном порядке.

Ключевые слова: геотуризм; геопарк; глобальная сеть геопарков; Европа.

УДК 911.2:551.2х

МРНТИ 39.19.31

DOI 10.37238/1680-0761.2020.77(1).11

¹Петрищев В.П., ²Петрищева Н.В.

¹«Институт степи УрО РАН», ²«Оренбургский государственный университет»,
Оренбург, Россия

E-mail: wadpetr@mail.ru, knv0405@mail.ru

СОВРЕМЕННЫЕ МЕТОДЫ ИЗУЧЕНИЯ ЛАНДШАФТНЫХ ГЕОСИСТЕМ СОЛЯНОКУПОЛЬНОГО ПРОИСХОЖДЕНИЯ

Аннотация. В статье рассматриваются основные методические подходы к выявлению морфологической структуры ландшафтных геосистем, сложившихся в результате проявления галокинеза. Важной составляющей изучения морфологии ландшафтов являются как полевые, так и современные способы дистанционного анализа. Среди апробированных способов исследования выделяются: классификационные построения, выполняемые на основе классификации растров с использованием космических снимков Landsat, метод нейросетевых классификаций и иерархических построений, георадарное профилирование, 3D-визуализация поверхности, ретроспективная интерпретация с использованием исторических сведений. В статье намечены основные методологические подходы, позволяющие получить новые информационные данные о формировании геосистем в различных солянокупольных областях мира. Особое внимание уделяется важности исследования региональных моделей солянокупольного ландшафтогенеза, поскольку последние отражают как геотектонические режимы галокинеза, так и, широтно-климатический и другие факторы ландшафтной дифференциации. С данным направлением исследования коррелирует анализ физико-географических условий развития надсолевых кепроковых отложений, отражающих как региональные черты, так и этапы солянокупольного ландшафтогенеза. Делается вывод о необходимости комплексных сопоставлений мирового разнообразия ландшафтно-геоморфологических «феноменов» соляной тектоники, важность использования различных методических подходов.

Ключевые слова: соляная тектоника; галокинез; ландшафт; методы; дистанционное зондирование; георадар; 3D-модель.

Введение

Генерация новых ландшафтных геосистем как результат взаимодействия галокинеза и физико-географических факторов дифференциации поверхности является уникальным

случае, когда процесс трансформации природных компонентов поднимающейся эвапоритовой толщей может быть разбит на этапы и отслеживаться с достаточно высокой точностью. Средствами идентификации солянокупольного ландшафтогенеза могут являться различные методы современной физической географии. Они условно могут быть поделены на: 1) классические полевые; 2) современные полевые геоинформационно-аппаратные; 3) современные дистанционно-картографические.

Материалы и методы исследования

В классических полевых методах используется анализ почвенно-геохимических сопряжений элементов солянокупольного ландшафта, позволяющих выявить специфические свойства почвенного покрова соляных структур. Например, в пределах Прикаспийской впадины на фоне солонцов и солонцовых комплексов для солянокупольных геосистем характерны крупные контуры литоморфных почв, а также в целом преобладают процессы рассоления [1]. Для солянокупольных возвышенностей Примексиканской низменности на фоне доминирования заболоченных почв отмечаются острова дренированных почв. Почвы морских отложений Прикаспия, как правило, сильно засолены. Однако, в пределах, приподнятых солянокупольных возвышенностей соли вымываются и выносятся через эрозионную сеть. Повышенная сложность и неоднородность ландшафтной структуры в пределах соляных куполов делает необходимым ведение исследования вдоль почвенных катен. Вдоль катены ведется изучение растительности и проводятся микроклиматические наблюдения.

Еще один из способов ведения ландшафтных исследований в пределах солянокупольных областей предполагает детальное обследование отдельных локальных морфоскульптурных форм – соляных экстрезии, карстовых форм, палеодюн, балок и оврагов и др., соответствующих ландшафтному рангу урочищ. Это дает возможность выделить редкие виды литоморфных почв, детализировать контуры ландшафта, в целом, наметить основные региональные черты солянокупольного ландшафтогенеза.

Особое значение при анализе структуры природных комплексов солянокупольного происхождения имеет исследование гидрогеохимических аномалий – выходов высокоминерализованных подземных вод, рапных и грязевых озер. Родниковые выходы указывают на уровень соляного зеркала, характеризую степень обводненности надсолевой гипсовой «шляпы» [2, 3]. Гипсовая «шляпа», иногда называемая кепроком, представляет собой важнейший индикатор физико-географических условий развития ландшафтного комплекса в пределах солянокупольного поднятия [4].

Полевые методы исследования ландшафтов, которые получили название классических, позволяют оценить значение зонально-климатических условий в трансформации структуры ландшафтов, возникших при участии или под непосредственным влиянием солянокупольной тектоники. Также данные методы наиболее объективно детализируют особенности структуры данных геосистем, что является необходимым условием использования материалов дистанционного зондирования. Еще две важные задачи невозможно решить без экспедиционного и полевого изучения уникальных и редких ландшафтов – выявление соответственно редких и уникальных видов растений, занесенных в Красные книги различного ранга, и анализ природоохранных функций данных ландшафтов, т.е. возможность организации в пределах их территории особо охраняемых природных территорий – с абсолютной охраной (заповедники), или с большей или меньшей возможностью использования туристско-рекреационного потенциала (национальные и природные парки, памятники природы) [5,6].

Современные методы изучения ландшафтов, позволяют получить новые информационные данные о солянокупольных геосистемах. Использование новых методов вызвано необходимостью решения ряда важных задач:

- обоснование и конкретизация этапов эволюции соляных структур с учетом характерных черт регионального галокинеза [7,8];
- типизация геоморфологических структур солянокупольного происхождения [9];
- анализ данных вертикальных движений в пределах солянокупольных бассейнов по технологии INSAR [10];
- получение объективных данных, отражающих степень сложности и разнообразия морфологической структуры ландшафтов экструзивного происхождения [11];
- разработка моделей, позволяющих проводить сопоставление различных этапов солянокупольного геоморфогенеза и ландшафтогенеза [12];
- разработка региональных моделей проявления солянокупольного ландшафтогенеза с учетом платформенных и геосинклинальных режимов галокинеза, широтных и региональных физико-географических условий [13] (рис.1).

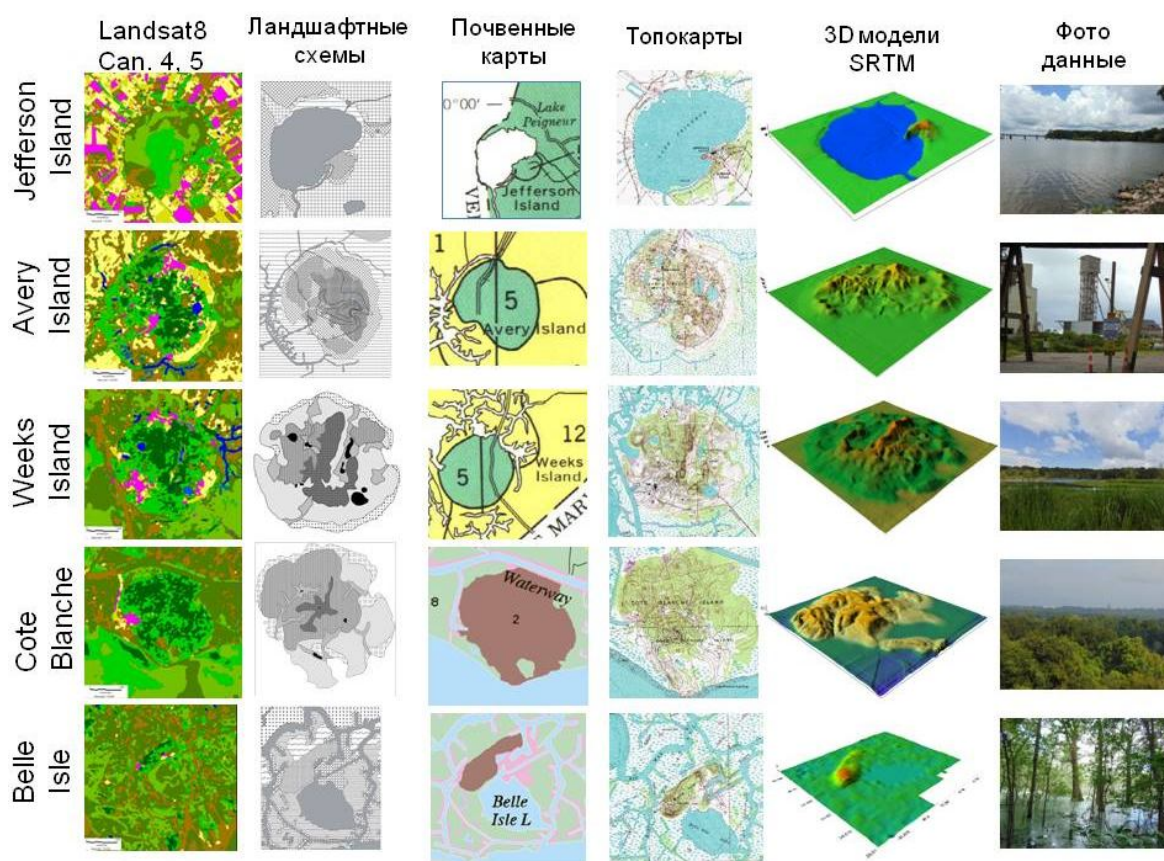

Рисунок 1 – Основные информационные данные, на основе которых оценивается морфологическая структура солянокупольных ландшафтов (на примере, соляных структур Примексиканской впадины, США)

Результаты исследования

Среди современных методов, позволяющих выявить новые направления в изучении солянокупольных геосистем, можно выделить методы дистанционного зондирования, в т.ч. как с использованием космических снимков, так и на основе снимков, полученных с беспилотных летательных аппаратов, и полевые геофизические методы, например, георадарная съемка.

Использование различных способов классификации растров на космических снимках в основном увязывается с необходимостью оперативного получения разновременных схем, отражающих морфологию конкретного ландшафта. Ранее такие схемы формировались в результате предварительных полевых эскизов, в дальнейшем уточненных на основе комплексного картографического анализа с использованием топографических и геологических карт, карт почвенного и геоботанического обследования из проектов внутрихозяйственного землеустройства, схем из проектов лесоустройства. Учитывая различное качество таких материалов, необходимость совмещения схем, лишенных координатных данных, а также достаточно высокую степень устаревания этих данных, использование информации, полученной средствами дистанционного зондирования является более предпочтительным.

В качестве основы для анализа морфологической структуры ландшафтов использовались данные радарной съемки SRTM (Shuttle radar topographic mission) с разрешением 90 м (система координат Geographic WGS 84) и ASTER GDEM (Global Digital Elevation Model) с разрешением 15 м. При этом учитывались размеры с ложность контуров солянокупольных структур. В дальнейшем данные экспортировались в ГИС Global Mapper в форматах GRID Surfer и GRID Vertical Mapper. В первом случае строились 3D изображения для визуального анализа проявления галокинеза в форме локальных морфоструктур рельефа. На втором этапе, GRID обрабатывался в MapInfo (Vertical Mapper) – строились векторные контуры горизонталей, определялась вертикальная и горизонтальная расчлененность рельефа, максимальная, минимальная и средняя высота в пределах солянокупольного поднятия.

В качестве инновационных методов при проведении изучения морфологической структуры солянокупольных геосистем широко используются методы растровой классификации космических снимков. Для проведения исследования в настоящее время чаще всего используются мультиспектральные изображения Landsat на территории солянокупольных бассейнов, которые предоставляются Геологической службой США (USGS) и находятся на электронном ресурсе – www.glovis.usgs.gov.

На первом этапе классификации создавались мозаики изображений по синему (0.45-0.51 мкм), зеленому (0.53-0.59 мкм), красному (0.64-0.67 мкм), ближнему инфракрасному (0.85-0.88 мкм) и панхроматическому (0.50-0.68 мкм) каналам. Выбор обусловлен тем, что видимый и ближний инфракрасный диапазоны обеспечивают наилучшую объективизацию отображения границ между классами, а панхроматический канал имеет большее пространственное разрешение (15 метров, в то время как у остальных каналов - 30 метров).

На втором этапе проводилась обрезка всех использованных снимков по контурам солянокупольных поднятий. Данный этап необходим для того, чтобы минимизировать влияние вмещающих ландшафтов на результаты растровой классификации.

Следующий этап заключался в проведении автоматизированной классификации (кластеризации) IsoData в программном комплексе ENVI. Количество классов устанавливалось от 1 до 15. Нижнее значение равно минимально возможному порогу при проведении кластеризации, верхнее получено путем проведения тестовых классификаций с различным количеством классов. Увеличение числа классов приводит к чрезмерной

пикселизации изображения и усложнению идентификации классов. Число итераций классификации 10, порог сходимости 5%.

По результатам растровой классификации собирается таблица значений по показателям общей площади, количеству классов и полигонов, средней площади полигонов, плотности полигонов, средней площади классов и полигонов. Таким образом, формируется первичный массив данных на каждый солянокупольный ландшафт (рис.2).

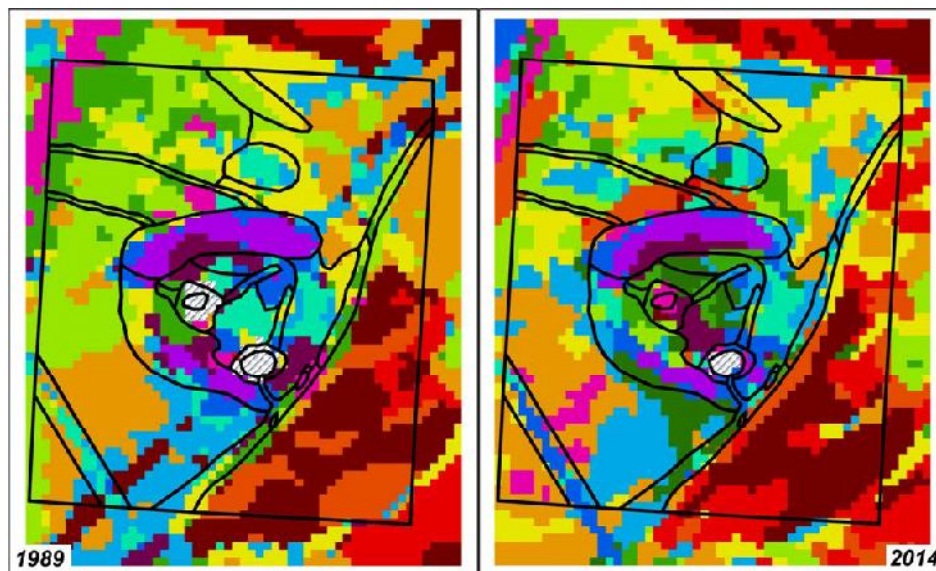

Рисунок 2 – Результаты неконтролируемой классификации IsoDATA на территории урочища Боевая Гора

Полученные данные первичной обработки используются для оценки степени разнообразия, сложности и неоднородности морфологической энтропии ландшафтов солянокупольного происхождения. При анализе разновременных данных были получены зависимости, отражающие динамику морфологии ландшафта на различных этапах развития соляной структуры.

Расчет показателей энтропии ландшафтного рисунка проводился с целью решения задачи сравнения воздействия разнотипных соляных поднятий (диапиров и антиклиналей) и надсолевых структур (например, дизъюнктивных мульд) на морфологию ландшафта. При этом предполагалось, что соляные поднятия, находящиеся на различных этапах развития, оказывают существенно различающееся влияние на ландшафт. Классификация растров мультиспектральных снимков Landsat, в одном масштабе (М 1:25 000), с равным количеством классов дифференциации, с единой системой условных обозначений, являлась предварительной основой для построения ландшафтных карт, использованных для проведения расчетов энтропии. Для повышения объективности выделения стадий солянокупольного ландшафтогенеза проводилось сопоставление различных индексов, характеризующих хронологическое, типологическое и энтропийное разнообразие ландшафтной структуры (таблицы 1 и 2). Подсчет производился по нижеприводимым формулам [14]:

Таблица 1 – Коэффициенты хорологического, типологического и энтропийного разнообразия ландшафтной структуры

Индекс	Формула расчета
Энтропийная мера разнообразия (Шеннона)	$H_2 = - \sum_{i=1}^m \frac{n_i}{N} \log \frac{n_i}{N}$
Энтропийная мера сложности (Шеннона)	$H_1 = - \sum_{i=1}^m \frac{s_i}{S} \log \frac{s_i}{S}$
Индекс неоднородности Ивашутиной-Николаева	$C_3 = \frac{m}{m-1} \left[1 - \sum_{i=1}^m \left(\frac{s_i}{S} \right)^2 \right]$
Индекс Глисона-Маргалефа	$TD_3 = (m-1) / \log S$
Индекс Симпсона	$C_1 = 1 - \sum_{i=1}^m \frac{s_i(s_i-1)}{S(S-1)}$

где m – количество составляющих ландшафтного рисунка (количество классов), n – количество контуров, S – общая площадь ландшафта, s_i – средняя площадь ландшафтного контура, i – порядковый номер ландшафтного контура.

Таблица 2 – Показатели динамики морфологии ландшафтов солянокупольного происхождения в Южном Иране

Индекс	Типы геоморфологического проявления соляных структур				
	A	B	C	D	E
Индекс энтропийного разнообразия (Шеннона)	2,3	3,7	2,5	4,2	2,9
Индекс энтропийной сложности (Шеннона)	2,1	3,7	2,5	4,2	2,7
Индекс неоднородности Ивашутиной-Николаева	0,81	0,97	0,93	0,98	0,88
Индекс Глисона-Маргалефа	2,63	5,95	2,24	7,16	3,69
Индекс дисперсии Симпсона	0,71	0,97	0,80	0,98	0,94

Одним из способов анализа морфологии солянокупольных геосистем могут являться остовые деревья результатов нейросетевой классификации в виде отображения Сэммона – иерархические деревья взаимоподчиненных и разноудаленных друг от друга элементов структуры ландшафтов. Высокая природная контрастность и своеобразие солянокупольных ландшафтов Прикаспийской впадины проявляется через очень значительную удаленность иерархических классов и, в целом, протяженность иерархической цепочки, характеризующей структуру ландшафта (рис.3).

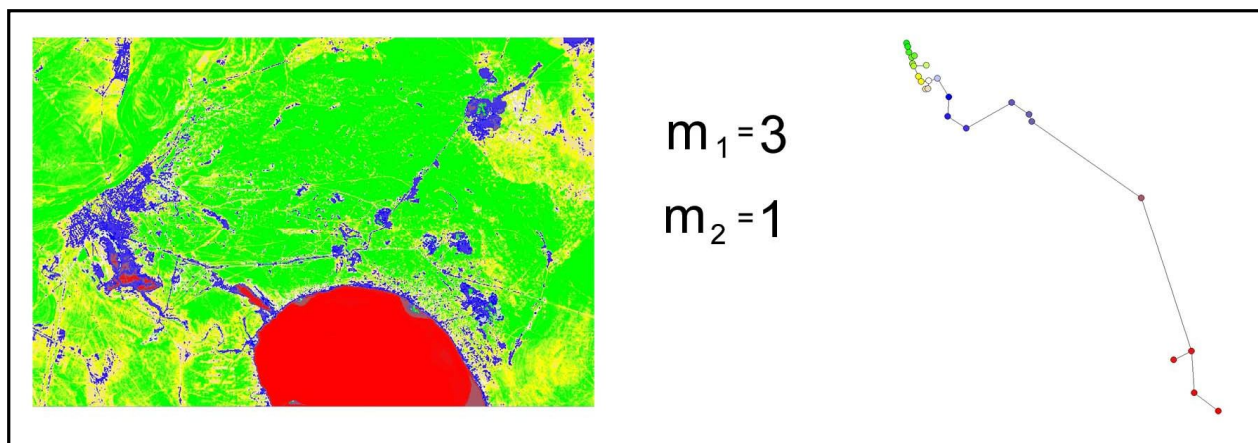

Рисунок 3 – Результаты нейросетевой классификации солянокупольных ландшафтов Индерского района

Георадарная съемка (георадар «Лоза-1В») позволяет сопровождать полевые исследования с определением аномалий на уровне двух горизонтов 2-5 м и 5-10 м. В первом случае фиксируются почвообразующие породы, в основном представленные четвертичными отложениями плейстоценового времени. Во втором, это разнообразные коренные породы, в т.ч. эвапориты, непосредственно отражающие протекание процессов галокинеза (рис. 4).

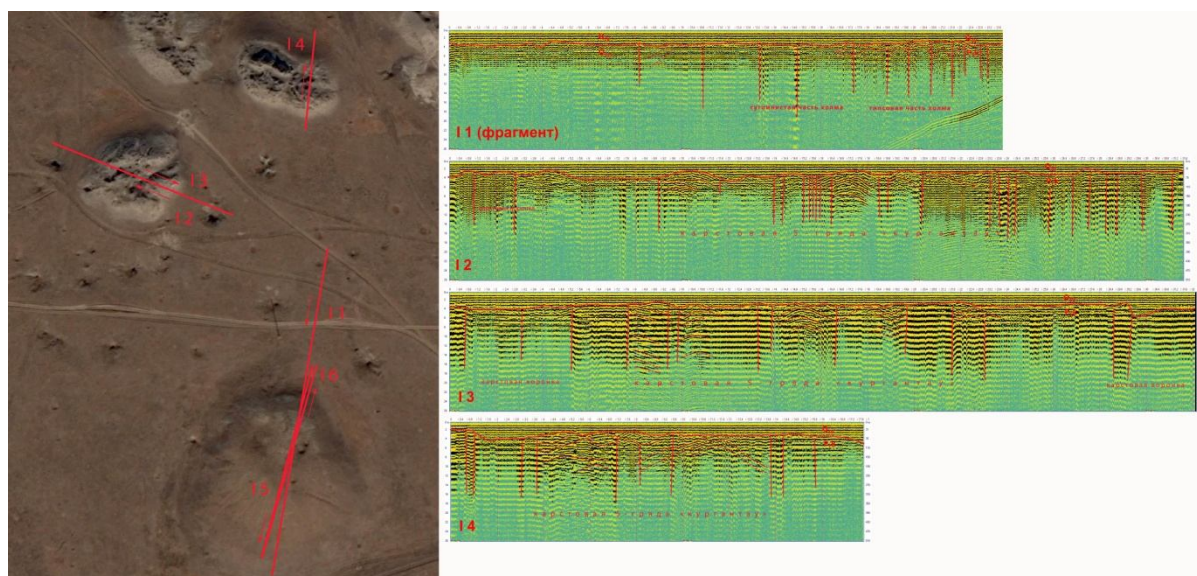

Рисунок 4 – Размещение трасс профилей на участке «Карстовые гряды» (Индерский соляной купол) и интерпретация георадарных профилей

Таким образом, геофизическое профилирование с использованием георадара позволяет скоррелировать трансформацию горизонтов почв и почвообразующих пород с геологическими деформациями, вызванными соляной тектоникой. Еще одна задача георадарного профилирования заключается в выявлении соответствия между тектоническими нарушениями и ландшафтным рисунком. Еще одна, важная сторона геофизического профилирования солянокупольных геосистем заключается в возможности

оценки активности экзогенных процессов [15, 16], в т.ч. образование подземных пустот и полостей в результате карстовых процессов, наличие погребенных эрозионных врезов и почвенных горизонтов. На Индерском соляном куполе на основе геофизического профилирования установлено, что карстовые гряды («кургантау», по Яцкевич [17]) разбиты системой трещин глубиной до 15 м. При этом в пределах Индерской возвышенности ярко выражены блоковые деформации, между которыми отмечаются впадины и блоковые уступы (рис.5). Источники минеральных вод (участок «Родник Туздыбулак» и участок «Родник Тилепбулак») сопряжены с тектоническими деформациями, сопровождающими южную оконечность Индерского кепрока, которая обращена в сторону компенсационной мульды озера Индер. Мощность зоны трещиноватости составляет 12-22 м. Георадарные исследования четырех участков в пределах Индерского карстового поля показали, что зона развития трещиноватости соответствует распространению гипсо-ангидритовых и глинистых отложений кепрока.

Широко используются возможности 3D визуализации для анализа формирования солянокупольного рельефа (локальных морфоструктур солянокупольного происхождения). Формирование трехмерных моделей является важной составляющей для определения принадлежности ландшафта к конкретному этапу процесса солянокупольного ландшафтогенеза (рис. 5).

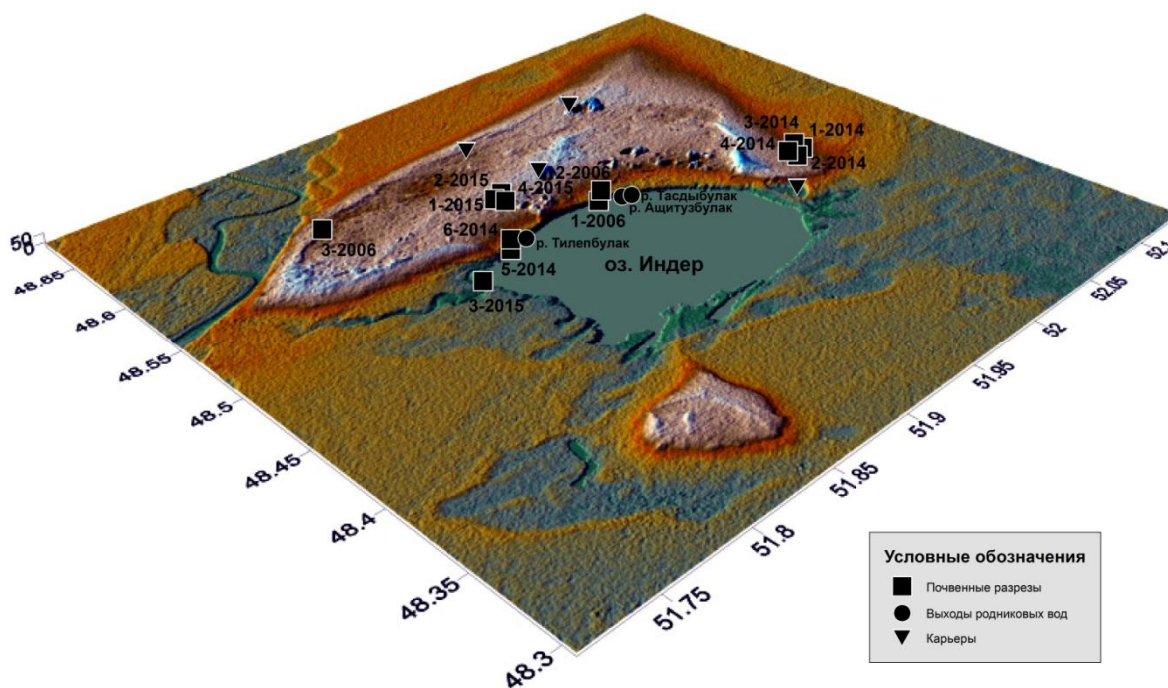

Рисунок 5 – Использование метода 3-D моделирования солянокупольной структуры (Индер) с выносом данных почвенного и гидрогеологического обследования.

Наконец, исследование форм техногенно инициированной трансформации структуры ландшафта в условиях разработки соляных месторождений практически невозможно без использования данных исторической ретроспективы. Для этого применяются способы реконструкции облика ландшафта по историческим документам (рис.6).

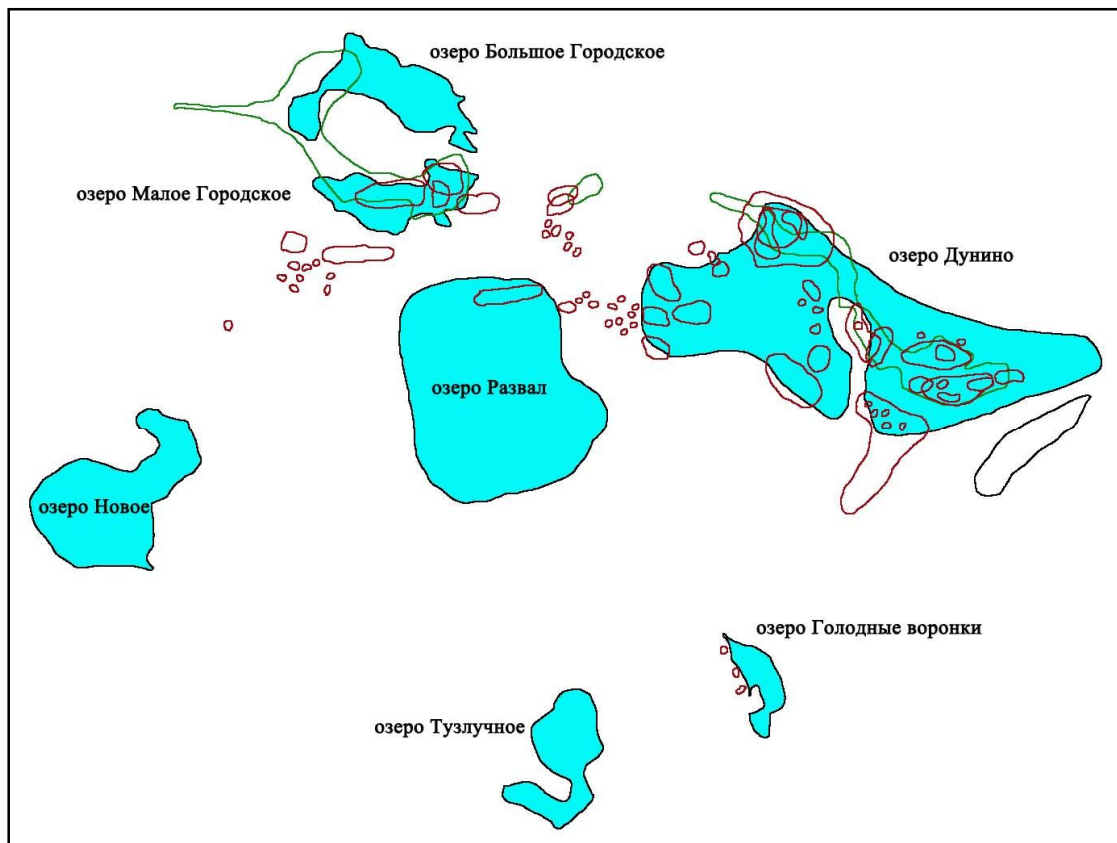

Рисунок 6 – Использование метода ретроспективного анализа при изучении трансформации солянокупольного ландшафта в результате техногенно инициированных карстовых процессов на Илецком соляном месторождении, красным – карстовые воронки и провалы 1979 года, зеленым – 1984 года.

Заключение

Таким образом, современные методы географических исследований позволяют существенно углубить представление о мировом разнообразии солянокупольных геосистем, определить региональное своеобразие их формирования и в том числе, выявить сходные черты при формировании ландшафтно-геоморфологических «феноменов» соляной тектоники.

Благодарности

Работа выполнена в рамках темы НИР Оренбургского государственного университета " Экологический мониторинг территорий в целях охраны и рационального использования природных ресурсов" и темы НИР Института степи УрО РАН «Степи России: ландшафтно-экологические основы устойчивого развития, обоснование природоподобных технологий в условиях природных и антропогенных изменений окружающей среды» (ГР АААА–А17–117012610022–5).

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Николаев В.А. Ландшафтный феномен солянокупольной тектоники в полупустынном Приельтоне / В.А. Николаев, И.В. Копыл, Н.В. Пичугина. - Вестн. Моск. ун-та, сер. 5 "География". – 1998. – № 2. – С. 35-39.
- [2] Дзенс-Литовский А.И. Соляной карст СССР. / А.И. Дзенс-Литовский - Л., Недра, 1966. – 168 с.

- [3] Короткевич Г.В. Соляной карст. / Г.В. Короткевич. - Л., Недра, 1970. - 256 с.
- [4] Куриленко В. В. Месторождение минеральных солей оз. Баскунчак: геология, особенности современного соленакопления, механизмы природо- и недропользования / В.В. Куриленко., П.С. Зеленковский // Вестник СПбГУ. Серия 7. Геология, география. – 2008. – № 3. – С. 17–32.
- [5] Биоразнообразие и проблемы природопользования в Приэльтонье: сборник научных трудов / Под ред. В. Ф. Чернобая. – Волгоград: Принтерра, 2006. – 144 с.
- [6] Состояние и многолетие изменения природной среды на территории Богдинско-Баскунчакского заповедника: монография / Под ред. И. Н. Сафронова, П. И. Бухарицин, А.В. Бармин. – Волгоград: ИПК «Царицын», 2012. – 360 с.
- [7] Jackson M. P. A., Seni S. J. Atlas of Salt Domes in the East Texas Basin – Austin, Texas: The University of Texas, 1984. – 102 p. – ISBN 978-9-995-67917-0.
- [8] Talbot, Ch. J. Fold Trains in a Glacier of Salt in Southern Iran // Journal of Structural Geology. – 1979. – No. 1. – P. 5–18.
- [9] Jahani, S. Callot, J.-P., Frizon de Lamotte, D., Letouzey, J., Leturmy P. The Salt Diapirs of the Eastern Fars Province (Zagros, Iran): A Brief Outline of their Past and Present // Thrust Belts and Foreland Basins, Frontiers in Earth Sciences. Ed. By O. Lacombe, J. Lave, F. Roure, J. Verges. – Berlin, Heidelberg, 2007. – P. 289–308.
- [10] Aftabi P., Roustaie M., Alsop G.I., Talbot C.J. InSAR mapping and modelling of an active Iranian salt extrusion // Journal of the Geological Society. -V. 167. - 2010. - P. 155-170
- [11] Ганзей К.С. Оценка ландшафтного разнообразия вулканически активных островов / К.С.Ганзей // Известия РАН. Серия географическая. - 2014. - № 2. - С. 61-70.
- [12] Autin, W. J. Landscape Evolution of the Five Islands of South Louisiana: Scientific Policy and Salt Dome Utilization and Management // Geomorphology. – 2002. – Vol. 47. – P. 227–244.
- [13] Kyle J.R., Posey H.H. Halokinesis, cap rock development, and salt dome mineral resources. / Evaporites, Petroleum and Mineral Resources. Edited by J.L. Melvin. C.5. Elsevier, 1991. - P.413-477.
- [14] Викторов А.С. Рисунок ландшафта / А.С. Викторов. - М.: "Мысль", 1986. - 179 с.
- [15] Мещеряков Ю. А., Брицина М. П. Геоморфологические данные о новейших тектонических движениях в Прикаспийской низменности / Ю. А. Мещеряков, М.П. Брицина // Геоморфологические исследования в Прикаспийской низменности. – М.: Изд-во АН СССР, 1954. – С. 5–46.
- [16] Чичагов В. П. Геодинамика солянокупольных структур района Баскунчак – Большое Богдо / В.П. Чичагов // Астраханский вестник экологического образования. – 2014. – № 4 (30). – С. 24–36.
- [17] Яцкевич З.В. Материалы к изучению карста Индерского поднятия / З.В. Яцкевич // Известия государственного географического общества. - Т.LXIX, вып.6. - Л.-М., 1937. – С.937-955.

REFERENCES

- [1] Nikolaev V.A., Kopyl I.V., Pichugina N.V. (1998) Landshaftnyj fenomen soljanokupol'noj tektoniki v polupustynnom Prijel'ton'e [Landscape phenomenon of salt dome tectonics in the semi-desert lake Elton]. Vestn. Mosk. un-ta, 5, 2, 35-39. [in Russian].
- [2] Dzents-Litovskij A.I. (1966) Soljanoj karst SSSR [Salt karst of the USSR]. Nedra, 168 [in Russian].
- [3] Korotkevich G.V. (1970) Soljanoj karst. [Salt karst] 256 [in Russian].
- [4] Kurilenko V.V., Zelenkovskij P. S. (2008) Mestorozhdenie mineral'nyh solej oz. Baskunchak: geologija, osobennosti sovremennogo solenakoplenija, mehanizmy prirodo- i nedropol'zovanija [Mineral salt Deposit of the lake. Baskunchak: Geology, features of modern salt accumulation, mechanisms of natural and subsurface use]. Vestnik SPbGU, 7, 3, 17–32. [in Russian].
- [5] Bioraznoobrazie i problemy prirodnopol'zovanija v Prijel'ton'e: sbornik nauchnyh trudov / Pod red. V. F. Chernobaja (2006) [Biodiversity and problems of nature management in the Elton region: collection of scientific papers]. Printerra, 144 [in Russian].
- [6] Sostojanie i mnogoletie izmenenija prirodnoj sredy na territorii Bogdinsko-Baskunchakskogo zapovednika: monografija / Pod red. I. N. Safronova, P. I. Buharicin, A. V.

Barmin (2012) [State and long-term changes of the natural environment on the territory of the bogdinsky-Baskunchak], 360 [in Russian].

[7] Jackson M. P. A., Seni S. J. (1984) Atlas of Salt Domes in the East Texas Basin – Austin, Texas: The University of Texas, 102 – ISBN 978-9-995-67917-0.

[8] Talbot, Ch. J. (1979) Fold Trains in a Glacier of Salt in Southern Iran // Journal of Structural Geology, 1, 5–18.

[9] Jahani, S. Callot, J.-P., Frizon de Lamotte, D., Letouzey, J., Leturmy P. (2007) The Salt Diapirs of the Eastern Fars Province (Zagros, Iran): A Brief Outline of their Past and Present // Thrust Belts and Foreland Basins, Frontiers in Earth Sciences. Ed. By O. Lacombe, J. Lave, F. Roure, J. Verges, 289–308.

[10] Aftabi P., Roustae M., Alsop G.I., Talbot C.J. (2010) InSAR mapping and modelling of an active Iranian salt extrusion // Journal of the Geological Society, 167, 155-170.

[11] Ganzej K.S. (2014) Ocenka landshaftnogo raznoobrazija vulkanicheskii aktivnykh ostrovov [Assessment of landscape diversity of volcanically active Islands] // Izvestija RAN. Seriya geograficheskaja, 2, 61-70 [in Russian].

[12] Autin, W. J. (2002) Landscape Evolution of the Five Islands of South Louisiana: Scientific Policy and Salt Dome Utilization and Management // Geomorphology. 47, 227–244.

[13] Kyle J.R., Posey H.H. Halokinesis, (1991) cap rock development, and salt dome mineral resources. / Evaporites, Petroleum and Mineral Resources. Edited by J.L. Melvin. C.5. Elsevier, 413-477.

[14] Viktorov A.S. (1986) Risunok landshafta [Drawing of a landscape], 179 [in Russian].

[15] Meshherjakov Ju. A., Bricina M. P. (1954) Geomorfologicheskie dannye o novejshih tektonicheskikh dvizhenijah v Prikaspijskoj nizmennosti [Geomorphological data on the latest tectonic movements in the Caspian lowland // Geomorfologicheskie issledovanija v Prikaspijskoj nizmennosti], 5–46 [in Russian].

[16] Chichagov V. P. Geodinamika soljanokupol'nykh struktur rajona Baskunchak – Bol'shoe Bogdo [Geodynamics of salt dome structures in Baskunchak – Bolshoe Bogdo district] // Astrahanskij vestnik jekologicheskogo obrazovanija, 4 (30), 24–36 [in Russian].

[17] Jackevich Z.V. (1937) Materialy k izucheniju karsta Inderskogo podnjatija [Materials for the study of the Inder uplift karst] // Izvestija gosudarstvennogo geograficheskogo obshhestva, 6, 937-955 [in Russian].

Петрищев В.П., Петрищева Н.В.

ШЫҒУ ТЕГІ ТҰЗКҮМБЕЗДІ ЛАНДШАФТТЫҚ ГЕОЖҮЙЕЛЕРДІ ЗЕРТТЕУДІҢ ЗАМАНАУИ ӘДІСТЕРІ

Аңдатпа. Мақалада галокинездің көріністері нәтижесінде қалыптасқан ландшафттық геожүйелердің морфологиялық құрылымын айқындауға негізгі әдістемелік бағыттар қарастырылған. Ландшафт морфологиясын зерттеудің маңызды бөлшегі далалық зерттеулер және қашықтықтан талдаудың заманауи тәсілдері. Сыналған тәсілдер арасында: Landsat ғарыштық суреттер пайдаланумен растрларды жіктеу негізінде жасалған жіктеулік құрылымдар, нейрожүйелік жіктеулер әдісі және иерархиялық құрылымдар, георадарлық кескіндеу, жер бетін 3D-визуализациясы, тарихы мәліметтерді пайдаланумен ретроспективтік интерпретация. Дүние жүзінің әртүрлі тұзкүмбезді облыстарында геожүйелердің қалыптасуы туралы жаңа ақпараттық мәліметтер алуға мүмкіндік беретін негізгі әдіснамалық бағыттар мақалада қарастырылған. Тұзкүмбезді ландшафтогенездің аймақтық моделдерін зерттеудің маңыздылығына ерекше көңіл бөлінген, себебі галокинездің геотектоникалық режимін және ендік-климаттық және басқада ландшафттық

дифференциация факторларын көрсетеді. Зерттеудің осы бағытымен аймақтық ерекшеліктермен тұзкүмбезді ландшафтогенез сатыларын айқындайтын тұзүсті кепроктік шөгінділер дамуының физико-географиялық жағдайларын талдау түспа түс келеді. Тұзды тектониканың ландшафттық-геоморфологиялық «феномендері» әлемдік алуандылығын кешенді салыстыру қажеттігі туралы, әртүрлі әдістік бағыттар пайдалану маңыздылығы туралы қорытынды жасалған.

Кілт сөздер: тұзкүмбезді тектоника; галокинез; ландшафт; әдістер; қашықтан зондылау; георадар; 3D-модель.

Petrishchev Vadim, Petrishcheva Natal'ya

MODERN METHODS OF STUDYING LANDSCAPE GEOSYSTEMS OF SALT DOME ORIGIN

Annotation. The article discusses the main methodological approaches to identifying the morphological structure of landscape geosystems formed as a result of halokinesis. An important component of studying landscape morphology is both field and modern methods of remote analysis. Among the proven methods of research, there are: classification constructions performed on the basis of raster classification using Landsat satellite images, the method of neural network classifications and hierarchical constructions, GPR profiling, 3D surface visualization, and retrospective interpretation using historical information. The article outlines the main methodological approaches that allow obtaining new information about the formation of geosystems in various salt dome regions of the world. Special attention is paid to the importance of studying regional models of salt-dome landscape Genesis, since the latter reflect both geotectonic modes of halokinesis and latitudinal-climatic and other factors of landscape differentiation. This research direction is correlated with the analysis of physical and geographical conditions for the development of suprasalt keprok deposits, which reflect both regional features and stages of salt-dome landscape Genesis. It is concluded that there is a need for complex comparisons of the global diversity of landscape and geomorphological "phenomena" of salt tectonics, and the importance of using various methodological approaches.

Keywords: salt tectonics; halokinesis; landscape; methods; remote sensing; GPR; 3D model.

УДК 502.2 (574)

МРНТИ 39.19.31

DOI 10.37238/1680-0761.2020.77(1).12

¹Кошим А.Г., ²Сергеева А.М.

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

²Актюбинский региональный университет им. К. Жубанова, Актюбе, Казахстан

E-mail: asima.koshim@gmail.com, aiko-sm@mail.ru.

УНИКАЛЬНЫЕ ПРИРОДНЫЕ ОБЪЕКТЫ АКТЮБИНСКОЙ ОБЛАСТИ

Аннотация. В статье дана характеристика ландшафтных территорий, отражающих ландшафтное разнообразие, имеющие важное значение для идентификации и сохранения эталонов зональных, характерных, редких и находящихся под угрозой исчезновения геосистем Актюбинской области. Приведены сведения о разнообразии объектов природного наследия Актюбинской области. Дается краткое описание отдельных, особо значимых,

объектов природного наследия. Дано предложение о необходимости придания объектам природоохранного статуса и использования их в туристско-рекреационных целях. Дана подробная характеристика редких геологических объектов Актюбинской области: геологический разрез Айдарлыаша, метеоритный кратер Жаманшин, обнажение вулканических пород каньона Шуылдак. В статье также приводятся примеры успешного применения брендинга территории, рассматриваются возможные бренды Актюбинской области, анализируется тематика экскурсий, предлагаемые туристическими фирмами. Актюбинская область богата объектами природного и культурного наследия, которые формируют новый и перспективный туристический продукт для региона. Бренды территории помогает привлечь потенциальных туристов, разработка экскурсии по знаковым местам является необходимым шагом в этом направлении.

Ключевые слова: природное наследие; Актюбинская область; геологические объекты; геоморфологические объекты; метеоритный кратер; меловые возвышенности; охраняемые природные территории; туристические маршруты.

Введение

Выявление, охрана и использование в научных и просветительских целях уникальных природных объектов является исключительно актуальной задачей для Республики Казахстан. Для сохранения природного наследия представляется целесообразным создание сети ключевых ландшафтных территорий, отражающих ландшафтное разнообразие, имеющие важное значение для идентификации и сохранения эталонов зональных, характерных, редких и находящихся под угрозой исчезновения геосистем [1]. Необходимость сохранения объектов природного наследия находит отражение как в соответствующих документах Правительства РК, так и в научной литературе [2-5].

Актюбинская область характеризуется разнообразными ландшафтами, охватывающими степные, полупустынные и пустынные комплексы с красивейшими интразональными ландшафтами. В республиканском перечне геологических достопримечательностей включены 15 геологических, 3 геоморфологических и 1 гидрогеологический объектов области [2], два из них имеют мировое значение. Предлагаем краткий обзор и анализ объектов природного наследия.

Материалы и методы исследования

Объектом исследования являются уникальные природные объекты Актюбинской области. Площадь изучаемого региона 300 629 квадратных километров и численность населения 869 637 жителей, обуславливает развитие уже имеющихся и возникновение новых туристско-рекреационных объектов и зон.

В качестве информационной базы исследования были использованы: литературные источники, материалы предшествующих исследований, опубликованные материалы в научных и периодических изданиях. Основной базой для исследования явились результаты полевых исследований авторов, которые проводились в этих регионах в 2014-2015 гг. [4,5]. Были проанализированы существующие публикации по природным объектам и развитию туризма района исследований, материалы земле- и лесоустройства, современного природопользования [6-8] и материалы исследования геологических объектов [9-13], а также использованы картографические материалы по району исследований, где показано расположение объектов исследования (рис. 1).

Исследования проводились с помощью диалектического, ретроспективного, логического анализа, который конкретизирован совокупностью общенаучных методов: сравнение, анализ и синтез и другие.

Рисунок 1 - Местоположение геологических объектов: меловая гора Актюлогай, геологический разрез Айдарлыаша, метеоритный кратер Жаманшин, каньон Шуылдак

Результаты исследования

Пещеры. Территория Актюбинской области обладает мощным спелеоресурсным потенциалом, где найдены и хорошо изучены 10 пещер: Александровская-1, Александровская-2, Александровская-3, Жаздыбайская, Шилисайская-1, Шилисайская-2, Новопокровская, Петропавловская, Разочарование, Жанатанская, описания, которых выполнены Республиканским клубом спелеологов под руководством Виктора Полуэктова в период с 1963 по 1969 гг. [9]. Карстовые поля в долине реки Жаксы-Каргалы в 30 км к северо-востоку от г. Актюбинска являются примером одного из самых южных распространений сульфатного карста на Урале. По данным съемки 1963-69 гг., выполненной Республиканским клубом спелеологов, длина пещеры Александровская-2 составляет около 200 м. Это самая большая пещера в Актюбинской области и самая южная в гипсах на территории Урала. В настоящее время пещера вошла в горный отвод гипсового карьера компании Алина-Холдинг (гипсовый завод, г.Актобе), который обрабатывается с 2010 г. Часть галерей пещеры уже обвалились от проводящихся в непосредственной близости горновзрывных работ, что ставит под угрозу дальнейшее существование объекта. В настоящее время вопрос сохранения пещеры находится во внимании администрации области, которой необходимо добавить охранные обязательства на пещеру в выданную лицензию на недропользование, согласовав этот вопрос с территориальным органом управления государственным фондом недр [6]. Приоритет в использовании карстовых ландшафтов должны иметь рекреационные формы туризма, посещение пещер туристами может быть опасным и сложным для прохождения неопытными людьми, в большинстве пещер должны работать специалисты. Изучение пещер представляет значительный интерес в плане реконструкции палеогеографических условий региона. Найденные в пещерах остатки древних материальных культур делают их перспективными и для исследований

первых следов обитания человека в области. В Мугалжарском районе, недалеко от посёлка Журынимеется уникальный комплекс гротов. Четыре гота находятся примерно в километре друг от друга. Самый интересный среди четырех гротов – это грот «Эмба-1», его площадь всего 20 кв. метров, а высота потолка максимум 70 см. Рисунки тут занимают весь пол. Они были нанесены методом выцарапывания с дальнейшей шлифовкой. Здешние племена использовали гроты для ритуальных обрядов. Петроглифы символизируют мужское и женское начало, что говорит о культе плодородия [7]. Эта территория никем не охраняется, а на древних петроглифах вандалы выцарапывают свои надписи.

Необходимо организовать рациональное использование пещер в рекреационных целях и для туризма с возможным выделением карстовых объектов в рамках государственной или региональной охраны как уникальных памятников неживой природы.

Родники. В списке гидрогеологических объектов государственного природно-заповедного фонда республиканского и международного значения Актюбинской области, к сожалению, родниковые урочища не значатся, хотя область богата родниковыми выходами. В результате экспедиционных исследований 2016-2017 гг. нами было обследовано 17 родников области [8]: Оркаш, Молдирбулак, Асыл су, Маржанбулак (верхний), Маржанбулак (нижний), Суыкбулак, Суык булак-2, Булакауылы, Катпар, Акшат, Ислам булак, Косестек, Саржансай, Жоса, Жоса-2, Родниковка, Карауылкельды. Родники являются одними из самых популярных рекреационных объектов в Актюбинской области. Среди исследованных родников наиболее привлекательными являются: Катпар, Ислам булак, Косестек, Саржансай. В условиях степной зоны естественные выходы подземных вод, как многофункциональные природные объекты, часто определяют показатели рекреационной привлекательности и в значительной мере способствуют рекреационному освоению территории. Родники также играют важную роль в водоснабжении малых населенных пунктов, являются важнейшим элементом значительной части объектов природного наследия области [8].

Меловые возвышенности. Гряда Актолагай (N 47°32.163'; E 55° 08.540') расположена на междуречье рек Жем и Сагыз вдоль границы Актюбинской и Атырауской областей в 340 километрах к юго-западу от Актюбинска и в 250 км восточнее города Атырау. Высота массива достигает 251 метр над уровнем моря. Уникальность этого объекта системна, он известен, прежде всего, как совершенно полный геологический разрез верхнего мела, представляющий собой исключительно живописные эрозионные меловые урочища. Актолагай – это вытянутая почти на 50 км с севера на юг гряда, шириной 9 - 10 километров. С западной стороны поверхность Актолагая обрывается крутым, местами отвесным 140-метровым уступом, в котором изучен разрез верхнемеловых и третичных отложений – опорный для всей Урало-Эмбенской нефтеносной области. Здесь встречаются и более крупные окаменелости: зубы меловых акул, «чертовы пальцы» – белемниты, аммониты, моллюски, кораллы, морские лилии, ежи и т.п. [5,10]. Гора «Акбота-Санкибай» расположена в 45 км от песков Миялы, что в Байганинских степях Актюбинской области. Два отдельных холма, слившихся в один большой белый холм – удивительный памятник созданный природой. В народе существует множество легенд и рассказов, связанные с названием природного памятника Акбота-Санкибай [5].

На территории области находятся редкие геологические объекты, такие как, *геологический разрез Айдарлыаша*. Долина реки Айдарлыаша представляет собой опорный разрез границы каменноугольной и пермской систем, местонахождение фауны аммоноидей, фузулинид, конодонтов. Разрез находится на правом обрывистом берегу реки Айдарлыаша (рис.2), в 10 км западнее села Новороссийское (Хромтауский район). Уникальное местонахождение ископаемых органических остатков, которые были вытеснены на

поверхность земли в результате подвижек пластов земной коры и развернута в горизонтальном положении, возраст исчислялся от 350 млн. до 290 млн. лет. Данный разрез имеет планетарное значение. В 1996 году на Всемирном форуме геолога в Пекине ему присужден статус «Глобальный стратотип Айдарлыаша». Этот объект в 2005 году внесен в республиканский Перечень особо охраняемых природных территорий.

Рисунок 2 - Бассейн реки Айдарлыаша

Жаманшин (гора Жаманшин - N 48° 24' 00", E 60° 58' 00") – метеоритный кратер в Иргизском районе Актюбинской области. Кратер Жаманшин расположен в 40 км южнее поселка Иргиз. Диаметр кратера достигает 10 километров, имеется также менее выраженное внешнее кольцо. Возраст, вычисленный радиологическим методом, составляет 12 миллионов лет [11-13].

В 1939 году В. Вахрамеев и А. Яншин в Северном Приаралье, сложенном пологолежащими палеогеновыми осадочными породами, обратили внимание на небольшой участок, где на поверхности были найдены палеозойские метаморфические породы фундамента. Место это, называвшееся тогда Жибины Тау, на современных картах обозначено как урочище Жаманшин.

Работами последних 15-20 лет доказано, что около 700 тыс. лет назад здесь упал гигантский метеорит и породы фундамента были выброшены из 700-метровой воронки в результате взрыва, энергия которого достигала десятков тысяч мегатонных бомб. Давление возросло до сотен килобар и мегабар, когда могли образоваться высокобарические минералы – коэсит, стишовит и даже высокобарический углерод – лонсдейлит, найденный, в частности, в метеоритном кратере. Температура в области взрыва составляла несколько тысяч градусов, что вызвало плавление и испарение значительных масс горных пород.

Хотя взрывных метеоритных кратеров найдено на Земле более сотни, метеоритный кратер Жаманшин даже среди них - явление уникальное благодаря присутствию около него тектитов, названных в этом месте иргизитами. Тектиты - это один из самых конечных продуктов сверхвысокотемпературной дифференциации вещества: при взрыве образуется раскаленное облако, которое содержит силикатные пары и аэрозоль и может переместиться на значительное расстояние, после чего происходит конденсация и выпадения стеклянных капель на Землю. Действительно, до сих пор тектиты находили рассеянными среди молодых осадочных пород и парагенезис их с метеоритными кратерами доказывался лишь косвенно, а в кратере Жаманшин присутствует ряд от пород коренных осадочных и метаморфических к обожженным и переплавленным - импактитам и далее к тектитам-иргизитам.

С запада на восток в фундаменте выделяются зоны: Урало-Тобольская, Прииргизская, Аятская и Кустанайская. Эти зоны, разделенные разломами, предопределили унаследованную структуру мезокайнозойского чехла, который образует вытянутые субмеридиональные складки. Собственно Жаманшинское поднятие находится на крайнем востоке Прииргизской зоны, сложенной в основном нижнепалеозойскими породами, которая отделена разломом от Аятской зоны, где преобладают средневерхнепалеозойские отложения. Оно приурочено к восточной части Зауральского антиклинория или даже, по мнению А.П. Бачина, к крайней западной части Тюмено – Кустанайского прогиба. Глубина залегания фундамента возрастает от десятков метров на севере до 0,5 – 1,0 км и более вблизи Аральского моря. В районе кратера пробурено более десяти скважин, вскрывших фундамент. По его поверхности вырисовывается серия вытянутых север- северо-восточных складок с амплитудой 100-150 м. В районе кратера фундамент находится на глубине 100-250 м от поверхности. Он сложен нижнепалеозойскими метаморфическими сланцами и среднепалеозойскими вулканогенно – осадочными молассами. Непосредственно через урочище проходят две узкие субмеридионально вытянутые интрузии ультраосновных пород, трассируемых полюсами аномалий магнитного поля [12]. На палеозойских породах трансгрессивно и с глубоким размывом залегают мезокайнозойские отложения (рис.3).

Рисунок 3 - Метеоритный кратер Жаманшин

Кратер Жаманшин находится в 40 км от центра Иргизского района Актюбинской области. Название «жаманшын» (букв.: «плохая вершина») объясняет отсутствие живого на своей территории. Размер внутреннего кольца кратера примерно 7×7 км. Кратер образовался в результате падения на Землю метеорита (возможно астероида или ядра кометы) диаметром от 200 до 400 метров, испарившегося при температуре 1700 °С. Непосредственно после взрыва глубина кратера была не менее 500 метров (возможно, даже 1000 метров). Это одно из немногих на Земле месторождений тектитов (иргизитов) и единственный кратер, в котором одновременно обнаруживаются тектиты и импактиты. По структуре и составу тектиты кратера Жаманшин подразделяются на две независимые группы: жаманшиниты и иргизиты (по

названию реки Ирғиз). Ирғизиты имеют более высокое содержание воды. Кроме того, они на 10 % состоят из никеля, причем никеля явно неземного происхождения (рис.3).

Каньон Шуылдак (N 48° 15'; E 63° 015') в восточных отрогах гряды Мугалжары, расположенный северо-западнее Шалкартениза, вскрывает комплекс вулканических пород раннего палеозоя образованных в глубоководных условиях (до 3 км) в зоне спрединга, т.е. есть эта зона пород (в основном базальты) являлась дном Уральского моря, разделявшего Казахстан и Восточную Европу. Формирование Уральского моря началось в раннем ордовике, когда произошел раскол восточного края Восточно-Европейского континента, который фиксируется вулканическими сериями пород: базальтами и риолитами. В свою очередь, эти вулканы связаны с грубообломочными толщами характерными для рифтов. В результате этого раскола Мугалжарский блок, сложенный метаморфическими породами, сместился к востоку, освободив пространство для Уральского моря. Реликты пород этой стадии представлены офиолитовой ассоциацией, типичной для срединноокеанических хребтов и рифтов и указывающей на расширение (спрединг) океанского дна. Верхняя половина офиолитов прекрасно обнажена в каньоне Шуылдак. Эти офиолиты представлены классическими образованиями: подушечные лавы – пачки ровных «макарон» в поперечном разрезе овальной «подушечной» формы; сеть изрезанных даек – гьяров; окаменевшие лавовые озера и другие специфичные структуры глубоководной зоны спрединга (рис.4).

Рисунок 4 - Обнажение вулканических пород каньона Шуылдак

Дальнейшая история Уральского моря в ордовике – среднем карбоне заключалась в возникновении вулканических островных дуг, как на океанической, так и на континентальной коре; поглощении океанической коры в зоне субдукции и столкновении островных дуг и островов между собой и с материком с образованием сложной покровно-складчатой системы. Расширение Уральского моря продолжалось в течение позднего ордовика и силура. Около 400 млн. лет назад в раннем девоне расширение моря сменилось его сжатием. Края плит стали приближаться и напирать друг на друга. Вновь усилилась вулканическая деятельность. Около 300 млн. лет назад на рубеже карбона и перми произошло столкновение Казахстана с Восточной Европой, закрытие Уральского моря и

деформация коры в месте коллизии, в результате чего явилось рождение южной части Палеоуральского хребта. Мугалжары являются остатками южной части некогда могучих Палео Уральских гор.

Этот разрез был описан впервые Г.И. Водорезовым [14], затем начались исследования и других ученых [15,16], которые более детально изучили морфологию базальтовых лав в разрезе по р. Шуылдак. Удивительно хорошая сохранность позволяет видеть в разрезе по р. Шуылдак практически все формы подводных лавовых потоков и аналогичные описанным в современных океанских рифтовых зонах. Детальные исследования позволили установить, что дайковый комплекс, образующий в офиолитовой ассоциации Шуылдака единый “слой”, отчетливо распадается на горизонты: “корневой” (нижний), основной (центральная часть) и дайково-лавовый (верхний). Каждый из них обладает своими специфическими особенностями и закономерностями строения.

Высокое содержание кремнезема в породах верхней части разреза, падение содержаний TiO_2 микродолеритовые структуры в раскристаллированных разностях позволяют сопоставить эти породы с диоритами, выявленными на флангах Срединно-Атлантического хребта. Размеры вулканических построек варьирует в небольших пределах. Все они вытянуты в субмеридиональном направлении, имея ширину от 200-300 м до 1 км при длине до 3 км. Морфология построек тем самым вполне сопоставима с подводными вулканическими горами, составляющими центральное поднятие в оси Срединно-Атлантического хребта или рифта Красного моря.

На реке Шуылдак можно не только свободно ходить по поверхностям лавовых потоков, взбираться на вершины вулканов, но и изучать вулканические сооружения в разрезе с помощью буровых скважин. В результате появляется новая информация о вулканизме данного типа. Шуылдакский палеовулканический район уже является местом проведения многочисленных научных исследований, профессиональных экскурсий.

В Актыобинской области разработаны туристические маршруты, проходящие по живописным территориям восьми районов региона. Каждая из вышеуказанных объектов природного наследия является брендом региона. Бренд территории помогает привлечь потенциальных туристов, реализовать конкурентные преимущества территории и, в конечном счете, обеспечить приток финансовых ресурсов [17]. В силу того, что бренд территории помогает привлечь потенциальных туристов, разработка экскурсии по знаковым местам представляется нам необходимым шагом в этом направлении. Несмотря на большое число туристических фирм в Актобе, единственным оператором внутреннего туризма по Актыобинской области является ТОО «Зере тур». Компанией разработано 8 маршрутов по районам региона. Некоторые из них это:

- маршрут «Земля легенд» проходит по Байганинскому району. Основной природный объект - меловая гора Актолагай;
- маршрут «Степная Швейцария» проходит по Каргалинскому району. Река Каргала и ландшафт действительно чем-то напоминают Швейцарию;
- маршрут «Краски великой степи». Иргиз-Тургайский резерват, в котором обитают 250 видов птиц, 29 видов млекопитающих, 14 видов пресмыкающихся, 4 - земноводных и 10 видов рыб;
- маршрут «Айдарлыаша» в Хромтауском районе. Есть еще четыре маршрута, проходящие по территории Мартукского, Уилского, Муголжарского и Хобдинского районов.

Анализ состояния туристской отрасли в области показывает, что сфера туризма находится в положительной динамике, но при этом более половины туристов посещали область с деловыми целями. Статистика посещений объектов природного наследия крайне

мала. Основная проблема развития внутреннего туризма по брендам области это низкое качество автомобильных дорог, ведущих к туристским объектам и слаборазвитая инфраструктура (нет мест питания и размещения). Поэтому все туры однодневные.

Заключение

Обзор объектов природного наследия области показал необходимость комплексных полевых исследований природных объектов, проведения анализа природных объектов и комплексов, в том числе представляющих интерес в плане туристского освоения. Нужно определить границы конкретных участков и режимы их функционирования и использования, дать комплексную физико-географическую, социально-экономическую, туристско-рекреационную характеристику каждому природному объекту и разработать рекомендации по развитию экологического туризма на основе покомпонентной оценки природных объектов и комплексов.

Деятельность человека сильно изменила облик природных ландшафтов Казахстана. Особенно сильным изменениям подверглась живая природа: произошло изреживание растительности, сокращение ареалов животных и даже угроза исчезновения некоторых видов. Уменьшилась площадь лесов, саксаульников, кустарников. В пустынных регионах снизилась продуктивность естественных кормовых угодий. Наблюдается истощение многовековых запасов подземных вод, вовлекаемых в интенсивное хозяйственное использование, загрязнение рек и озер промышленными и бытовыми сточными водами. Происходит загрязнение ландшафтов промышленными выбросами, пылью, образовавшейся в результате нарушения целостности почвенно-растительного покрова. Практически нет ни одного ландшафта, не испытавшего хотя бы косвенно влияния хозяйственной деятельности человека.

В связи с этим остро встает вопрос сохранения естественного равновесия, существующего в природе, и его восстановления после разрушений, вызванных интенсивной, порой непродуманной хозяйственной деятельностью человека. Необходимо рационально использовать природные ресурсы, т.е. учитывать местные природные условия, предвидеть последствия воздействия на природу, экономно и бережно использовать ресурсы и сохранять ценности, созданные природой.

Приоритет в организации новых особо охраняемых территорий имеют районы наибольшей концентрации разнообразных видов растительного и животного мира, требующих особой охраны, что позволит Казахстану сохранить свое бесценное богатство – неповторимую уникальную природу.

Стабильно высокая динамика развития Актюбинской области тесно связана с развитием производства, которое вовлекает в экономику богатейшие минерально-сырьевые ресурсы, происходит взаимодействие природных и искусственно создаваемых элементов, обуславливая появление изменений в окружающей среде.

Охраняемые природные территории как главный инструмент в решении вопроса сохранения и восстановления биоразнообразия приобретает особое значение.

Решение о создании особо охраняемой природной территории принимается на основе естественнонаучного обоснования, которым определяется:

1. Уникальность, значимость и репрезентативность природных комплексов исследуемой территории и расположенных на ней объектов государственного природно-заповедного фонда;
2. Состояние экологических систем и объектов государственного природно-заповедного фонда на исследуемой территории, риски и угрозы сохранению и меры по их охране, защите, восстановлению и использованию;
3. Рекомендуемая категория и вид особо охраняемой природной территории.

Принципы отбора, создания и рационального использования особо охраняемых природных территорий базируются на основе экологического состояния экосистем, которые должны органично вписываться в систему рационального природопользования и взаимодействовать с эксплуатируемыми территориями, выполняя средозащитные и ресурсообразующие функции.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Чибилёв А.А. Ключевые ландшафтные территории: постановка проблемы и пути её решения / А.А. Чибилёв // Ландшафтоведение: теория, методы, региональные исследования, практика: Материалы XI Междунар. ландшафт. конф. (Москва, 22-25 авг. 2006 г.). - М.: 2006. - С. 626-628.
- [2] Постановление Правительства Республики Казахстан № 1212 от 18 ноября 2010 года «Об утверждении перечня геологических, геоморфологических и гидрогеологических объектов государственного природно-заповедного фонда республиканского и международного значения, правил их ограниченного хозяйственного использования на особо охраняемых природных территориях, а также перечня участков недр, представляющих особую экологическую, научную, культурную и иную ценность, отнесенных к категории особо охраняемых природных территорий республиканского значения» // Казахстанская правда. – 2011. – 7 января.
- [3] Назарчук М.К. Ақтөбе облысының географиясы / М.К. Назарчук, А.М. Сергеева, А.Г.Абдулина – Ақтөбе: «Принт – А», 2012. – 318 б.
- [4] Сергеева А.М. Ақтөбе облысы аумағында табиғи нысандар түрлерін ұйымдастыру мәселелері / А.М. Сергеева, А.Г. Кошим // ҚазҰУ Хабаршысы. География сериясы. 2014.- № (2) 39. - Б.23-27.
- [5] Сергеева А.М. Ақтөбе облысында геопарктерді қалыптастыру мәселелері / А.М. Сергеева, А.Г. Кошим, И. Бекзатқызы // ҚазҰУ Хабаршысы. География сериясы. 2015.- №2 (41) - Б.446-453.
- [6] Ахмеденов К.М. Пещеры и поверхностные карстовые формы Западного Казахстана // Ивановские чтения-2015: Материалы областной научно-практ. конф. – РИО ЗКГУ, Уральск, 2015. - С.14-21.
- [7] Самашев З. Некоторые замечания о проблемах петроглифоведения Казахстана // Арало-Каспийский регион в истории и культуре Евразии. – Актөбе: 2006. – С. 31-37.
- [8] Ахмеденов К.М. Комплексная характеристика родниковых урочищ Актюбинской области / К.М. Ахмеденов, Г.З. Идрисова // Ученые записки Российского государственного гидрометеорологического университета. - СПб.: РГГМУ. - 2017. - № 47. - С.186-182.
- [9] Пещеры северо-запада Республики Казахстан / Республиканский клуб спелеологов под руководством В. Полуэктова, 1963-1969 г.г. – URL: [http://speleokz.ucoz.ru/publ/ 6-1-0-14](http://speleokz.ucoz.ru/publ/6-1-0-14) (дата обращения: 15.02.2020) .
- [10] Павлейчик В.М. Проблемы и перспективы охраны объектов геологического наследия Актюбинской области Республики Казахстан в «общеуральском» аспекте // Вестник Воронежского гос. ун-та. Сер. География. Геоэкология. – 2014. – № 2. – С. 54-61.
- [11] Флоренский П.В. Метеоритный кратер Жаманшин / П.В. Флоренский, А.И. Дабижа - М.: Наука, 1980. -128 с.
- [12] Изох Э.П. Возраст стёкол ударного кратера Жаманшин по данным трековым исследований / Э.П. Изох, Л.Л. Кашкаров, Л.И. Генаева // Следы космических воздействий на Землю: Сб. науч. трудов. – Новосибирск: Наука, 1990. – С. 188-193.
- [13] Сегедин Р.А. Рассказ о геологии Актюбинской области и богатствах ее недр. – Актөбе: 2002. – 168 с.
- [14] Водорезов Г. И. Взаимоотношения спилитов, вариолитов и перлитов в диабазово-спилитовой формации Мугоджар // Учен. зап. Саратовского ун-та. Сер. геол. -1961. - С. 5–31.
- [15] Абдулин А. А. Геология Мугоджар. - Алма-Ата: Наука Каз ССР.- 1973. - 392 с.
- [16] Иванов С. Н. Реликты рифтовой океанической долины на Урале / С. Н. Иванов, В. Г. Кориневский, Г. П. Белянина // Докл. АН СССР. - 1973. - Т. 211. - № 4. - С. 939–942.

[17] Макашев М. О. Бренд. - М., 2004. - 207 с.

REFERENCES

- [1] Chibiljov A.A. (2006) Kljuchevye landshaftnye territorii: postanovka problemy i puti ejo reshenija [Key landscape areas: problem statement and solutions]. Landshaftovedenie: teorija, metody, regional'nye issledovanija, praktika: Materialy XI Mezhdunar. landshaft. konf.-Landscape studies: theory, methods, regional studies, practice: Materials of the XI Intern. landscape conf., 626-628 [in Russian].
- [2] Postanovlenie Pravitel'stva Respubliki Kazahstan № 1212 ot 18 nojabrja 2010 goda «Ob utverzhdenii perechnja geologicheskikh, geomorfologicheskikh i gidrogeologicheskikh obektov gosudarstvennogo prirodno-zapovednogo fonda respublikanskogo i mezhdunarodnogo znachenija, pravil ih ogranichenного hozjajstvennogo ispol'zovanija na osobo ohranjaemyh prirodnyh territorijah, a takzhe perechnja uchastkov neдр, predstavljajushhih osobuju jeologicheskiju, nauchnuju, kul'turnuju i inuju cennost', otnesennyh k kategorii osobo ohranjaemyh prirodnyh territorij respublikanskogo znachenija» [Decree of the Government of the Republic of Kazakhstan No. 1212 dated November 18, 2010 “On approval of the list of geological, geomorphological and hydrogeological objects of the state natural reserve fund of republican and international significance, the rules for their limited economic use in specially protected natural areas, as well as the list of subsoil areas, of special ecological, scientific, cultural and other value, classified as specially protected natural areas of republican significance] (2011, 7 January). Kazhstanskaja pravda - Kazakh truth [in Russian].
- [3] Nazarchuk M.K., Sergeeva A.M., Abdulina A.G. (2012) Ақтөбе облысынң географиясы [Geography of Aktobe region] [in Kazakh].
- [4] Sergeeva A.M., Koshim A.G. (2014) Ақтөбе облысы аумағында табиғи нысандар түрлерін ұйымдастыру мәселелері [Problems of organization of types of natural objects in the territory of Aktobe region]. ҚазҰУ Хабаршысы. География сериясы - Bulletin of the KazNU. Geography series, 2, 39, 23-27 [in Kazakh].
- [5] Sergeeva A.M., Koshim A.G., Bekzatkyzy I. (2015) Ақтөбе облысында геопарктерді қалыптастыру мәселелері [Problems of formation of geoparks in Aktobe region]. ҚазҰУ Хабаршысы. География сериясы - Bulletin of the KazNU. Geography series, 2 (41), 446-453 [in Kazakh].
- [6] Akhmedenov K.M. (2015) Peshhery i poverhnostnye karstovye formy Zapadnogo Kazahstana [Caves and surface karst forms of Western Kazakhstan]. Ivanovskie chtenija-2015: Materialy oblastnoj nauchno-prakt. konf. – Ivanovskie readings-2015: Materials of the regional scientific and practical. conf. RIO ZKGU, 14-21 [in Russian].
- [7] Samashev Z. (2006) Nekotorye zamechanija o problemah petroglifovedenija Kazahstana [Some remarks about the problems of petroglyphology in Kazakhstan]. Aralo-Kaspijskij region v istorii i kul'ture Evrazii - Aral-Caspian region in the history and culture of Eurasia, Aktobe, 31-37 [in Russian].
- [8] Akhmedenov K.M., Idrisova G.Z. (2017) Kompleksnaja harakteristika rodnikovyh urochishh Aktjubinskoj oblasti [Complex characteristics of the spring tracts of the Aktobe region]. Uchenye zapiski Rossijskogo gosudarstvennogo gidrometeorologicheskogo universiteta- Scientific Notes of the Russian State Hydrometeorological University. SPb.: RGGMU, 47, 186-182 [in Russian].
- [9] Peshhery severo-zapada Respubliki Kazahstan / Respublikanskij klub speleologov pod rukovodstvom V.Polujektova, 1963-1969 g.g. [Caves of the northwest of the Republic of Kazakhstan / Republican club of speleologists under the leadership of V. Poluektov].
- Retrieved from: <http://speleokz.ucoz.ru/publ/6-1-0-14> (reference date: 15.02.2020) [in Russian].
- [10] Pavlejchik V.M. (2014) Problemy i perspektivy ohrany obektov geologicheskogo nasledija Aktjubinskoj oblasti Respubliki Kazahstan v «obshheural'skom» aspekte [Problems and prospects of protection of objects of geological heritage of the Aktobe region of the Republic of Kazakhstan in the "general Ural" aspect]. Vestnik Voronezhskogo gos. un-ta. Ser. Geografija. Geojekologija - Bulletin of the Voronezh state. un-that. Ser. Geography. Geoecology, 2, 54-61 [in Russian].
- [11] Florenskij P.V., Dabizha A.I. (1980) Meteoritnyj krater Zhamanshin [Zhamanshin meteorite crater] [in Russian].

- [12] Izoh Je.P., Kashkarov L.L., Genaeva L.I. (1990) Vozrast stjokol udarnogo kratera Zhamanshin po dannym trekovym issledovanij [The age of the glasses of the Zhamanshin impact crater according to track studies]. Sledy kosmicheskikh vozdeystvij na Zemlju: Sb. nauch. Trudov - Traces of cosmic influences on the Earth: Sat. scientific. Works, 188-193 [in Russian].
- [13] Segedin R.A. (2002) Rasskaz o geologii Aktjubinskoj oblasti i bogatstvah ee neдр [A story about the geology of the Aktobe region and the wealth of its subsoil] [in Russian].
- [14] Vodorezov G. I. (1961) Vzaimootnosheniya spilitov, variolitov i perlitov v diabazovo-spilitovoj formacii [Mugodzhar Interrelationships of spilites, variolites and perlites in the diabase-spilitite Mugodzhar formation]. Uchen. zap. Saratovskogo un-ta. Ser. geol. - Scientist. app. Saratov University. Ser. geol. ,5–31 [in Russian].
- [15] Abdulin A. A. (1973) Geologija Mugodzhar [Geology of Mugodzhar] [in Russian].
- [16] Ivanov S. N., Korinevskij V. G., Beljanina G. P. (1973) Relikty riftovoj okeanicheskoy doliny na Urale [Relics of a rift oceanic valley in the Urals]. Dokl. AN SSSR. - Dokl. Academy of Sciences of the USSR, 211, 4, 939–942 [in Russian].
- [17] Makashev M. O. (2004) Brend [Brand name] [in Russian].

Көшім Ә.Ғ., Сергеева А.М.

АҚТӨБЕ ОБЛЫСЫНЫҢ ЕРЕКШЕ ТАБИҒИ ОБЪЕКТІЛЕРІ

Аңдатпа. Мақалада Ақтөбе облысының аймақтық, ерекше, сирек кездесетін және жойылып кету қаупі бар геожүйелерінің эталондарын сәйкестендіру және сақтау үшін маңызды ландшафтық алуандығын көрсететін ландшафтық аумақтарға сипаттама берілген. Ақтөбе облысының табиғи мұра нысандарының алуан түрлілігі туралы мәліметтер келтірілген. Жеке, ерекше маңызды, табиғи мұра нысандарының қысқаша сипаттамасы беріледі. Нысандарға табиғат қорғау мәртебесін беру және оларды туристік-рекреациялық мақсаттарда пайдалану қажеттігі туралы ұсыныс берілді. Ақтөбе облысының сирек кездесетін геологиялық нысандарының толық сипаттамасы берілді: Айдарлыаша геологиялық қимасы, Жаманшың метеорит кратері, Шуылдақ каньонының жанартау жыныстарының ашылуы. Мақалада сондай-ақ аумақты брендтеуде табысты қолданудың мысалдары келтірілген, Ақтөбе облысының бренд мүмкіндіктері қарастырылды, туристік фирмалар ұсынатын экскурсиялар тақырыбы талданды. Ақтөбе облысы өңір үшін жаңа және перспективалы туристік өнімді қалыптастыратын табиғи және мәдени мұра нысандарына бай. Аумақтың брендтері әлеуетті туристерді тартуға көмектеседі, көрнекті орындарға экскурсия жасау - бұл бағыттағы қажетті кадам.

Кілт сөздер: табиғи мұра; Ақтөбе облысы; геологиялық нысандар; геоморфологиялық нысандар; метеориті кратер; бор төбелері; қорғалатын табиғи аумақтар; туристік маршруттар.

Koshim Asima, Sergeeva Aigul

UNIQUE NATURAL OBJECTS OF THE AKTUBINSK REGION

Annotation. The article describes the characteristics of landscape areas reflecting landscape diversity, which are important for the identification and preservation of the standards of zonal, characteristic, rare and endangered geosystems of the Aktobe region. There is given the information on the diversity of natural heritage sites of Aktobe region. A brief description of individual, particularly significant natural heritage sites is given in this article. The proposal was made to make the natural heritage sites as nature protected status and use them for touristic and recreational purposes. A detailed description of rare geological objects of the Aktobe region is given: the geological section of Aidarlyash, the Zhamanshin meteorite crater, the outcrop of volcanic rocks of the

Shuyldak canyon. The article also provides with examples of the successful branding application of the territory, examines possible brands of Aktobe region, there is analyzed the subject of excursions which is offered by travel companies. Aktobe region is rich in natural and cultural heritage sites, which form a new and promising tourist product for the region. Brands of the territory help attract potential tourists, to improve a tour of landmarks as a necessary starting in this direction.

Keywords: natural heritage; Aktobe region; geological objects; geomorphological objects; meteorite crater; chalk hills; protected natural areas; tourist routes.

ЭКОЛОГИЯ - ECOLOGY

UDC 598.279 (574.1)

MONTI 34.33.27

DOI 10.37238/1680-0761.2020.77(1).13

Sergaliev N.Kh., Akhmedenov K.M., Spiegelman M.I.*M. Utemisov West Kazakhstan State University, Uralsk, Kazakhstan**E-mail: nurlan-sergaliev@yandex.ru, kazhmurat78@mail.ru, c71305@mail.ru.*

NECROPHAGOUS BIRDS IN THE WEST KAZAKHSTAN REGION (VULTURE *NEOPHRON PERCNOPTERUS*, GRIFFON VULTURE *GYPS FULVUS*, CINEREOUS VULTURE *AEGYPIUS MONACHUS*)

Annotation. Currently, the number of necrophagous birds (scavengers) has fallen significantly, in some countries they have disappeared completely. This is obviously due to the use of diclofenac, used in veterinary medicine and for a long time preserved in the corpses of animals. Illegal shooting, destruction of nests, etc. all this has led to a sharp, we can say catastrophic decline in the number of these birds. Scavenger birds play an important role in the ecosystem - they are sanitation workers. Therefore, biotechnical measures aimed at reducing anthropogenic pressure on them are now being carried out everywhere. In the West Kazakhstan region, necrophagous birds do not nest, but often fly in, especially Cinereous vulture, *Aegypius monachus*. During the expeditions, we recorded several times the meeting of SNIM, and also collected reports of meeting with unusual birds from the local population and other biologists working in our area. In this article, we present the results of literary analysis and field research.

Keywords: West Kazakhstan region; avifauna; Cinereous vulture; Griffon Vulture; vulture; scavengers.

Introduction

The transformation of the environment under the influence of anthropogenic factors and climate change entail changes in the species diversity of the animal world. This is especially true for birds, as the most mobile group of vertebrates. Therefore, our goal is to study the species diversity, identify long-term dynamics, mainly rare and listed in the red book of Kazakhstan bird species. These species include flights to the territory of the West Kazakhstan region of carrion birds- Cinereous *Aegypius monachus*, Griffon Vulture *Gyps fulvus*, vulture *Neophron percnopterus*. In total, five species of birds have been recorded on the territory of Kazakhstan, which mainly feed on fallen animals – vulture *Neophron percnopterus*, Cinereous vulture *Aegypius monachus*, Griffon Vulture *Gyps fulvus*, kumai *Gypshi malayensis*, Lammergeier *Gypaetus barbatus*. Of these, the bearded vulture, Himalayan vulture are listed in the red book of Kazakhstan, and the Cinereous vulture and vulture are listed as globally threatened species by the IUCN (IUCN).

Materials and methods

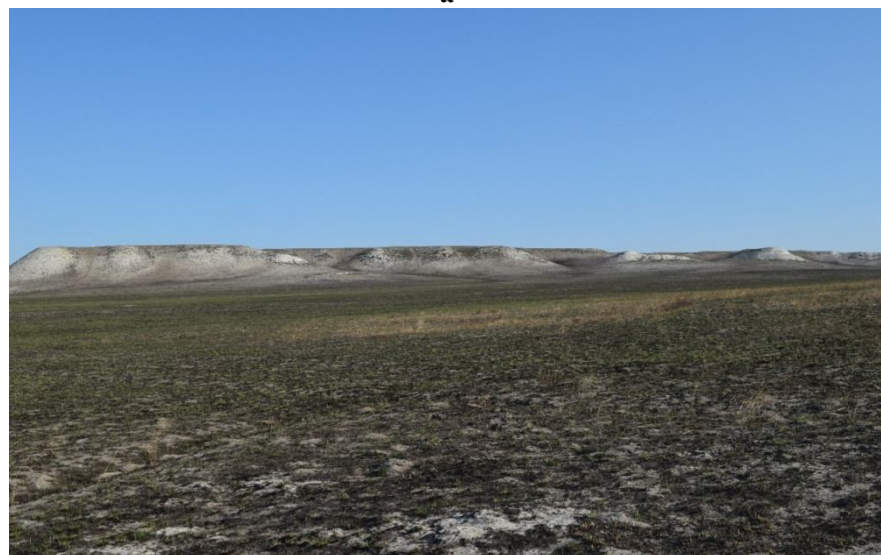
In this article, we will conduct a literary analysis and our own data collected during the 2018 - 2019 field season on the territory of the West Kazakhstan region. When analyzing the species

composition, we also used lists of bird species in neighboring regions of the Republic of Kazakhstan and the Russian Federation. This allows you to predict flights of rare bird species.

West Kazakhstan region lies in the North-West of the Republic of Kazakhstan. The area of the region is 151,000 km². In the East it borders with Aktoobe region of the Republic of Kazakhstan, to the South of Atyrau region of the Republic of Kazakhstan, in the North of the Orenburg region of the Russian Federation, on the West, Saratov and Volgograd regions of the Russian Federation. The region's topography - most of the territory is located in the Northern part of the Caspian lowland, in the North Caspian depression enters the southern spurs of Common Syrt, in the East to the Western edge Poduralskoe plateau (Fig. 1).

a

b

Figure 1-Relief elements of the West Kazakhstan region: a- Common Syrt, b - Poduralskoe plateau

This location of the area contributes to the rich species diversity of avifauna. It also passes through the most important migration routes in both latitudinal and Meridian directions.

During field studies of avifauna, we used the route method of accounting. This method consisted of two ways of traveling - by car of the UAZ brand and on foot. While traveling by car,

observers sat on both sides and recorded all kinds of birds encountered on the way. In cases of rare species, we stopped, recorded GPS coordinates and took photos.

Identification of the birds seen occurred in various ways, most often by appearance – using binoculars BMPTS-12 * 50 and a telescope Yukon 10x100. When defining species, we were guided by definitions and reference publications. Photofixation was performed with a Nikon D7200 camera with Nikor 70-300 or Tamron 150-600 lenses, depending on the range of birds.

Results and discussion.

Flights of black hyphae, white-headed vulture and vulture far from their native nesting sites are associated with the biology of these birds. They reach sexual maturity by the age of 4-7. And until that time, they lead a nomadic life, making a significant flies in the North from their native habitat. Zarudny (1888) described the first literary reports of scavenger birds entering the territory of the West Kazakhstan region. At that time, it was part of the Orenburg province.

A vulture *Neophron percnopterus*. In Kazakhstan, they mainly inhabit mountainous and foothill areas of the southern half of the country, low mountains and chinks in the desert zone. In Western Kazakhstan, it occurs in the Ustyurt reserve [1]. on 18.05.2020, it was first recorded in Central Kazakhstan [2] on the territory of the Irgiz-Turgay reserve, this is the northernmost point of its registration in Kazakhstan. According to literature data, there are 80-100 pairs in Kazakhstan, including about 30 in Ustyurt [3]. The last known flights to the territory of the West Kazakhstan region were registered in 1969 and 1971 near the village of Kharkiv [4,5].

In the neighboring Orenburg region, a vulture flew in may 2013 [6], in the Belyaevsky district. This area is adjacent to the Aktobe region. We assume that the flight was through it, and not through the West Kazakhstan region. In the Saratov region, two birds were encountered on 03.06.1998 on the cliffs of the Uzen river in the Alexandrovo-Gaysky administrative district [7]. On the map (Fig. 1), you can see this area as a wedge entering the territory of the WKO. From this we can safely assume that the flight of the vulture passed through the WKO. Cases of these birds entering the Volgograd region have been noted [8].

Griffon Vulture *Gyps fulvus*. In Kazakhstan, it inhabits the mountains of the South and South-East, but often flies to the flat part of Kazakhstan. In West Kazakhstan, it is found in the Ustyurt reserve. The total number in Kazakhstan is about 150 pairs. Flights of the white-headed vulture to the West Kazakhstan region were registered in 1956 near the villages of Urda, Saykhin and Chapayevo [4,5]. In 1957 near the village of Urda [4,5,9]. In 1977, not far from the village of Krasnoarmeysk [5,10].

At the end of May 2020, on the territory of Kaztalovsky district of West Kazakhstan region, near the Chaban point of Zhomar, near the village of Azhibai, local residents met and photographed a Griffon Vulture (Fig. 2).

The place of the new registration point is relatively not far from the places where it was registered earlier-Saykhin, Urda. Taking into account not regular and fragmentary studies of avifauna in the West Kazakhstan region, it can be concluded that the Griffon Vulture periodically flies to the territory of the region. Moreover, the registration points coincide with the migration routes of saiga.

The last recorded Griffon Vulture in the Orenburg region was in 2002. As well as the vulture in the area of the village. Belyaevka [6]. There is no reliable data on the arrival of the Griffon Vulture on the territory of the Saratov region [7].

Figure 2- Griffon Vulture *Gyps fulvus*.

Cinereous vulture *Aegypius monachus*. In Kazakhstan, it inhabits the ridges of the Tien Shan and its spurs (Chu-ili mountains, Karatau), Dzhungar Alatau, Ustyurt, Chu valley, and on the Saur range. According to literature data, the number of Cinereous vultures in Kazakhstan is about 800-1500 birds. World population of Cinereous vultures *Aegypius monachus*: in Europe, there are 700-900 Cinereous vultures, the number is declining. In Georgia, 10-15 pairs nest. Turkmenistan is very rare. Moldova-disappeared. Russia: 10-15 pairs.

A retrospective analysis shows that Cinereous vulture *Aegypius monachus* in the past flew to the territory of the West Kazakhstan region, apparently, more often, since in Orenburg, for example, it was found in flocks of up to 30 specimens. [11], in the Saratov region, there were flights of vultures in Volsky, Dergachevsky (neighboring with Ozinsky) and Pugachevsky districts in the first half of the last century [12]. In the neighboring Orenburg region, in the Kuvandyk district, on July 24, 2010, a flying adult black vulture (*Aegypius monachus*) was photographed in a hilly area, between the valleys of the Ural and Alimbet rivers, on the territory of the Aituar steppe of the Orenburg State nature reserve (N 51°3'47.43", E 57°39'34.46") [13]. In the early and mid-twentieth century, black vultures were regularly found in the Kuvandyk district and the adjacent Gubernia mountains, and nesting cases were noted [14]. In the Saratov region, Cinereous vultures were recorded in the late IX-early XX century. There is no current data [7].

In the 90s, there was a sharp decline in the number of farm animals and saiga. There were no Cinereous vulture registrations on the territory of the West Kazakhstan Region. During field expeditions in 2018 and 2019, we registered Cinereous vulture sightings on the territory of the West Kazakhstan region [15]:

- On June 07, 2018, in the Taskalinsky district of the West Kazakhstan region of the Republic of Kazakhstan, four individuals of the Cinereous vulture *Aegypius monachus* were photographed sitting on the slope of the BolshayaIchka mountain (51°20'73.0" s. W., 050°24'25.0" s. d.) (Fig.3). The place of registration is located 12 km from the administrative center of Taskalinsky district-the village of Taskala(Shipovo railway station), 100 km from the regional center of Uralsk and 8 km from the border with the Russian Federation (Saratov region, Ozinsky district).

- On May 03, 2019, on the territory of the Mirgorod landscape reserve, above the chalk remains, near the Aksu spring, we met 4 Cinereous vultures *Aegypius monachus* soaring in the sky (Fig. 4). This is the first registration on the territory of the reserve. Also in 2019, there was an oral message from Irina

Grigorieva about the meeting of the Cinereous vulture *Aegypius monachus* on 09.05.19 in the area of the village of Voroshilov.

We associate the increase in registrations of scavenger birds entering the territory of the region with the growth of the saiga population. One of the largest saiga populations, the Ural saiga, lives in the West Kazakhstan region. In 2019, it numbered approximately 217,000 individuals, which is 50% more than in 2018. Due to quarantine measures related to COVID-19, no records were made in 2020.

As pointed out by many authors [1,16,17] in Kazakhstan, the basic factor of carrion birds that forage shortages due to a sharp reduction of livestock and wild ungulates, especially saiga and (*Saiga tatarica*) and goitered Gazelle (*Gazella subgutturosa*), in recent decades, after the collapse of the Soviet Union.

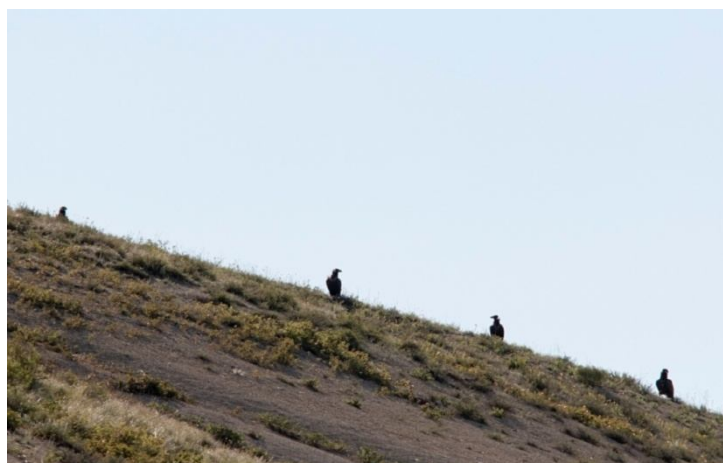

Figure 3-Four Cinereous vultures (*Aegypius monachus*) on the slope of the mountain Bolshaya Ichka.
June 07, 2018

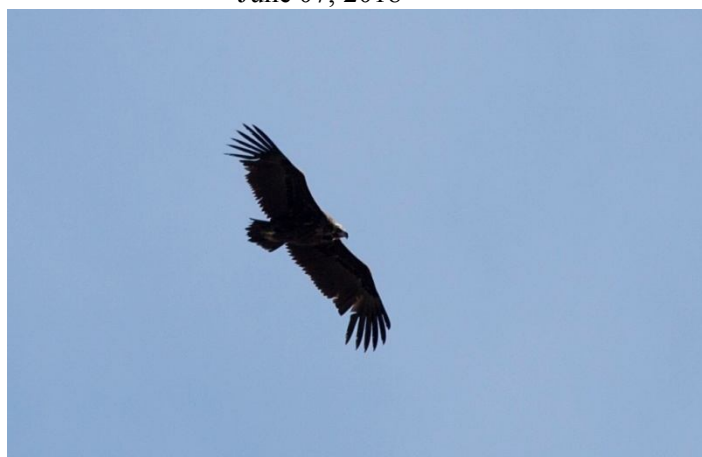

Figure 4-Black neck *Aegypius monachus*.

Conclusion

The vulture *Neophron percnopterus* has not been recorded on the territory of the West Kazakhstan region for the last hundred years, so it should be included in the list of species that have disappeared from the territory of the region.

Cinereous vulture *Aegypius monachus* and the Griffon Vulture *Gyps fulvus* must be included in the Red book of the West Kazakhstan region.

It is necessary to create feeding grounds in places where birds regularly live. Prohibit the use of diclofenac in veterinary medicine. Conducting explanatory work among hunters about the prevention of their shooting.

REFERENCES

- [1] Pestov M.V., Nurmukhambetov Zh.E., Mukhashov A.T., Terentyev V.A. Results of the Second Phase of the Project on Supplemental Feeding of Vultures in Ustyurt State Nature Reserve in 2018, Kazakhstan // *Raptors Conservation* 2019, 38, 179-194.
- [2] The Egyptian Vulture was first recorded in Central Kazakhstan biodiversity on May 18. [Electronic resource: https://www.facebook.com/ACBK.kz/posts/2916645708382955?commentid=2917098108337715&reply_comment_id=2917126885001504 (accessed in June 22, 2020).]
- [3] Скляренко С.Л., Катцнер Т. Состояние популяций хищных птиц-падальщиков в Казахстане / С.Л. Скляренко, Т. Катцнер // *Орнитологический вестник Казахстана и Средней Азии*. - Вып. 1. - Алматы: МОО - СОПК - АСБК, 2012. С.178-185
- [4] Долгушин И.А. Птицы Казахстана / И.А.Долгушин. Изд-во АН Казахской ССР, 1960. - 469 с.
- [5] Дебело П.В., Булатова К.Б. Животные Западно-Казахстанской области. Позвоночные. Насекомые. Уральск, 1999. - 208 с.
- [6] Белов В.С. Красная книга Оренбургской области / В.С. Белов, А.А. Чибилев, А.В. Давыгора, З.Н. Рябина, М.А. Сафонов. Воронеж: ООО «Мир», 2019 г.
- [7] Завьялов Е.В. Птицы севера Нижней Волги. / Е.В. Завьялов, Г.В. Шляхтин, В.Г. Табачишин и все. // Книга 2. Состав орнитофауны - Саратов: Изд-во Саратовского университета, 2005. - 320 с.
- [8] Чернобай В.Ф. Птицы Волгоградской области / В.Ф. Чернобай. Волгоград, 2004.- 287 с.
- [9] Шевченко В.Л. Об орнитофауне Волжско-Уральского междуречья (Хищные птицы и совы) / В.Л. Шевченко., Э.И. Гаврилов, В.А. Наглов, А.К. Федосенко, О.М. Татаринов // *Биология птиц в Казахстане*. Алма-Ата, 1978. С.99-114.
- [10] Губин Б.М. Сезонные миграции птиц в среднем течении Урала (Казахстан) / Б.М. Губин, А.А. Левин // *Миграции птиц в Азии*. Душанбе, 1980. С.154-191.
- [11] Зарудный Н.А. Орнитологическая фауна Оренбургской области / Н.А. Зарудный // *Записки Императорской Академии*. СПб., 1888: 1–338. Режим доступа: <http://orenkraeved.ru/biblioteka/zhivotnyjmir/1444-zarudnyj-n-a-ornitologicheskaya-fauna-orenburgskogo-kraya.html>.
- [12] Завьялов Е. В. Черный гриф / Е.В. Завьялов, Г.В. Шляхтин // *Красная книга Саратовской области*. – Саратов, 2006. – С. 413-414.
- [13] Барбазюк Е. В. Новая регистрация чёрного грифа в Оренбургской области, Россия / Е. В. Барбазюк // *Пернатые хищники и их охрана*. 2012. - №25.- С.135-136.
- [14] Давыгора А. В. Чёрный гриф / А.В. Давыгора // *Красная книга Оренбургской области*. Оренбург, 1998. - С. 46–47.
- [15] Ахмеденов К.М. Новая регистрация чёрного грифа в Западно-Казахстанской области / К.М. Ахмеденов, А.Е. Кузовенко, М.И. Шпигельман // *Пернатые хищники и их охрана*. - 2019.- С 39-44.
- [16] Плахов К.Н. Устьютский государственный природный заповедник / К.Н. Плахов // *Государственные заповедники Средней Азии и Казахстана*. Алматы, 2006: С 107–118.
- [17] Плахов К.Н. Устьютский государственный природный заповедник и его роль в охране природных комплексов Арало-Каспийского водораздела. - *Научные материалы Устьютского государственного природного заповедника, Жанаозен - Астана*, 2009: С 193–347.

REFERENCES

- [1] Pestov M.V., Nurmukhambetov Zh.E., Mukhashov A.T., Terentyev V.A. (2019) Results of the Second Phase of the Project on Supplemental Feeding of Vultures in Ustyurt State Nature Reserve in 2018, Kazakhstan // *Raptors Conservation*, 38, 179-194.

[2] The Egyptian Vulture was first recorded in Central Kazakhstan biodiversity on May 18 Retrieved from: https://www.facebook.com/ACBK.kz/posts/2916645708382955?commentid=2917098108337715&reply_comment_id=2917126885001504.

[3] Sklyarenko S.L., Katzner T., McGrady M., Kovalenko A.V. (2002) Sostoyanie populyacij hishchnyh ptic-padal'shchikov v Kazahstane [Eurasian Black Vulture and Griffon Vulture should be included in the Red Data Book]. Ornitologicheskij vestnik Kazahstana i Srednej Azii – Kazakhstan i an Ornithological Newsletter, 132–133 [in Russian].

[4] Dolgushin I.A. (1960) Pticy Kazahstana [Birds of Kazakhstan] [in Russian].

[5] Debelo P.V., Bulatova K.B. (1999) Zhivotnye Zapadno-Kazahstanskoy oblasti. Pozvonochnye. Nasekomye [Animals of the West Kazakhstan region. Vertebrates. Insects] [in Russian].

[6] Belov V.S., Chibilev A.A., Davygora A.V., Ryabinina Z.N., Safonov M.A., Klassen D.V. (2019) Krasnaya kniga Orenburgskoy oblasti [Red Book of the Orenburg Region] [in Russian].

[7] Zavyalov E.V., Shlyakhtin G.V., Tabachishin V.G. et all. (2005) Pticy severa Nizhnej Volgi. [Birds of the north of the Lower Volga]. Kniga 2. Sostav ornitofauny - Book 2. The composition of the avifauna [in Russian].

[8] Chernobay V.F. (2004) Pticy Volgogradskoy oblasti [Birds of the Volgograd region] [in Russian].

[9] Shevchenko V.L., Gavrilov E.I., Naglov V.A., Fedosenko A.K., Tatarinov O.M. (1978) Ob ornitofaune Volzhsko-Ural'skogo mezhdurech'ya (Hishchnye pticy i sovy) [About the avifauna of the Volga Urala rea (birds of Prey and owls)]. Biologiya ptic v Kazahstane - Biology of birds in Kazakhstan, 99–114 [in Russian].

[10] Gubin B.M., Levin A.A. (1980) Sezonnye migracii ptic v srednem techenii Urala (Kazahstan) [Seasonal bird migrations in the middle reaches of the Urals (Kazakhstan)]. Migracii ptic v Azii - Bird Migrations in Asia, 154-191 [in Russian].

[11] Zarudny N.A. (1888) Ornitologicheskaya fauna Orenburgskoy oblasti [Ornithological fauna of the Orenburg region]. Zapiski Imperatorskoj Akademii – Notes of the Imperial Academy of Sciences. Retrieved from: <http://orenkraeved.ru/biblioteka/zhivotnyjmir/1444-zarudnyj-n-a-ornitologicheskaya-fauna-orenburgskogo-kraja.html> [in Russian].

[12] Zavyalov E.V., Shlyakhtin G.V. (2006) Chernyj grif [Black vulture]. Krasnaya kniga Saratovskoy oblasti - The Red Data Book of the Saratov Region, 413–414 [in Russian].

[13] Barbazyuk E.V. (2012) Novaya registraciya chyornogo grifa v Orenburgskoy oblasti [A New Record of the Black Vulture in the Orenburg District]. Pernatye hishchniki i ih ohrana - Feathered predators and their protection, 25: 135– 136 [in Russian].

[14] Davygora A.V. (1998) Chyornyj grif [Black vulture]. Krasnaya kniga Orenburgskoy oblasti -Red Data Book of the Orenburg Region, 46–47 [in Russian].

[15] Akhmedenov K.M., Kuzovenko A.E., Spiegelman M.I. (2019) Novaya registraciya chyornogo grifa v Zapadno-Kazahstanskoy oblasti [New registration of the black neck in the West Kazakhstan region]. Pernatye hishchniki i ih ohrana ohrana - Feathered predators and their protection, 39, 272-274 [in Russian].

[16] Plakhov K.N. (2006) Ustyurtskiy gosudarstvennyy prirodnyy zapovednik [Ustyurt State Nature Reserve]. Gosudarstvennyye zapovedniki Sredney Azii i Kazahstana - State Nature Reserves of Central Asia and Kazakhstan, 107–118 [in Russian].

[17] Plakhov K.N. (2009) Ustyurtskiy gosudarstvennyy prirodnyy zapovednik i yego rol' v okhrane prirodnikh kompleksov Aralo-Kaspiyskogo vodorazdela [Ustyurt State Nature Reserve and its role in the protection of natural complexes of the Aral-Caspian watershed]. Nauchnyye materialy Ustyurtskogo gosudarstvennogo prirodnogo zapovednika - Scientific Materials of the Ustyurt State Nature Reserve, 193–347 [in Russian].

Сергалиев Н.Х., Ахмеденов К.М., Шпигельман М.И.

БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫНДАҒЫ НЕКРОФАГ-ҚҰСТАРЫ

(ЖҰРТШЫ *NEOPHRON PERCNOPTERUS*, АҚБАС ҚҰМАЙ *GYPF FULVUS*, ТАЗҚАРА *AEGYPIUS MONACHUS*)

Аңдатпа. Қазірге кезде некрофаг-құстардың (өлік жейтін құстардың) саны қатты азайды, кейбір мемлекеттерде мүлдем жойылып кетті. Бұл ветеринария саласында қолданатын және жануарлар өліктерінде ұзақ уақыт сақталатын диклофенакка байланысты болуы мүмкін. Заңсыз ату, ұяларды бұзу және т.б. аталған құстардың санының төмендеуіне әкелді. Өлік жейтін құстар экожүйелерде маңызды рөл

атқарады, олар санитарлар. Сондықтан қазір жан-жақта антропогендік әсерді азайтуға бағытталған биотехникалық шаралар өткізілуде. Батыс Қазақстан облысында некрофаг-құстар ұя құрмайды, бірақта облыс аймағында кездеседі, әсіресе тазқара *Aegyrius monachus*. Экспедициялар барысында біз бірнеше рет оны кездестірдік және басқа ғалымдармен жергілікті тұрғындардан кездестірулер туралы ақпарат жинастырдық. Осы мақалада әдебиетте шолу мен далалық зерттеулер нәтижелері ұсынған.

Кілт сөздер: Батыс Қазақстан облысы; орнитофауна; тазқара; ақбас құмай; жұртшы; өлік жейтін құстар.

Серғалиев Н.Х., Ахмеденов К.М., Шпигельман М.И.

**ПТИЦЫ-НЕКРОФАГИ В ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ
(СТЕРВЯТНИК *NEOPHRON PERCNOPTERUS*, БЕЛОГОЛОВЫЙ СИП *GYPVS FULVVS*,
ЧЕРНЫЙ ГРИФ *AEGYPIVS MONACHVS*)**

Аннотация. В настоящее время численность птиц - некрофагов (падальщиков) сильно упала, в некоторых странах они исчезли полностью. Это очевидно связано с применением диклофенака, применяемого в ветеринарии и долгое время сохраняющегося в трупах животных. Незаконный отстрел, разорение гнезд и т.д. все это и привело к резкому, можно сказать катастрофическому снижению численности этих птиц. Птицы-падальщики играют важную роль в экосистеме - являются санитарями. Поэтому сейчас, повсеместно, проводятся биотехнические мероприятия, направленные на снижения антропогенного прессинга на них. В Западно-Казахстанской области птицы-некрофаги не гнездятся, но часто залетают, особенно черный гриф *Aegyrius monachus*. Во время экспедиций мы несколько раз фиксировали встречу с ним, а также собрали сообщения о встречи с необычными птицами у местного населения и других ученых биологов, работающих в нашей области. В этой статье мы приводим результаты литературного анализа и полевых исследований.

Ключевые слова: Западно-Казахстанская область; орнитофауна; черный гриф; белоголовый сип; стервятник; птицы- падальщики.

УДК 598.1:001.891.32(574.1)

МРНТИ 34.01.09; 34.33.27

DOI 10.37238/1680-0761.2020.77(1).14

¹Ахмеденов К.М., ²Бакиев А.Г.

¹Западно-Казахстанский государственный университет имени М. Утемисова,
Уральск, Казахстан

²Институт экологии Волжского бассейна – филиал Самарского федерального
исследовательского центра РАН, Тольятти, Россия

E-mail: kazhmurat78@mail.ru, herpetology@list.ru

**ИСТОРИЯ ИССЛЕДОВАНИЙ ПРЕСМЫКАЮЩИХСЯ
ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН.
СООБЩЕНИЕ 1. ДОСОВЕТСКИЙ ПЕРИОД**

Аннотация. Обзор изучения рептилий Западно-Казахстанской области Республики Казахстан начинается с IV века до нашей эры, когда македонский посол Берда сообщил о распространении водяного ужа от Прикаспия до Уральских гор. Во второй половине XVIII века региональную герпетофауну изучали П.И. Рычков, П.С. Паллас, И.П. Фальк,

И.Г. Георги. Из окрестностей Калмыковой крепости (ныне с. Тайпак Акжайыкского района) Палласом описан новый вид змей под названием *Coluber scutatus*, признаваемый в настоящее время внутривидовой формой обыкновенного ужа *Natrix natrix*. Высказывается предположение, что ящерица *Lacerta arenaria* (nomen nudum), отмеченная им в нынешнем Жангалинском районе – это западный подвид разноцветной ящурки *Eremias arguta deserti*. В XIX веке вклад в герпетологические исследования региона внесли А.И. Лёвшин, А. Кейзерлинг, И.Б. Ауэрбах, К.Ф. Кесслер, Н.А. Северцов, Л.Л. Мейер, А.Н. Харузин, К.А. Сатунин, Н.А. Бородин, Н.А. Зарудный, Г.Е. Грум-Гржимайло. В начале XX века их исследования и сборы в границах Западно-Казахстанской области (1 вид черепах, 7 видов ящериц, 5 видов змей) обобщил А.М. Никольский.

Ключевые слова: черепахи; ящерицы; змеи; Казахстан; Западно-Казахстанская область; П.И. Рычков; П.С. Паллас; А.А. Кейзерлинг; Н.А. Зарудный; А.М. Никольский.

История изучения пресмыкающихся Западно-Казахстанской области (ЗКО) Республики Казахстан до сих пор не была предметом специальных исследований, хотя затрагивалась в ряде работ [1–16]. Цель настоящей работы – историческая сводка публикаций о рептилиях ЗКО.

В 329–328 гг. до нашей эры «македонский посол Берда совершил путешествие в арало-каспийско-приуральский регион: <...> он <...> извещает о водяном уже (распространенном от Прикаспия до Уральских гор)» [17, с. 358]. Современное латинское название монотипического вида – *Natrix tessellata* (Laurenti, 1768). Автор цитируемого утверждения – Валерий Петрович Путенихин – ссылается, в частности, на «Историю Александра Македонского» – сочинение римского историка Квинта Курция (I в. н.э.).

Пётр Иванович Рычков в «Топографии Оренбургской», вышедшей в свет в 1762 г. [18], упоминал черепах, обитающих около реки Яик (современное русское название – Урал, казахское – Жайык) «по обеим сторонам в озерах и в степных речках, а особливо где густой кустарник их много, токмо мелки, и весьма изредка такие попадают, которых скорлупа больше ординарной тарелки. Сказывают, ежели она человека уязвит, то многие от того умирают. От них же молодым уткам и гусям случается вред, а особливо, когда они заплывут к их гнездам» (с. 297–298). Рассматриваемый П.И. Рычковым оренбургский регион включал ЗКО, где в настоящее время черепахи представлены единственным видом – болотной черепахой *Emys orbicularis* (Linnaeus, 1758).

Сведения о рептилиях, которые обитают в границах современной ЗКО, приведены в трудах Петера Симона Палласа (Peter Simon Pallas) (рис. 1). П.С. Паллас – руководитель Первого оренбургского отряда академической экспедиции 1768–1775 гг. – посетил ЗКО в 1769 и 1773 гг. Пресмыкающиеся не относились к приоритетным объектам исследований великого натуралиста. Тем не менее, в его публикациях имеется информация о местах и датах встреч, морфологических особенностях, обилии пресмыкающихся региона.

Рисунок 1 – Петер Симон Паллас (1741–1811) и титульная страница первой части его труда «Путешествие по разным провинциям Российской Империи» [19]

Все встречи рептилий, отмеченные П.С. Палласом в 1769 г. в ЗКО [19], относятся к ее нынешнему Акжайкскому району. 12 (23) августа П.С. Паллас обратил внимание на чрезвычайно крупных водных черепах в ерике около Бударина форпоста (сейчас с. Бударино, казахское название – Бударин). Ученый видел здесь черепаху диаметром почти в половину локтя, и местные жители говорили, что это еще не редкость (S. 368). Можно заметить, что в ЗКО распространен номинативный подвид болотной черепахи *E. o. orbicularis* (Linnaeus, 1758).

В записи, датированной 15 августа 1769 г., ученый сообщил о добыче на правом низком берегу реки Яик, рядом с Калмыковой крепостью (с. Тайпак), водяных змей (S. 379), которых П.С. Паллас описал как вид *Coluber scutatus* (S. 459). Сейчас эта форма считается восточным подвидом обыкновенного ужа *Natrix natrix scutata* (Pallas, 1771), либо внутривидовой формой номинативного подвида *N. n. natrix* (Linnaeus, 1758).

16 августа ученый выехал из Калмыковой крепости в западном направлении и в овраге Богырдай (р. Багырлай) столкнулся с гадюками «Vipern», которых было невероятно много среди тростника (S. 382). Современное название вида – восточная степная гадюка, или гадюка Ренара, или ренарова гадюка, *Vipera renardi* (Christoph, 1861), или *Pelias renardi* Christoph, 1861; в ЗКО распространен номинативный подвид *V. r. renardi* (Christoph, 1861). По словам П.С. Палласа, местное население считало весьма опасными укусы не только гадюк, но и всех упомянутых выше рептилий.

В 1773 г., 25 мая (5 июня), в нынешнем Жангалинском районе ЗКО, в степи у ручья Кучум, П.С. Паллас отметил очень обычных здесь змей и ящериц: змеи – маленькие гадюки, «kleine Vipern»; ящерицы двух видов – *Lacerta agilis* серовато-зеленого цвета и *Lacerta arenaria* [20, S. 522]. Под маленькими гадюками явно подразумевается восточная степная гадюка *Vipera renardi*. Первый вид ящериц – это прыткая ящерица *Lacerta agilis* Linnaeus, 1758, представленный в ЗКО подвидом *Lacerta agilis exigua* Eichwald, 1831. Видовое название *Lacerta arenaria*, означающее «песчаная ящерица» в переводе с латинского языка на русский, не сопровождается описательным материалом, являясь «голым названием» (nomen

pidum). Согласно данным 2010 и 2012 гг. [13–15], в данной местности из ящериц обитают разноцветная ящурка *Eremias arguta* (Pallas, 1773) и прыткая ящерица. Первая представлена в ЗКО двумя подвидами – номинативным *E. a. arguta* (Pallas, 1773) и западным *E. a. deserti* (Gmelin, 1789), разделенными рекой Урал. Полагаем, что *Lacerta arenaria* – это синоним названия западного подвида разноцветной ящурки *Eremias arguta deserti* (Gmelin, 1789), распространенного в правобережье Урала. Западная форма впервые описана из Волжско-Уральского междуречья нынешней Атырауской области Казахстана. Автор первоописания – руководитель Второго оренбургского отряда Иван Иванович Лепёхин – не присвоил таксону названия, а лишь обозначил его принадлежность к роду *Lacerta* [21]. В публикации Иоганна Фридриха Гмелина [22] таксон с лепёхинским описанием получил латинское название *L. deserti*. Для замещения последнего П.С. Паллас в «Зоографии» [1] использовал *L. variabilis*.

Записи Ивана Ивановича Лепёхина [21, с.527], датированные августом и сентябрем 1769 г., содержат следующую информацию о пребывании его отряда в границах ЗКО. «23 числа оставили мы Гурьев, и ехали вдоль линии на Яицкий городок; куда 3 Сентября и приехали. В Яицком городке промедлили мы до 11 Сентября за починкою упряжек, и выехав из онаго продолжали наш путь до города Оренбурга, в котором остался я для поправления моего здоровья даже до 3 Октября» (с. 526–527). К сожалению, И.И. Лепёхин не привел никаких сведений о герпетофауне ЗКО. Он считал публиковать подобные сведения излишним в связи с исследованиями, ранее проведенными здесь П.С. Палласом: «Хотя я от Гурьева городка до Оренбурга около 800 верст отъехал, и имел пред глазами многия как естественныя, так и гражданския редкости: однако упоминать об них за лишнее почитаю; ибо оне все в двоекратной проезд г. Профессора Палласа по достоинству их довольно описаны, где мне ничего не остается сказать, чтобы ученым пером помянутого г. Профессора Палласа не было замечено».

Третьим оренбургским отрядом руководил Юхан Пер (в опубликованных на немецком языке его трудах Johann Peter – Иоганн Петер, в России Иван Петрович) Фальк, который посетил ЗКО в 1770 г. [23]. После смерти Фалька, произошедшей в 1774 г., остались записи, которые были оформлены Фальком в виде картотеки. Окончательная обработка и подготовка к печати картотечных записей сделана Иоганном Готтлибом (Johann Gottlieb, в России Иван Иванович) Георги. По сравнению с ранее опубликованными палласовскими герпетологическими материалами никаких оригинальных сведений, относящихся к ЗКО, опубликованный труд [24] не включал. Пресмыкающиеся ЗКО в фальковском списке «амфибий» представлены только видами, ранее отмеченными здесь П.С. Палласом: болотная черепаха «*Testudo lutaria*» (довольно часто встречается на реке Урал и в озерах киргизских и дальнейших степей на восток); прыткая ящерица *Lacerta agilis* (очень часто от Оки и Дона в степи через реку Урал).

Упомянутый выше Иоганн Готтлиб Георги побывал в ЗКО в 1773 г. [25]. Его публикации также не содержали новых данных о рептилиях, населявших территорию региона. Сделаем краткое замечание, относящееся к восточной степной гадюке *Vipera renardi*, из сводного труда ученого «Физико-географическое и естественноисторическое описание Российского государства для обозрения доселе известных сведений о нем» на немецком языке [26]. Распространение вида «*Coluber Berus*», сообщалось в сводке, захватывает восточные степи через реку Урал. Тогда натуралисты объединяли названием *berus* восточную степную гадюку с обыкновенной гадюкой *Vipera berus* (Linnaeus, 1758). Первоописание восточной степной гадюки в качестве самостоятельного вида *Pelias renardi* Хуго Христофа было обнародовано позже – в 1861 г. [27].

В 1832 г. вышла в свет первая часть «Известия географические» сочинения [28] Алексея Ираклиевича Лёвшина «Описание киргиз-казацких, или киргиз-кайсацких орд и степей». В ней, между прочим, приводились компиляторные сведения о видовом составе «земноводных» ЗКО и соседних регионов: обыкновенный уж *Natrix natrix* (Linnaeus, 1758) – «*Coluber natrix*»; узорчатый полоз *Elaphe dione* (Pallas, 1773) – «*C. dione*»; желтобрюхий, или каспийский полоз *Hierophis caspius* (Gmelin, 1789) – «*C. caspius*»; песчаный удавчик *Eryx miliaris* (Pallas, 1773) – «*anguis miliaris*», «*Boa tatarica*»; восточная степная гадюка *Vipera renardi* (Christoph, 1861) – «*vipera berus*»; обыкновенный щитомордник, или щитомордник Палласа *Gloydius halys* (Pallas, 1776) – «*v. halis*».

Определенную лепту в изучение пресмыкающихся ЗКО внес естествоиспытатель Александр Андреевич Кейзерлинг (Александр Фридрих Михаэль Лебрехт Николаус Артур Граф фон Кейзерлинг, Alexander Friedrich Michael Lebrecht Nikolaus Arthur Graf von Keyserling). В 1841 г. граф А. Кейзерлинг объехал степи между Уралом и Доном [2]. Александр Михайлович Никольский [3, 4] сообщал о добытых Кейзерлингом из окрестностей Уральска и поступивших в Зоологический Музей Императорской академии наук (ныне ЗИН РАН) в 1842 г. двух экземплярах такырной круглоголовки (№ 4959), одном экземпляре живородящей ящерицы (№ 3105) – современные названия видов *Phrynocephalus helioscopus* (Pallas, 1771) и *Zootoca vivipara* (Lichtenstein, 1823), одном экземпляре восточной степной гадюки (№ 1019). Также в 1842 г. от Кейзерлинга в академический зоомузей поступил экземпляр водяного ужа (№ 1871), добытого в реке Урал, и экземпляр ушастой круглоголовки (№ 2437) – *Phrynocephalus mystaceus* (Pallas, 1776), добытой в Киргизских степях. Заметим, что такырная круглоголовка, живородящая ящерица и ушастая круглоголовка представлены в ЗКО номинативными подвидами – *P. h. helioscopus* (Pallas, 1771), *Z. v. vivipara* (Lichtenstein, 1823) и *P. m. mystaceus* (Pallas, 1776).

Иван Богданович Ауэрбах в 1854 г. на горе Малое Богдо добыл змею, таксономическую принадлежность которой Карл Фёдорович Кесслер [29, с.73] обозначил «*Zamenis Karelini?*», пояснив: «Между змеями, привезенными г. Ауэрбахом, находится одна небольшая, которая была убита им на Малом Богдо и которая по некоторым признакам, подходит к виду, описанному г. академиком Брандтом под названием *Coluber (Tyria) Karelini*. А.М. Никольский [5] привел название *Zamenis karelini* со ссылкой на Кесслера [29] в качестве синонима *Zamenis gemonesis* – названия каспийского (желтобрюхого) полоза. Современными названиями монотипического вида, населяющего ЗКО, являются *Hierophis caspius* (Gmelin, 1789) и *Dolichophis caspius* (Gmelin, 1789).

К ЗКО, возможно, относятся некоторые герпетологические сборы Николая Алексеевича Северцова, которые поступили от него в академический Зоомузей в 1857, 1859 и 1863 гг. из локалитетов «Tschagan» (такырная круглоголовка № 5008, разноцветная ящурка № 2479, водяной уж № 1854) и «Fl. Ural» (водяной уж № 1852) [3–5].

Лев Лаврентьевич Мейер в публикации 1865 г. с материалами по Киргизской степи Оренбургского ведомства [30] привел информацию, касающуюся герпетофауны ЗКО. Он отмечал прыткую ящерицу «*l. agilis, l. viridis*» в средней степи и восточную степную гадюку «*vipera berus* – вообще в степи».

Алексей Николаевич Харузин и Константин Алексеевич Сатунин в 1887 г. отловили рептилий в степи Букеевской орды. В коллекцию Зоологического музея Московского университета поступили добытые ими там ящерицы семи видов (прыткая ящерица *Lacerta agilis* № 43, 44; разноцветная ящурка «*Podarcis varaabilis*» № 103–105; быстрая ящурка «*Podarcis velox*» № 115, 116; пискливый геккончик *Alsophylax pipiens* № 178; такырная круглоголовка *Phrynocephalus helioscopus* № 207; круглоголовка-вертихвостка

«*Phrynocephalus caudivolvulus*» № 212; ушастая круглоголовка *Phrynocephalus mystaceus* № 217) и змеи трех видов (восточная степная гадюка «*Vipera berus* № 261, 282; каспийский полоз «*Zamenis trabis*» № 315; обыкновенный уж «*Tropidonotus natrix*» № 353) [31]. Из описания поездки, опубликованного в 1888 г. А.Н. Харузиным [32], следует, что основная часть герпетологических сборов сделана на территории ЗКО, причем некоторые встреченные здесь виды не были доставлены в московский зоомузей. Так, на горе Малая Богдо добыт каспийский полоз *Hierophis caspius* (определенный как «*Zamenis viridiflavus*»), в верстах 15-ти от нее, по пути к ней из Ставки, добыта восточная степная гадюка *Vipera renardi* («гадюка»), а также отмечен узорчатый полоз *Elaphe dione* (Pallas, 1773) («безвредный серый уж», «степной уж», определенный как «*Coluber quadrilineatus*»).

В статистическом описании Уральского казачьего войска, опубликованном в 1891 г., Николай Андреевич Бородин [33] дает краткую характеристику герпетофауне. В частности, из пресмыкающихся отмечены: черепаха *Emys lutaria*, обитающая во многих степных речках и озерах; ящерицы («вида 3–4»); змеи, в том числе водяной уж *Tropidonotus hydrus*.

Николай Алексеевич Зарудный встретил в Оренбургском крае 15 видов рептилий, о чем сообщил в статье, которая опубликована в 1895 г. [34]. Часть встреч относилась к нынешней ЗКО. Так, зоолог видел болотных черепах «*Emys lutaria*» между Илецким городком и Уральском, на небольших речках Общего Сырта. Живородящая ящерица *Zootoca vivipara* изредка попадалась ему в некоторых местах уремы Урала между Уральском и Озерной станцией. По словам Н.А. Зарудного, прыткая ящерица *Lacerta agilis* весьма многочисленна в степях на юг от среднего течения Урала, где она распространена повсюду в черноземной полосе, численность ее уменьшалась в песках и глинистых равнинах. Быстрая ящурка *Eremias velox* нередка в песках, обрамляющих долину Илека. О гекконе «*Gymnodactylus spec.?*» – пискливый геккончик *Alsophylax pipiens* (Pallas, 1814) – автор сообщает следующее. «Добытый мною экземпляр гекко не уцелел, но я желаю констатировать факт обитания в Оренбургском крае какого-то вида этой ящерицы. Летом 1882 г., вечером, в меловых горах Алмас-Тау я поймал прибежавшего к нам на костер крошечного гекко; он был посажен в пустой ружейный патрон, но в наступившую ночь вытолкнул пыж и освободился на волю... Я знаю несколько гекко из Закаспийского края, но этот не принадлежал ни к одному из тамошних видов». Узорчатый полоз «*Elaphis Dione*» попадался Н.А. Зарудному около устья Утвы, водяной уж «*Tropidonotus hydrus*» – около Уральска, в долине среднего течения Урала. К наиболее обычным змеям Оренбургского края Н.А. Зарудный относил обыкновенного ужа «*Tropidonotus natrix*» и гадюку «*Vipera berus*», объединяя под последним названием выделяемые ныне два вида – обыкновенная гадюка *V. berus* и восточная степная гадюка *V. renardi*.

В 1903 г. в серии «Россия. Полное географическое описание нашего отечества. Настольная и дорожная книга для русских людей» вышел том 18 «Киргизский край». Из упоминаемых в разделе «Растительный и животный мир» [35] (авторы раздела – Александр Никитич Седельников и Николай Андреевич Бородин) видов рептилий к герпетофауне ЗКО следует отнести прыткую ящерицу – «обыкновенную длиннохвостую ящерицу (*Lacerta agilis* var.)», живородящую ящерицу «*Lacerta vivipara*», восточную «степную гадюку *Vipera Renardi*», обыкновенного ужа «*Tropidonotus natrix*», такырную круглоголовку *Phrynocephalus helioscopus*, круглоголовку-вертихвостку «*Phrynocephalus caudivolvulus*», ушастую круглоголовку «*Megalochilus auritus*», разноцветную ящурку – «пеструю ящурку *Eremias arguta*=*E. variabilis*», песчаного удавчика *Eryx miliaris* (Pallas, 1773) – «маленького степного удава *Eryx jaculus*», водяного ужа «*Tropidonotus tessellatus*=*Tr. hydrus*», узорчатого полоза «*Elaphis dione*».

Большинство дореволюционных работ с информацией о рептилиях нынешней ЗКО использовал в своих монографиях [3–5] Александр Михайлович Никольский (рис. 2). Монографии содержали также сведения о поступлении экземпляров рептилий из данного региона в коллекцию Зоологического музея Академии наук. Так, в конце XIX в. в музей поступило шесть разноцветных ящурок из окрестностей Уральска от Николая Андреевича Бородин и Григория Ефимовича Грум-Гржимайло (№ 8611, 3 spr., Lac. Tschirkaly prope Uralsk, Borodin, 10/VII.1895; № 9576, 3 spr., Circul. Uralsk, Grum-Grzmailo, 1897) [3, 4]. Согласно сводным данным из монографий А.М. Никольского, фауна рептилий ЗКО, известная по научным публикациям досоветского периода, включала, как минимум, следующие виды: 1) *Emys orbicularis* (болотная черепаха); 2) *Alsophylax pipiens* (пискливый геккончик); 3) *Phrynocephalus helioscopus* (такрыная круглоголовка); 4) «*Phrynocephalus caudivolvulus*» (круглоголовка-вертихвостка); 5) *Lacerta agilis* (прыткая ящерица); 6) *Lacerta vivipara* (живородящая ящерица); 7) *Eremias velox* (быстрая ящурка); 8) *Eremias arguta* (разноцветная ящурка) [3, 4]; 9) *Tropidonotus natrix* [3], *Natrix natrix* [5] (обыкновенный уж); 10) *Tropidonotus tessellatus* [3], *Natrix tessellata* [5] (водяной уж); 11) *Zamenis gemonensis* (желтобрюхий, или каспийский полоз); 12) *Coluber dione* [3], *Elaphe dione* [5] (узорчатый полоз); 13) *Vipera renardi* [3], *Coluber renardi* [5] (восточная степная гадюка).

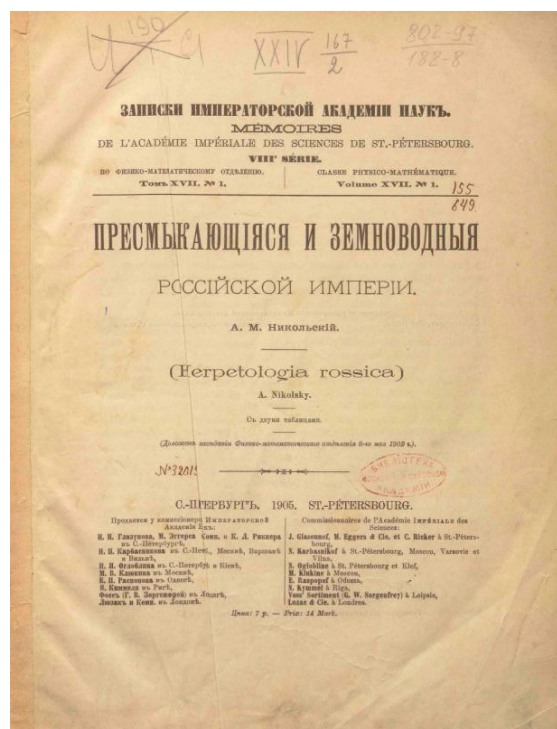

Рисунок 2 – Александр Михайлович Никольский (1858-1942) и титульная страница его монографии «Пресмыкающиеся и земноводные Российской империи» [3]

Возможно, в пределах ЗКО в досоветский период добыты экземпляры еще одного вида – ушастой круглоголовки, поступившие в зоомузеи Санкт-Петербурга (из Киргизской степи от А. Кейзерлинга, 1842 г., № 2437) [3, 4] и Москвы (из степи Букеевской орды от А.Н. Харузина, 1887 г., № 217) [31]. Однако А.М. Никольский, которому были известны эти находки, проводил северную границу распространения *Phrynocephalus mystaceus* южнее ЗКО: от низовьев Урала через г. Иргиз на низовья Тургая [3, 4].

Авторы благодарят зоолога-таксидермиста Зоомузея Московского госуниверситета им. М.В. Ломоносова — Евгения Анатольевича Дунаева — за помощь в работе над настоящим сообщением.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Pallas P.S. Zoographia Rosso-Asiatica, sistens omnium animalium in extenso Imperio Rossico et adjacentibus maribus observatorum recensionem, domicilia, mores et descriptiones, anatomen atque icones plurimorum. – Tomus III. Animalia monocordia seu frigidi sanguinis Imperii Rosso-Asiatici. – Petropoli: in officina Caes. Academiae Scientiarum, [1814]. – [2]+428+135 p.
- [2] Богданов М.Н. Обзор экспедиций и естественно-исторических исследований в Арало-Каспийской области с 1720 по 1874 г. / М.Н. Богданов // Труды Арало-Каспийской экспедиции. Вып. 1 СПб.: Тип. т-ва «Общественная польза», 1875. – [6] 53 с.
- [3] Никольский А.М. Пресмыкающиеся и земноводные Российской империи. (Herpetologia rossica) / А.М. Никольский // Записки Импер. Акад. Наук. VIII серия. Физ.-матем. отд. – 1905. – Т. XVII, № 1. – 518 с.
- [4] Никольский А.М. Фауна России и сопредельных стран: Пресмыкающиеся (Reptilia). – Т. 1. Chelonia и Sauria / А.М. Никольский – Петроград, 1915. – [2]+VI+IV+534 с.
- [5] Никольский А.М. Фауна России и сопредельных стран: Пресмыкающиеся (Reptilia). – Т. 2. Ophidia. / А.М. Никольский – Петроград, 1916. – 350 с.
- [6] Параскив К.П. Пресмыкающиеся Казахстана / К.П. Параскив – Алма-Ата: Изд-во АН Казахской ССР, 1956. – 228 с.
- [7] Параскив К.П. О фауне земноводных и пресмыкающихся Западного Казахстана / К.П. Параскив, П.М. Бутовский // Тр. Ин-та зоол. АН КазССР – 1960. – Т. 13. – С. 148-159.
- [8] Банников А.Г. Определитель земноводных и пресмыкающихся фауны СССР / А.Г. Банников, И.С. Даревский, В.Г. Ищенко, А.К. Рустамов, Н.Н. Щербак – М.: Просвещение, 1977. – 414 с.
- [9] Ананьева Н.Б. Атлас пресмыкающихся Северной Евразии (таксономическое разнообразие, географическое распространение и природоохранный статус) / Н.Б. Ананьева, Н.Л. Орлов, Р.Г. Халиков, И.С. Даревский, С.А. Рябов, А.В. Барабанов – СПб., 2004. – 232 с.
- [10] Брушко З.К. О развитии герпетологии в Казахстане / З.К. Брушко, Т.Н. Дуйсебаева // Герпетологические исследования в Казахстане и сопредельных странах: Сб. науч. статей. – Алматы: АСБК – СОПК, 2010. – С. 13-36.
- [11] Дуйсебаева Т.Н. Новые данные о распространении амфибий и рептилий в Казахстане: обзор по первому десятилетию XXI века / Т.Н. Дуйсебаева, М.А. Чирикова, Ю.А. Зима, О.В. Белялов, А.В. Коваленко // Герпетологические исследования в Казахстане и сопредельных странах: Сб. науч. статей. – Алматы: АСБК – СОПК, 2010. – С. 84-99.
- [12] Дебело П.В. Амфибии и рептилии Урало-Каспийского региона / Сер.: Природное разнообразие Урало-Каспийского региона / П.В. Дебело, А.А. Чибилёв. Т. III. – Екатеринбург: РИО УрО РАН, 2013. – 400 с.
- [13] Боркин Л.Я. По маршрутам экспедиций XVIII века петербургского академика П. С. Палласа / Л.Я. Боркин, Б.К. Ганнибал, А.В. Голубев (Совместная российско-казахстанская комплексная научно-историческая экспедиция по Западному Казахстану, 15 мая – 4 июня 2010 года). – СПб.: Общественный фонд «Евразийский союз учёных» и Санкт-Петербургский союз учёных, 2011. – 48 с.
- [14] Боркин Л.Я. Дорогами Петра Симона Палласа (по западу Казахстана) / Л.Я. Боркин, Б.К. Ганнибал, А.В. Голубев – СПб.; Уральск: Евразийский союз учёных, 2014. – 312 с.
- [15] Боркин Л.Я. Герпетологические исследования на западе Казахстана: П.С. Паллас и современность / Л.Я. Боркин, С.Н. Литвинчук // Природа западного Казахстана и Пётр Симон Паллас (полевые исследования 2012 года). – СПб.: Европейский Дом, 2015. – С. 53-79.
- [16] Дуйсебаева Т.Н. Ящерицы фауны Казахстана: этапы изучения и актуальная таксономия / Т.Н. Дуйсебаева, А.В. Барабанов, Н.Б. Ананьева // Герпетологические и орнитологические исследования: современные аспекты. Посвящается 100-летию А.К. Рустамова (1917–2005). – СПб.; М.: Т-во науч. изд. КМК, 2018. – С. 78-87.

- [17] Путенихин В.П. Природа Урало-Поволжья в источниках. Известия древних писателей, ученых и путешественников / В.П. Путенихин. – Уфа: АН РБ; Гилем, 2011. – 392 с.
- [18] Рычков П.И. Топография Оренбургская, то есть: Обстоятельное описание Оренбургской губернии, сочиненное коллежским советником и Императорской Академии наук корреспондентом Петром Рычковым / П.И. Рычков. – СПб.: Имп. Акад. наук, 1762. – Ч. I и II. – 331+263 с.
- [19] Pallas P.S. Reise durch verschiedene Provinzen des Russischen Reichs. Erster Teil. – St. Petersburg: Kayserliche Academie der Wissenschaften, 1771. – [12]+504 S.
- [20] Pallas P.S. Reise durch verschiedene Provinzen des Russischen Reichs. Dritter Teil. – St. Petersburg: Kayserliche Academie der Wissenschaften, 1776. – 760 S.
- [21] Лепехин И.И. Дневные записки путешествия доктора и Академии Наук адъюнкта Ивана Лепехина по разным провинциям Российского государства, 1768 и 1769 году / И.И. Лепехин. – [Ч. 1]. – СПб., 1771. – [8]+538 с.
- [22] Gmelin J.F. Caroli a Linné Systema Naturae. – Ed. 13. – Tom I. Pars III. – Lipsiae: G.E. Beer, 1789. – P. 1033–2224.
- [23] Фальк И.П. Записки путешествия академика Фалька // Полное описание путешествий по России, издаваемое императорской Академией наук / И.П. Фальк– Т. 6. – СПб., 1824. – 546 с.
- [24] Falk J.P. Beyträge zur topographischen Kenntniß des Rußischen Reichs. Bd. 3. Welcher Beyträge zur Thierkenntniß und Völkerbeschreibung enthalt. – St. Petersburg: Gedruckt bey der Kayserl. Akademie der Wissenschaften, 1786. – [6]+285–514+XXXV S.
- [25] Georgi J.G. Bemerkungen einer Reise im Rußischen Reich in den Jahren 1773. und 1774. – Zweyter Band. – St. Petersburg: Gedruckt bey der Kayserl. Academie der Wissenschaften, 1775. – 920 S.
- [26] Georgi J.G. Geographisch-phisikalische und Naturhistorische Beschreibung des Russischen Reichs. – Т. 3, Bd. 7. – Königsberg, 1801. – S. [2]+1681-2222.
- [27] Christoph H. PELIAS RENARDI mihi // Bull. de la Société Impériale des Naturalistes de Moscou. – 1861. – Т. XXXIV, № IV. – P. 599-606.
- [28] Левшин А. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких орд и степей / А. Левшин. – Ч. 1: Известия географические. – СПб.: Тип. Карла Крайя, 1832. – [2]+XII+[2]+264 с.+[1] л. ил.
- [29] Кесслер К.Ф. Заметки о ящерицах и змеях, собранных И. Б. Ауэрбахом на горе Большой Богдо, во время путешествия 1854 года, составлена К.Ф. Кесслером в Киеве, в 1858 году / К.Ф. Кесслер // Записки Императорского Русского Географического О-ва по общей географии. – 1871. – Т. IV. – С. 69-75.
- [30] Мейер Л. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Киргизская степь Оренбургского ведомства / Л. Мейер. – СПб.: Тип. Э. Веймара и Ф. Персона, 1865. – 414 с.
- [31] Кулагин Н.М. Списки и описание коллекции земноводных и пресмыкающихся Музея / Н.М. Кулагин // Изв. Имп. О-ва любителей естествознания, антропологии и этнографии. – 1888. – Т. LVI, вып. 2. – С. 1-39. (Тр. Лаборатории при Зоологическом Музее Имп. Московского Университета. – 1888. – Т. IV, вып. 2. – С. 1-39).
- [32] Харузин А.Н. Степные очерки (Киргизская Букеевская орда): странички из записной книги / Харузин А.Н. – М.: Типография А.А. Левенсон, 1888. – 192 с.
- [33] Бородин Н. Уральское казачье войско. Статистическое описание в двух томах / Н. Бородин. – Т. 1. – Уральск: Типография Уральского казачьего войска, 1891. – 948 с.
- [34] Зарудный Н. Материалы для фауны амфибий и рептилий Оренбургского края / Н. Зарудный // Bull. Société Impériale des Naturalistes de Moscou. Année 1895. Nov. Série. – 1895. – Т. 9, № 3. – P. 361-370.
- [35] Седельников А.Н., Бородин Н.А. Растительный и животный мир / А.Н. Седельников, Н.А. Бородин // Россия. Полное географическое описание нашего отечества. Настольная и дорожная книга для русских людей. Т. 18. Киргизский край. – СПб.: Издание А.Ф. Девриена, 1903. – С. 82-137.

REFERENCES

- [1] Pallas, P.S. (1814). Zoographia Rosso-Asiatica, sistens omnium animalium in extenso Imperio Rossico et adjacentibus maribus observatorum recensionem, domicilia, mores et descriptiones, anatomen atque icones plurimorum. Tomus III. Animalia monocordia seu frigidi sanguinis Imperii Rosso-Asiatici. Petropoli: in officina Caes. Academiae Scientiarum. [2]+428+135.
- [2] Bogdanov, M.N. (1875). Obzor jekspedicij i estestvenno-istoricheskikh issledovanij v Aralo-Kaspijskoj oblasti s 1720 po 1874 g [Review of expeditions and natural-historical research in the Aral-Caspian region from 1720 to 1874] [in Russian].
- [3] Nikol'skij, A.M. (1905). Presmykajushhiesja i zemnovodnye Rossijskoj imperii. (Herpetologia rossica) [Reptiles and amphibians of the Russian Empire. (Herpetologia rossica)] Zapiski Imp. Akad. Nauk. - notes of the Imp. Acad. Sciences'VIII serija. Fiz.-matem. otd., XVII, 1, 518 [in Russian].
- [4] Nikol'skij, A.M. (1915). Fauna Rossii i sopredel'nyh stran: Presmykajushhiesja (Reptilia) [Fauna of Russia and neighboring countries: reptiles (Reptilia)] [in Russian].
- [5] Nikol'skij, A.M. (1916). Fauna Rossii i sopredel'nyh stran: Presmykajushhiesja (Reptilia) [Fauna of Russia and neighboring countries: reptiles (Reptilia)] [in Russian].
- [6] Paraskiv, K.P. (1956). Presmykajushhiesja Kazahstana [The Reptiles Of Kazakhstan] [in Russian].
- [7] Paraskiv, K.P. & Butovskij, P.M. (1960). O faune zemnovodnyh i presmykajushhihsja Zapadnogo Kazahstana [On the fauna of amphibians and reptiles of Western Kazakhstan]. Tr. In-TA Zool. Of the Kazakh SSR., 13, 148-159 [in Russian].
- [8] Bannikov, A.G., Darevskij, I.S., Ishhenko, V.G., Rustamov, A.K. & Shherbak, N.N. (1977). Opredeletel' zemnovodnyh i presmykajushhihsja fauny SSSR [Determinant of amphibian and reptile fauna of the USSR] [in Russian].
- [9] Anan'eva, N.B., Orlov, N.L., Halikov, R.G., Darevskij, I.S., Rjabov, S.A. & Barabanov, A.V. (2004). Atlas presmykajushhihsja Severnoj Evrazii (taksonomicheskoe raznoobrazie, geograficheskoe rasprostranenie i prirodohrannyj status) [Atlas of reptiles of Northern Eurasia (taxonomic diversity, geographical distribution, and conservation status)] [in Russian].
- [10] Brushko, Z.K. & Dujsebaeva, T.N. (2010). O razvitii gerpetologii v Kazahstane. Gerpetologicheskie issledovanija v Kazahstane i sopredel'nyh stranah [On the development of Herpetology in Kazakhstan / Herpetological research in Kazakhstan and neighboring countries]. Sb. nauch. Statej-Collection of scientific articles, 13-36 [in Russian].
- [11] Dujsebaeva, T.N., Chirikova, M.A., Zima, Ju.A., Beljalov, O.V. & Kovalenko, A.V. (2010). Novye dannye o rasprostranenii amfibij i reptilij v Kazahstane: obzor po pervomu desjatiletiju XXI veka. Gerpetologicheskie issledovanija v Kazahstane i sopredel'nyh stranah [New data on the distribution of amphibians and reptiles in Kazakhstan: a review of the first decade of the XXI century] Sb. nauch. Statej -Collection of scientific articles, 84-99. [in Russian].
- [12] Debelo, P.V. & Chibiljov, A.A. (2013). Amfibii i reptilii Uralo-Kaspijskogo regiona [Amphibians and reptiles of the Ural-Caspian region] [in Russian].
- [13] Borkin, L.Ja., Gannibal, B.K. & Golubev, A.V. (2011). Po marshrutam jekspedicij XVIII veka peterburgskogo akademika P. S. Pallasa [On the routes of expeditions of the XVIII century by St. Petersburg academician P. S. Pallas]. Sovmestnaja rossijsko-kazahstanskaja kompleksnaja nauchno-istoricheskaja jekspedicija po Zapadnomu Kazahstanu, 15 maja – 4 ijunja 2010 goda - joint Russian-Kazakh complex scientific and historical expedition to West Kazakhstan, may 15 – June 4, 2010 [in Russian].
- [14] Borkin, L.Ja., Gannibal, B.K. & Golubev, A.V. (2014). Dorogami Petra Simona Pallasa (po zapadu Kazahstana) [Peter Simon Pallas roads (in the West of Kazakhstan)] [in Russian].
- [15] Borkin, L.Ja. & Litvinchuk, S.N. (2015). Gerpetologicheskie issledovanija na zapade Kazahstana: P.S. Pallas i sovremennost' [Herpetological research in the West of Kazakhstan: P. S. Pallas and modernity] Priroda zapadnogo Kazahstana i Pjotr Simon Pallas (polevye issledovanija 2012 goda) - Nature of Western Kazakhstan and Peter Simon Pallas (2012 field research), 53-79 [in Russian].
- [16] Dujsebaeva, T.N., Barabanov, A.V. & Anan'eva, N.B. (2018). Jashhericy fauny Kazahstana: jetapy izuchenija i aktual'naja taksonomija // Gerpetologicheskie i ornitologicheskie issledovanija:

sovremennye aspekty. Posvjashhaetsja 100-letiju A.K. Rustamova (1917–2005). SPb.; M.: T-vo nauch. izd. KMK, 78-87. [in Russian].

[17] Putenihin, V.P. (2011). Priroda Uralo-Povolzh'ja v istochnikah. Izvestija drevnih pisatelej, uchenyh i puteshestvennikov [Nature of the Ural-Volga region in sources. News of ancient writers, scientists and travelers] [in Russian].

[18] Rychkov, P.I. (1762). Topografija Orenburgskaja, to est': Obstoitel'noe opisanie Orenburgskoj gubernii, sochinennoe kollezhskim sovetnikom i Imperatorskoj Akademii nauk korrespondentom Petrom Rychkovym [Topography of Orenburg, that is: a detailed description of the Orenburg province, written by the collegiate adviser and the Imperial Academy of Sciences correspondent Peter Rychkov] [in Russian].

[19] Pallas, P.S. (1771). Reise durch verschiedene Provinzen des Russischen Reichs. Erster Teil.

[20] Pallas, P.S. (1776). Reise durch verschiedene Provinzen des Russischen Reichs. Dritter Teil.

[21] Lepehin, I.I. (1771). Dnevnye zapiski puteshestvija doktora i Akademii Nauk ad#junktka Ivana Lepehina po raznym provincijam Rossijskogo gosudarstva, 1768 i 1769 godu [Daily notes of the journey of doctor and Academy of Sciences associate Ivan Lepekhin to different provinces of the Russian state, 1768 and 1769] [in Russian].

[22] Gmelin, J.F. (1789). Caroli a Linné Systema Naturae. Ed. 13. Tom I. Pars III. Lipsiae: G.E. Beer.

[23] Falk, I.P. (1824). Zapiski puteshestvija akademika Fal'ka // Polnoe opisanie puteshestvij po Rossii, izdavaemoe imperatorskoj Akademiej nauk [Notes of the journey of academician Falk // Full description of travel in Russia, published by the Imperial Academy of Sciences] [in Russian].

[24] Falk, J.P. (1786). Beyträge zur topographischen Kenntniß des Rußischen Reichs. Bd. 3. Welcher Beyträge zur Thierkenntniß und Völkerbeschreibung enthält.

[25] Georgi, J.G. (1775). Bemerkungen einer Reise im Rußischen Reich in den Jahren 1773. und 1774. Zweyter Band.

[26] Georgi, J.G. (1801). Geographisch-phisikalische und Naturhistorische Beschreibung des Russischen Reichs.

[27] Christoph, H. (1861). PELIAS RENARDI mihi. Bull. de la Société Impériale des Naturalistes de Moscou.

[28] Levshin, A. (1832). Opisanie kirgiz-kazach'ih, ili kirgiz-kajsackih ord i stepej [Description of Kirghiz-Cossack or Kirghiz-kaisak hordes and steppes]. Ch. 1: Izvestija geograficheskie - Part 1: proceedings of geographical, [2]+XII+[2]+264 s.+[1] l. il. [in Russian].

[29] Kessler, K.F. (1871). Zametki o jashhericah i zmejah, sobrannyh I. B. Auferbahom na gore Bol'shoj Bogdo, vo vremja puteshestvija 1854 goda, sostavlena K.F. Kesslerom v Kieve, v 1858 godu [Notes on lizards and snakes collected by I. B. Auerbach on the Bolshoy Bogdo mountain during the 1854 trip, compiled by K. F. Kessler in Kiev, in 1858]. Zapiski Imperatorskogo Russkogo Geograficheskogo O-va po obshhej geografii - Notes of the Imperial Russian geographical Society on General geography, IV, 69-75 [in Russian].

[30] Mejer, L. (1865). Materialy dlja geografii i statistiki Rossii, sobrannye oficerami General'nogo shtaba. Kirgizskaja step' Orenburgskogo vedomstva [Materials for geography and statistics of Russia, collected by officers of the General staff. Kirghiz steppe of the Orenburg Department] [in Russian].

[31] Kulagin, N.M. (1888). Spiski i opisanie kollekcii zemnovodnyh i presmykajushhihsja Muzeja [Lists and description of the collection of amphibians and reptiles of the Museum]. Izv. Imp. O-va ljubitelej estestvoznanija, antropologii i jetnografii - Izv. Imp. O-VA lovers of natural science, anthropology and Ethnography, 2, 1-39 [in Russian].

[32] Haruzin, A.N. (1888). Stepnye ocherki (Kirgizskaja Bukeevskaja orda): stranichki iz zapisnoj knigi [Steppe essays (Kyrgyz Bukeev Horde): pages from the notebook] [in Russian].

[33] Borodin, N. (1891). Ural'skoe kazach'e vojsko. Statisticheskoe opisanie v dvuh tomah [The Ural Cossack army. Statistical description in two volumes] [in Russian].

[34] Zarudnyj, N. (1895). Materialy dlja fauny amfibij i reptilij Orenburgskogo kraja [Materials for amphibian and reptile fauna of the Orenburg region]. Bull. Société Impériale des Naturalistes de Moscou. Année, Nov. Série. 9, 3. 361-370 [in Russian].

[35] Sedel'nikov, A.N. & Borodin, N.A. (1903). Rastitel'nyj i zhivotnyj mir [Flora and fauna]. Rossiya. Polnoe geograficheskoe opisanie nashego otechestva. Nastol'naja i dorozhnaja kniga dlja russkikh ljudej - Russia. Full geographical description of our Fatherland. Desktop and travel book for Russian people, T. 18, 82-137 [in Russian].

Ахмеденов К.М., Бакиев А.Г.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫ БАУЫРЫМЕН ЖОРҒАЛАУШЫЛАРЫН ЗЕРТТЕУДІҢ ТАРИХЫ. ХАБАРЛАМА 1. КЕҢЕСКЕ ДЕЙІНГІ КЕЗЕН

Аңдатпа. Қазақстан Республикасының Батыс Қазақстан облысындағы бауырымен жорғалаушыларды зерттеулерге шолу біздің дәуірге дейінгі IV ғасырдан басталады, сол кезде Македонияның елшісі Берда Каспий теңізінен Жайық тауларына дейін су жыланының таралатынын жариялаған. 18 ғасырдың екінші жартысында П.И. Рычков, П.С. Паллас, И.П. Фальк, И.Г. Георги аймақтық герпетофаунаны зерттеген. П.С.Паллас Калмыково бекінісі маңынан (қазіргі Ақжайық ауданы, Тайпақ ауылы) *Coluber scutatus* деп аталатын жыланның жаңа түрін сипаттады, ол қазіргі кезде кәдімгі *Natrix natrix* жыланының түршілік пішіні ретінде танылған. Ол қазіргі Жаңақала ауданында атап өткен *Lacerta arenaria* (nomen nudum) кесірткесі *Eremias arguta deserti* түрлі-түсті кесірткенің батыс кіші түрі болып табылады деген болжам жасалған. XIX ғасырда А.И. Левшин, А. Кейзерлинг, И.Б. Ауэрбах, К.Ф. Кесслер, Н.А. Северцов, Л.Л. Мейер, А.Н. Харузин, К.А. Сатунин, Н.А. Бородин, Н.А. Зарудный, Г.Е. Грум-Гржимайло өлкенің герпетологиялық зерттеулеріне өз үлестерін қосты. 20 ғасырдың басында Батыс Қазақстан облысының шекараларында олардың зерттеулері мен жинақтарын (тасбақалардың 1 түрі, кесірткелердің 7 түрі, жыландардың 5 түрі) А.М. Никольский жалпылады.

Кілт сөздер: тасбақалар; кесірткелер; жыландар; Қазақстан; Батыс Қазақстан облысы; П.И. Рычков; П.С. Паллас; А.А.Кейзерлинг; Н.А. Зарудный; А.М. Никольский.

Akhmedenov Kazhmurat, Bakiev Andrey

RESEARCH HISTORY OF REPTILES OF THE WEST-KAZAKHSTAN REGION (REPUBLIC OF KAZAKHSTAN). PART 1. PRE-SOVIET PERIOD

Annotation. A review of the study of reptiles of the West-Kazakhstan region of the Republic of Kazakhstan begins from the 4th century BC, when the Macedonian ambassador Berda announced the spread of Dice Snake from the Caspian Sea to the Ural Mountains. P.I. Rychkov, P.S. Pallas, I.P. Falk, I.G. Georgi studied regional herpetofauna in the second half of the 18th century. From the vicinity of the Kalmyk Fortress (now the village of Taipak, Akzhaik District), Pallas described a new species of snakes called *Coluber scutatus*, which is currently recognized as an intraspecific form of the common snake *Natrix natrix*. It has been suggested that the lizard *Lacerta arenaria* (nomen nudum), which he noted in the present Zhalgalsky region, is the western subspecies of the colorful lizard *Eremias arguta deserti*. A.I. Lyovshin, A. Keyserling, I.B. Auerbach, K.F. Kessler, N.A. Severtsov, L.L. Meyer, A.N. Kharuzin, K.A. Satunin, N.A. Borodin, N.A. Zarudny, G.E. Grum-Grzhimailo contributed to herpetological studies of the region in the XIX century. A.M. Nikolsky generalized results of these studies and collections from the West-Kazakhstan region (1 species of turtles, 7 species of lizards, 5 species of snakes) at the beginning of the 20th century.

Keywords: turtles; lizards; snakes; Kazakhstan; West-Kazakhstan region; P.I. Rychkov; P.S. Pallas; A.A.Keyserling; N.A. Zarudny; A.M. Nikolsky.

УДК 598.252.2 (574.1)
МРНТИ 34.35.17
DOI 10.37238/1680-0761.2020.77(1).15

Сергалиев Н.Х., Шпигельман М.И.

Западно-Казахстанский государственный университет имени М.Утемисова,
Уральск, Казахстан

E-mail: nurlan-sergaliev@yandex.kz, c71305@mail.ru

АНАЛИЗ МИГРАЦИЙ КРАСНОЗОБОЙ КАЗАРКИ *BRANTA RUFICOLLIS* ЧЕРЕЗ ЗАПАДНО - КАЗАХСТАНСКУЮ ОБЛАСТЬ

Аннотация: Изучение миграции редких и исчезающих видов птиц с целью выявления ключевых территорий является важной природоохранной задачей. Краснозобая казарка *Branta ruficollis* является редким и исчезающим видом занесенная в Красную книгу Казахстана. Ее миграционный маршрут проходит через Западно-Казахстанскую область. В данной статье мы проводим анализ ее маршрута через данный регион, по данным полученных с GPS передатчиков, закрепленных на птице в Болгарии и Северном Казахстане. Основной пролет краснозобой казарки по ЗКО начинается с конца марта до середины апреля, в этот период отмечены остановки на озерах Бирказан, Кушумском канале, Кировском водохранилище, озере -накопителе возле поселка Озерное и Камыш-Самарских разливах. Осенний пролет в первых числах ноября проходит более узким фронтом и остановки отмечены на Камыш -Самарских разливах. Одной из основных угроз для краснозобой казарки является браконьерство. Необходимо организация ключевых орнитологических территорий и проведение разъяснительной работы среди охотников.

Ключевые слова: краснозобая казарка *Branta ruficollis*; Западно-Казахстанская область; миграционный маршрут; GPS трекеры; гуси; браконьерство; охрана.

Введение

Изучение миграций птиц с помощью современных GPS технологий позволяют получать оперативные данные ранее недоступные для исследователей. Особую ценность представляют данные полученные с птиц, находящихся на грани исчезновения. Эти данные позволяют проследить миграционный маршрут, места скопления, места зимовки и гнездований и позволяют разработать природоохранные мероприятия.

Одним из таких редких видов птиц, занесенных в Красную книгу Казахстана, а также МСОП (IUCN, 2012) является краснозобая казарка *Branta ruficollis*. Она находится под глобальной угрозой исчезновения (категория «уязвимые»), включена в Приложение I Директивы о диких птицах Евросоюза, в приложение II Конвенции СИТЕС, охраняется в рамках Боннской конвенции (Приложение II) и Бернской конвенции (Приложение II).

В Казахстане это редкая птица, встречающаяся только во время сезонных миграций. Гнездовой ареал охватывает север России - полуостров Таймыр, Гыданский и Ямал, зарегистрировано гнездование и в Якутии. Зимует в настоящее время краснозобая казарка *Branta ruficollis* преимущественно на черноморском побережье - в Болгарии и Румынии [1].

Материалы и методы исследования

Цель. Анализ миграционного пути краснозобой казарки через Западно-Казахстанскую область по данным полученных с GPS трекеров закрепленных на птице.

Методы. Для изучения и сохранения краснозобой казарки был инициализирован международный проект Евросоюза “LIFE forSafe Flight” [3]. В рамках этого проекта от Казахстана выступила АСБК (Казахстанская ассоциация сохранения биоразнообразия). В мае 2019 года в Северо-Казахстанской области сотрудники СКГУ им. М.Козыбаева и АСБК с участием международных экспертов провели отлов и поместили GPS передатчиками десять птиц. В 2020 в Болгарии установили передатчики на 9 казарок [4].

Для изучения миграционного пути, мест зимовки, гнездования, предмиграционных скоплений и т.д. на краснозобую казарку были одеты gps транзиттеры. (GSM/GPRS транзиттеров фирмы ЗАООрнитела, г. Вильнюс, Литва <https://www.ornitela.com/>). Отслеживание перемещений птиц по данным с передатчиков производились по Googleкарте, размещенной на сайте Международной рабочей группы краснозобой казарке <https://savebranta.org/en>. В 2019 г. с 9 по 18 мая в Северо-Казахстанской области проходил отлов и мечение краснозобой казарки спутниковыми передатчиками. Было помечено 10 птиц. В 2020 г. 9 краснозобых казарок были помечены в Болгарии.

Алдияр Сапарбаев фотографировал птиц на фотоаппарат Nikon Coolpix P1000. Для обзора использованы данные по перемещениям помеченных казарок, находящиеся в открытом доступе на сайте проекта «LifeforSafeFlight» <https://savebranta.org/en/birds-tracker> [5].

Результаты исследования

Весенняя миграция. Весенний пролет у краснозобой казарки *Branta ruficollis* начинается рано. Первые птицы с мест зимовки в Румынии на границе с Украиной полетели 22.02.2020 года. У следующие птицы, помеченные GPSпередатчиком, пролет начался 03.03.2020. Их первая длительная остановка проходит на Пролетарском водохранилище в Российской Федерации (Республика Калмыкия). На водохранилище гуси проводят почти месяц. В конце марта они начинают мигрировать в сторону Западно-Казахстанской области.

Первых краснозобых казарок *Branta ruficollis* в Западно-Казахстанской области зафиксировал 29.03.2020 г. бердвотчер Алдияр Сапарбаев в с. Раздольное, Байтерекский район (рис. 1).

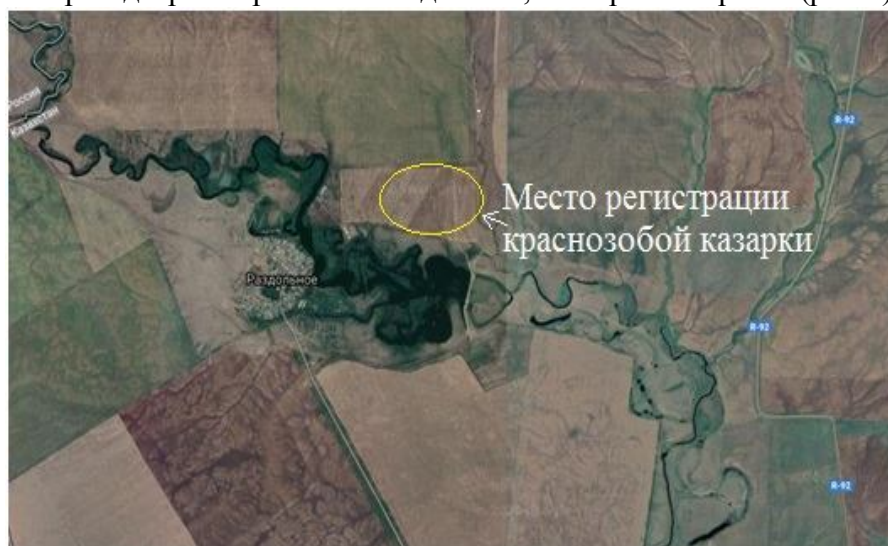

Рисунок 1- Место остановки краснозобой казарки *Branta ruficollis* возле села Раздольное Западно-Казахстанская область

По сообщению Алдияра, краснозобая казарка *Branta ruficollis* была в общей стае с белолобыми гусями недалеко от озера (рис. 2).

Рисунок 2 - Краснозобая казарка *Branta ruficollis*. Фото АлдиярСапарбаева [6]

Краснозобые казарки *Branta ruficollis* помеченные GPSпередатчиком, прилетели чуть позже. На карте видно, что пролет идет широким фронтом рис.3.

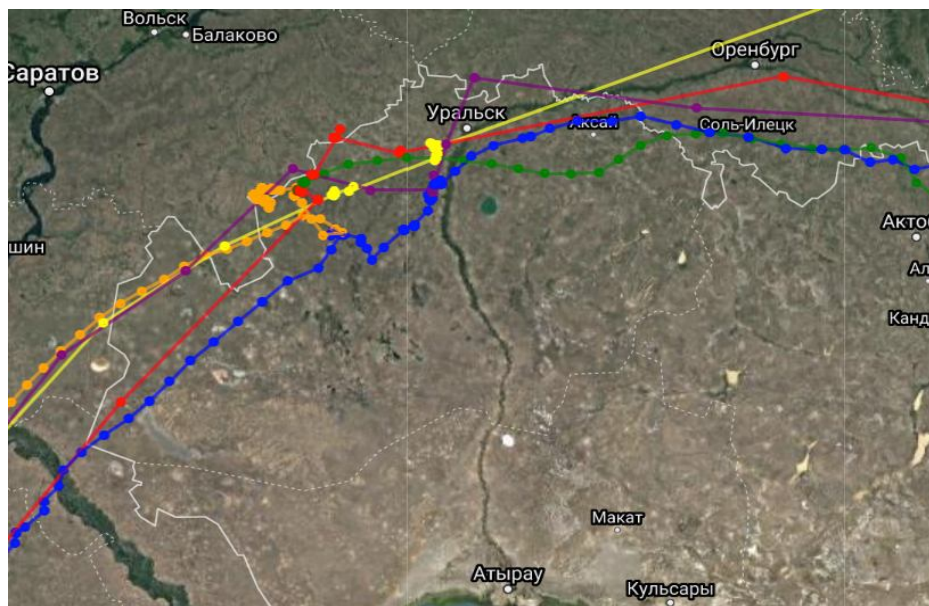

Рисунок 3 - Фронт пролета краснозобой казарки *Branta ruficollis* через Западно- Казахстанскую область

Для удобства анализа выделим два основных маршрута - первый будем рассматривать по птице под кличкой "Боб", второй - "Петр":

1. Краснозобая казарка по кличке "Боб" пересек границу с ЗКО в Бокейординском районе 08.04.2020 г. (рис. 4).

Рисунок 4 - Миграционный путь краснозобой казарки *Branta ruficollis* по кличке Боб

Далее птица, совершая небольшие остановки на мелких озерах долетает на следующий день до Кушумского канала где делает остановку на день.

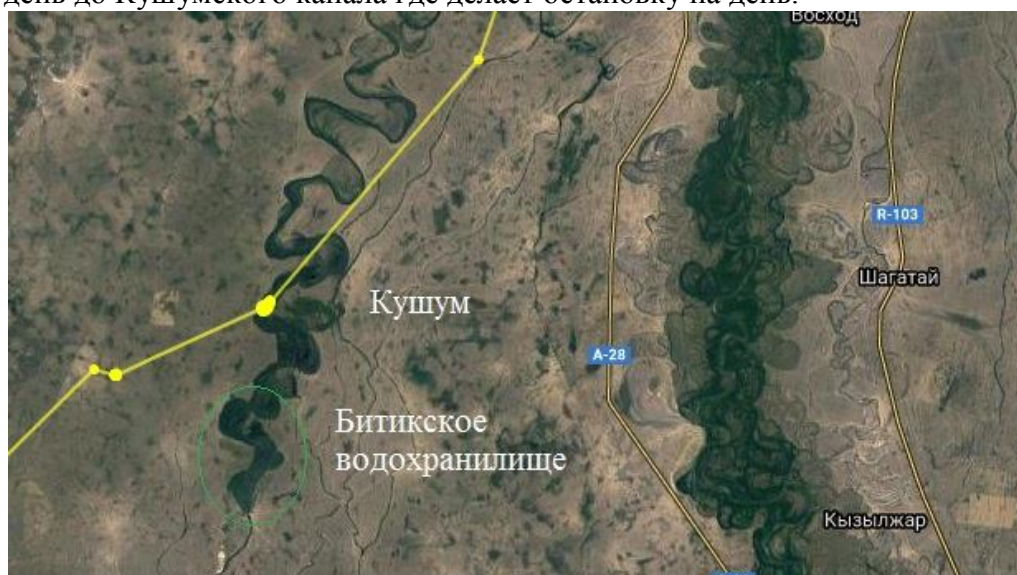

Рисунок 5 - Остановка краснозобой казарки *Branta ruficollis* по кличке Боб на Кушумском канале

Ранее отмечалось, [7] что на Битикском водохранилище, которое расположено чуть ниже складывается неблагоприятная экологическая обстановка. Птица перестала там останавливаться на пролете. По устному сообщению, егеря, раньше (1980-2000 годах) её было в изобилии.

Следующая остановка - Кировское водохранилище 10.04.2020г. Здесь птица останавливается на три дня (рис. 6).

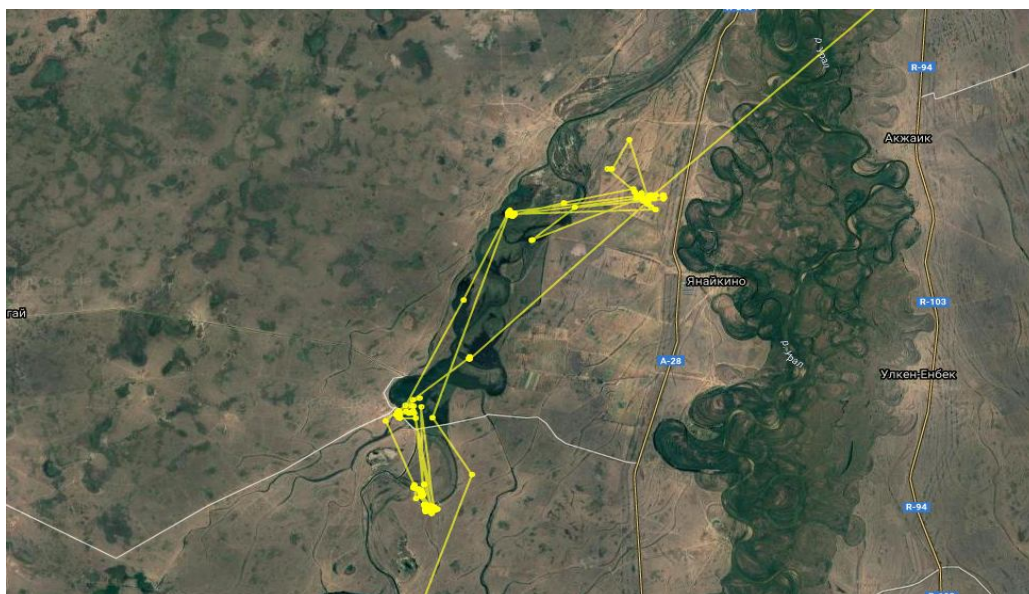

Рисунок 6 - Остановка краснозобой казарки *Branta ruficollis* по кличке Боб на Кировском водохранилище

Покинул Западно-Казахстанскую область "Боб" 13.04.2020 г. в 14-35. Таким образом, птица на территории области провела почти 5 суток. Основное время перелета дневное.

2. Второй фронт проходит севернее, его лучше отследить по птице с кличкой "Петр". Пересек границу ЗКО он раньше, чем Боб - 03.04.2020г. (рис. 7).

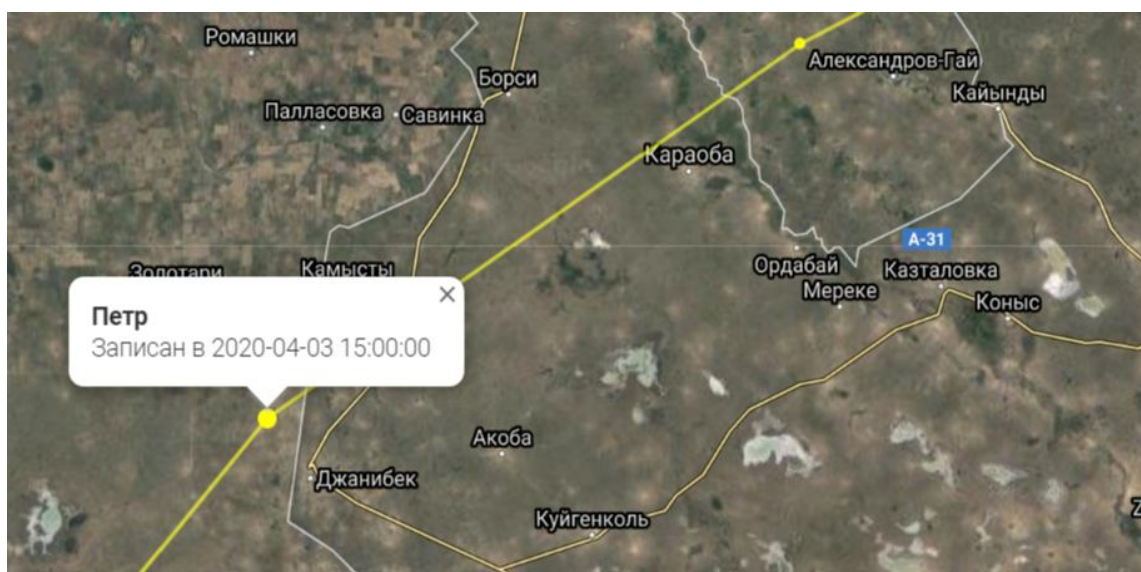

Рисунок 7 - Район залета краснозобой казарки *Branta ruficollis* по кличке Петр в Западно-Казахстанскую область

Далее его путь лежал на озеро Бирказан, где он останавливается на 7 дней (рис. 8).

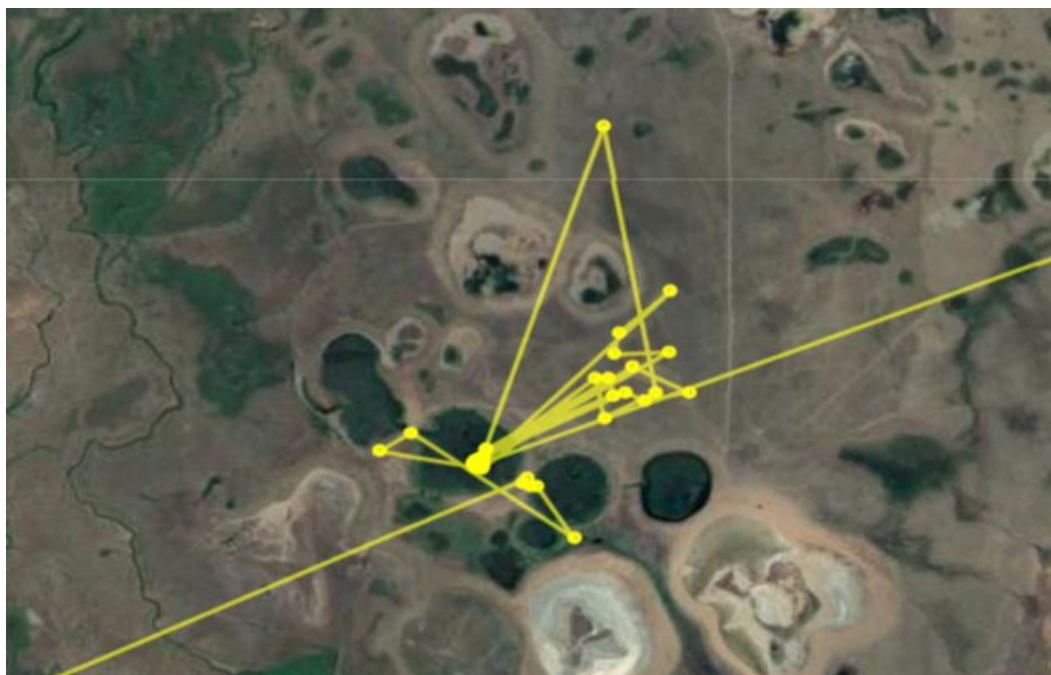

Рисунок 8 - Озеро Бирказан

09.04.2020 г. вечером он полетел на север. В районе поселка Б. Чаган он останавливается на 2 дня (рис. 9).

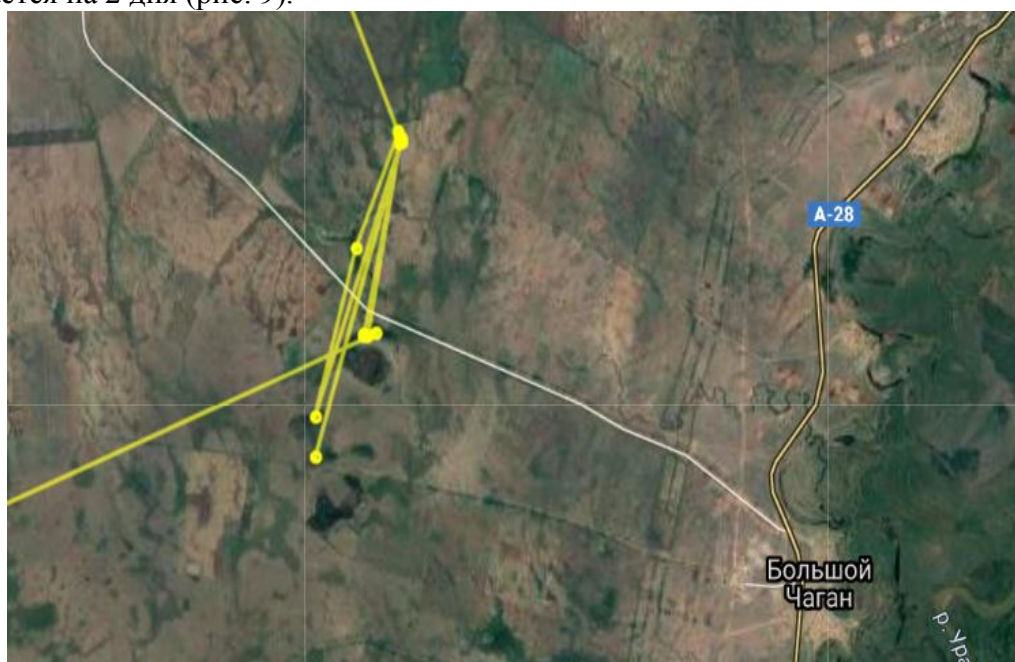

Рисунок 9 - Место остановки краснозобой казарки по кличке *Branta ruficollis* Петр

Далее перемещается на озеро - накопитель возле поселка Озерное. Там он проводит 4 дня (рис. 10).

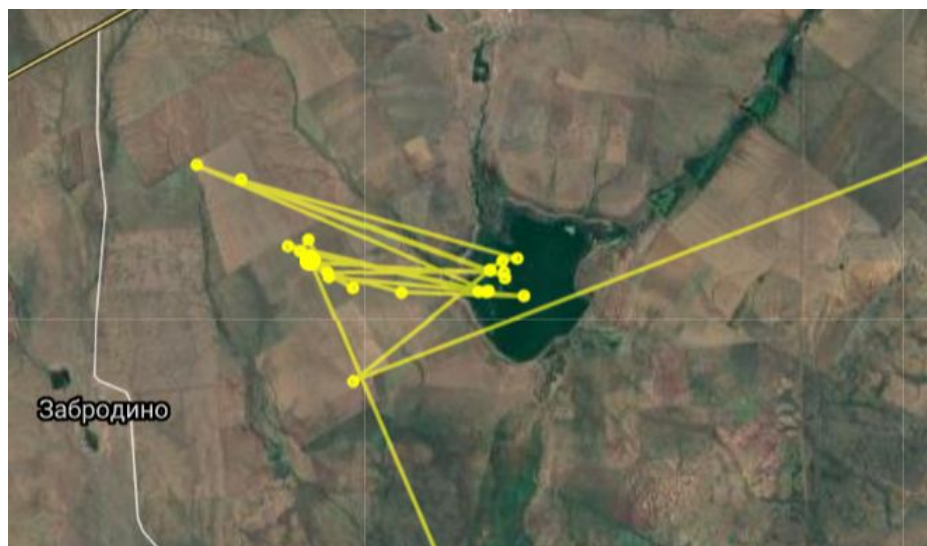

Рисунок 10 - Место отстановкикраснозобой казарки *Branta ruficollis* на озере-накопителе

Далее 16.04.2020 г. в 08-00 он покинул водоем и полетел на северо-восток на территорию РФ. Остановился на отдых в 22-00 уже в районе г. Магнитогорска (11).

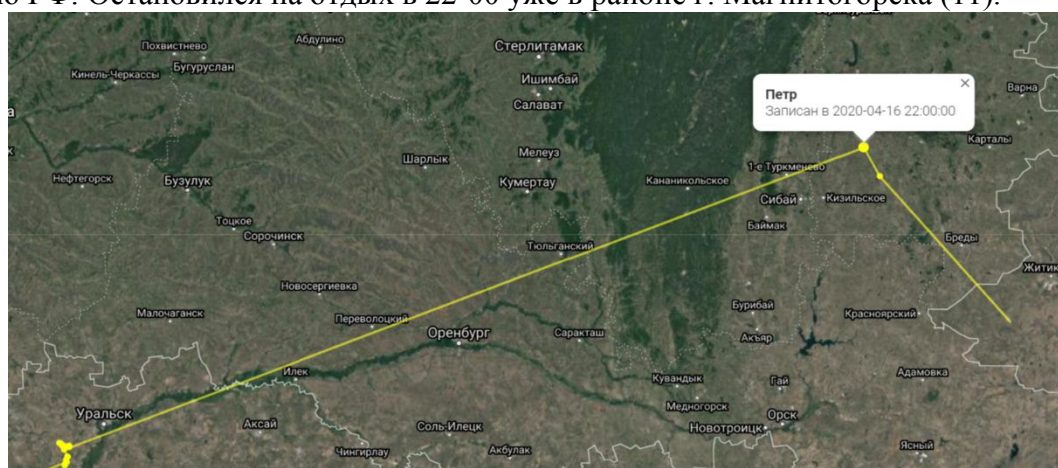

Рисунок 11 - Дневной перелет краснозобой казарки *Branta ruficollis* по кличке Петр

Таким образом за 14 часов он пролетел около 600 км. Средняя скорость полета составляет 42 км/ч что несколько ниже чем осенняя.Итого, птица по кличке "Петр" провел на территории Западно-Казахстанской области 13 дней.

К большому сожалению, одна птица по кличке "Ванко" которая пребывала на территории ЗКО 13 апреля на границе Казахстана и России, на территории Российской Федерации перестала передавать GPS сигналы (рис. 12). Возможно она погибла.

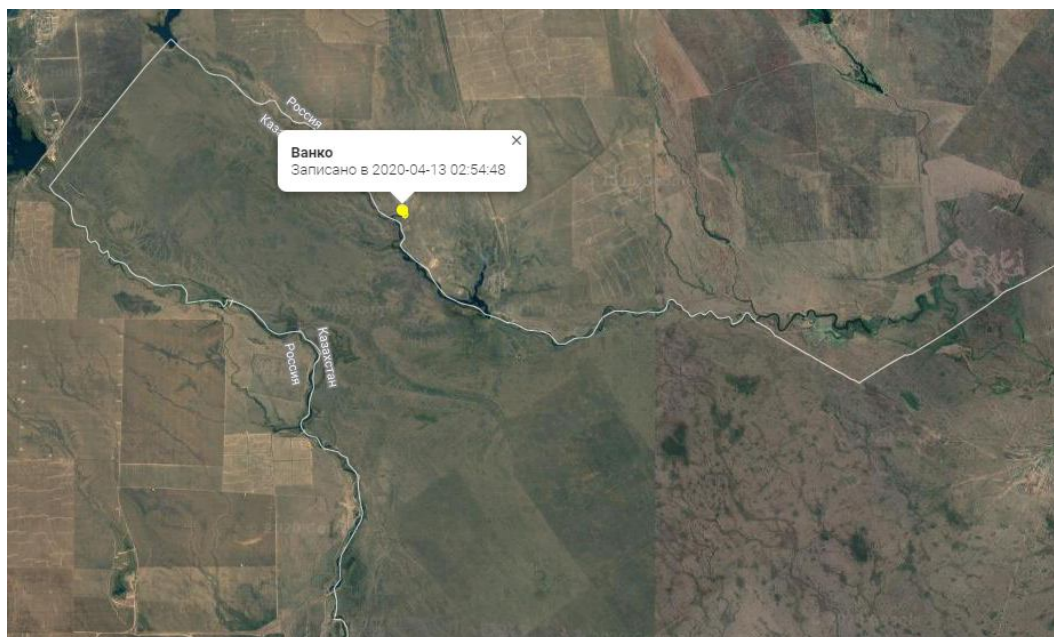

Рисунок 12 - Место где пропал GPS сигнал от краснозобой казарки *Branta ruficollis* по кличке Ванко

Осенняя миграция. Осенний маршрут анализируем по птицам, помеченным GPS передатчиками в мае 2019 в Северо-Казахстанской области сотрудниками СКГУ им. М.Козыбаева и АСБК с участием международных экспертов. На карте представлен общий маршрут с мест гнездований до мест зимовки (рис. 13).

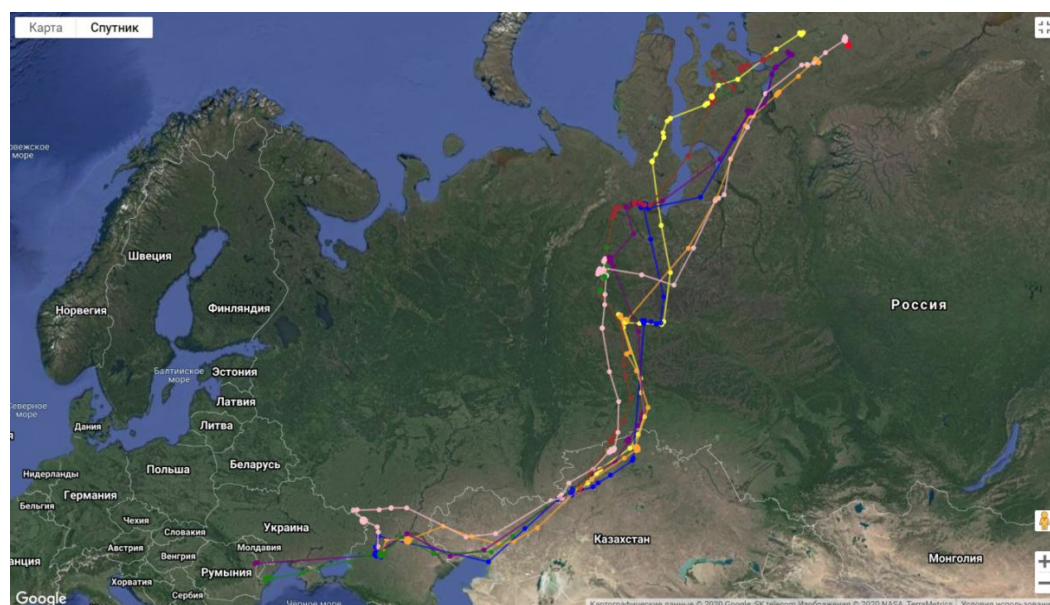

Рисунок 13 - Миграционный маршрут краснозобой казарки *Branta ruficollis* с мест гнездования на зимовку в 2019 г.

С мест гнездования птицы начинают миграцию в первых числах сентября. 04.10.2019 г. краснозобая казарка *Branta ruficollis* после длительной стоянки в Северо-Казахстанской области долетела до Западного Казахстана (рис. 14).

Рисунок 14 - Осенний миграционный маршрут краснозобой казарки *Branta ruficollis* через Западный Казахстан

По данным с gps видно, что в основном осенняя миграция проходит ночью, птицы летят со скоростью примерно 50км/ч. На карте светло-розовым цветом помечен миграционный маршрут птицы "Таню" с Атырауской области за 10 часов она проделала маршрут длиной 500 -520 км за 10 часов. Западно- Казахстанскую область они пересекают в юго-западной части. Анализируя маршрут, мы видим, что он проходит через Камыш - Самарские разливы, которые в настоящий момент практически пересохли. Вторая птица (желтая линия "Миша"), сделала остановку и на следующий день покинула сор присоединившись к остальным птицам в Волгоградской области Российской Федерации.

Как видно по карте основной осенний миграционный маршрут проходит через Атыраускую область.

Заключение

Основной пролет по ЗКО проходит весной. Он начинается с конца марта до середины апреля. Ключевые водоемы на которых отдыхает краснозобая казарка *Branta ruficollis* - озеро Бирказан, Кушумский канал, Кировское водохранилище, озеро-накопитель возле поселка Озерное и Камыш-Самарские разливы.

Осенний пролет краснозобой казарки *Brantaruficollis* проходит более узким фронтом, и на территории области птицы появляются в первых числах ноября. Где ее отмечали на Камыш-Самарских разливах.

Рекомендации

Краснозобая казарка *Branta ruficollis* летит вместе с охотничьими видами гусей - белолобым и серым [7]. Это представляет для нее угрозу, так как она может попасть под выстрелы охотников. А одной из основных угроз для нее является именно браконьерство. Поэтому необходимо ежегодно проводить среди охотников разъяснительные семинары. Так же необходимо водоемы, на которых останавливаются гуси, выделить как ключевые орнитологические территории с присвоением статуса особо охраняемых территорий с

исключением любых хозяйственных работ особенно в период миграций. Необходимо наладить контакт между учеными занимающимися проблемами сохранения биоразнообразия, представителями власти и Западно-Казахстанской территориальной инспекцией лесного хозяйства и животного мира. Проводить совместные круглые столы и совместно вырабатывать решения насущных проблем.

Необходимо усилить контроль за охотниками на озере-накопителе, так как оно находится не далеко от г. Уральска на территории Фрунзенского охотхозяйства. Запрет на весеннюю охоту положительно скажется на птице, поскольку уменьшается фактор беспокойства и браконьерства. Краснозобая казарка *Brantaruficollis*, как и все гуси питается травой, которую она щиплет на полях. Поэтому высевание подкормочных полей благоприятно скажется на популяции всех видов птиц.

Благодарности

Выражаем благодарность доктору Николай Петкову руководителю проекта из Болгарского общества защиты птиц, к.б.н. Сергею Скляренко и Алексею Тимошенко из АСБК Казахстан за предоставленную информацию. Открытость и готовность к сотрудничеству, одно из важнейших и необходимых качеств для разработки и проведения масштабных международных проектов, нацеленных на сохранение видового разнообразия редких и исчезающих видов птиц. Так же выражаем благодарность бердвотчеру Алдияру Сапарбаеву за предоставленную информацию и фотографии.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Рогачева Э. В. Находка краснозобой казарки в позднем плейстоцене Болгарии // Казарка. - 2000. - № 6. - С. 58 – 60.
- [2] Винокуров А. А. Редкие птицы мира. - М.: Агропромиздат, 1987. - 205 с
- [3] LIFE FOR SAFE FLIGHT - Conservation of the Red-breasted Goose along the Global Flyway LIFE16 NAT/BG/000847 Retrieved from: https://ec.europa.eu/environment/life/project/Projects/index.cfm?fuseaction=search.dspPage&n_proj_id=6328 (дата обращения: 15.02.2020).
- [4] Red-Breasted goose (2019) Retrieved from: <https://savebranta.org/en> (дата обращения: 15.02.2020).
- [5] Satellite Tracking - Red-Breasted goose. (2019) Retrieved from: <https://savebranta.org/en/birds-tracker> (дата обращения 20.02.2020).
- [6] Краснозобая казарка (*Brantaruficollis*). Птицы Казахстана. - Retrieved from: <http://birds.kz/v2photo.php?l=ru&s=061600233&n=1&t=35&p=0&sortby=1&sort=desc&saut=all&si=kaz> (дата обращения: 20.02.2020).
- [7] Сергалиев Н.Х. Сохраним уникальную орнитофауну Битикского водохранилища в Западно-Казахстанской области: Сборник материалов республиканской научно-практической конференции «Ивановские чтения - 2019», посвященной 90-летию со дня рождения ведущего ученого, к.б.н., профессора Фартушиной Марии Максимовны, Материалы респ. научно-практ. конф. / Н.Х. Сергалиев, К.М. Ахмеденов, М.И. Шпигельман, А.Е. Кузовенко.:- Орал: М.Өтемісов атындағы БҚМУ РБО, 2019. – С. 23-29.
- [8] Давыгора А.В. Краснозобая казарка. Красная книга Оренбургской области. - Воронеж: ООО "Мир", 2019. - С.103-104.

REFERENCES

- [1] Rogacheva E. V. (2000). Naxodka krasnozoboj kazarki v pozdnem plejstocene Bolgarii [Finding of the red-throated goose in the late Pleistocene of Bulgaria] [in Russian].
- [2] Vinokurov A. A. (1987). Redkie pticy mira [Rare birds of the world]. Moscow: Agropromizdat [in Russian].
- [3] LIFE FOR SAFE FLIGHT - Conservation of the Red-breasted Goose along the Global Flyway LIFE16 NAT/BG/000847 Retrieved from https://ec.europa.eu/environment/life/project/Projects/index.cfm?fuseaction=search.dspPage&n_proj_id=6328 (reference date: 15.02.2020).
- [4] Red-Breasted goose (2019) Retrieved from: <https://savebranta.org/en> (reference date: 15.02.2020).

[5] Satellite Tracking - Red-Breasted goose. (2019) Retrieved from: <https://savebranta.org/en/birds-tracker> (reference date: 20.02.2020).

[6] Krasnozobaya kazarka (Brantaruficollis). Pticy Kazaxstana [Red-breasted goose (Brantaruficollis). Birds in Kazakhstan] (2019) Retrieved from: <http://birds.kz/v2photo.php?l=ru&s=061600233&n=1&t=35&p=0&sortby=1&sor=desc&saut=all&si=kaz> (reference date: 20.02.2020).

[7] Sergaliev N. H., Akhmedenov K. M., shpigelman M. I., Kuzovenko A. E. (2019) Soxranim unikal' nuyu ornitofaunu Bitikskogo vodoxranilishha v Zapadno-Kazaxstanskoj oblasti: Sbornik materialov respublikanskoj nauchno-prakticheskoy konferencii «Ivanovskie chteniya - 2019», posvyashhennoj 90-letiyu so dnya rozhdeniya vedushhego uchenogo, k.b.n., professora Fartushinoj Marii Maksimovny' [let's Preserve the unique avifauna of the Bitik reservoir in the West Kazakhstan region // Collection of materials of the Republican scientific and practical conference "Ivanovo readings-2019", dedicated to the 90th anniversary of the birth of the leading scientist, Ph. D., Professor Maria Maksimovna Fartushina] Materialy' resp. nauchno-prakt. konf Ivanovo readings-2019: - Oral: M. Otemisov atyndagi BKMU RBO, (pp23-29) [in Russian].

[8] Davy'gora A.V. (2019) Krasnozobaya kazarka. Krasnaya kniga Orenburgskoj oblasti [Red-breasted goose. Red book of the Orenburg region]. Voronezh: OOO "Mir" [in Russian].

Серғалиев Н.Х., Шпигельман М.И.

БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫ АРҚЫЛЫ ҚЫЗЫЛЖЕМСАУЛЫҚАРАШАҚАЗ *BRANTA RUFICOLLIS* МИГРАЦИЯСЫНА ТАЛДАУ

Аңдатпа: Кілттік аймақтар анықтау мақсатында сирек және жойылып бара жатқан құстар түрлерінің миграциясын зерттеу маңызды табиғат қорғау міндеті болып келеді. Қызылжемсаулы қарашақаз *Branta ruficollis* Қазақстан Қызыл кітабіне енген сирек және жойылып бара жатқан түр болып келеді. Оның миграциялық жолы Батыс Қазақстан облысы арқылы өтеді. Осы мақалада Болгариямен Солтүстік Қазақстанда құстарға бекітілген GPS арқылы алынған мәлімет бойынша аталған аймақта оның жолына талдау жүргіздік. БҚО бойынша қызылжемсаулы қарашақаздың ұшуы наурыз айы сонынан сәуір айы ортасына дейін өтеді, осы аралықта оның Бірқазан көлі, Көшім каналы, Киров су қоймасы, Озерное ауылы маңындағы жинақтауыш-көлі және Қамыс-Самар жайылмасында тоқтайтыны анықталды. Күзгі ұшуы қараша айының басында қысқа фронпен өтеді және Қамыс-Самар жайылмасында тоқтайтыны белгілі болды. Қызылжемсаулы қарашақаз үшін негізгі қауіпі бұл қарақшылық. Кілттік орнитологиялық аймақтар ұйымдастыру және аңшылар арасында түсіндіру жұмыстарын жүргізу қажет.

Кілт сөздер: қызылжемсаулы қарашақаз *Branta ruficollis*; Батыс Қазақстан облысы; миграциялық жол; GPS трекерлер; қаздар; қарақшылық; қорғау.

Sergaliev Nurlan, Shpigelman Mihail

ANALYSIS OF MIGRATIONS OF THE RED-THROATED GEESE *BRANTA RUFICOLLIS* THROUGH THE WEST KAZAKHSTAN REGION

Annotation. The study of migration, rare and endangered species, and birds in order to identify key territories is an important environmental task. The red-breasted goose (*Brantaruficollis*) is a rare and endangered species listed in the red book of Kazakhstan. Its migration route passes through the West Kazakhstan region. In this article, we analyze its route through this region, based on data obtained from GPS transmitters attached to the bird in Bulgaria and Northern Kazakhstan. The main flight of red-breasted geese in the West Kazakhstan region starts from late March to mid-April, this period marked the spot on the lakes Berkesan, Kochanska channel, Kirov reservoir, lake drive near the village Lake and the Kamysh - Samar floods. The autumn flight in the first days of November takes place on a narrower front and stops are marked on the Kamysh-Samara spills. One of the main threats to the red-throated goose is poaching. It is necessary to organize key ornithological territories and conduct explanatory work among hunters.

Keywords: red-throated goose *Branta ruficollis*; West Kazakhstan region; migration route; GPS trackers; geese; poaching; protection.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР

Алимбеков Руслан Ж. – Докторант, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан; alimbekovrus@mail.ru.

Ахмеденов Кажмурат Максutowич - География ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, география кафедрасының доценті, Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті, Орал, Қазақстан; kazhmurat78@mail.ru.

Ахметова Гүлнәр Нариманқызы - Магистрант, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті, Орал, Қазақстан; akhmetova_gulya@mail.ru.

Бакиев Андрей Геннадьевич - Биология ғылымдарының кандидаты, доцент, Еділ бассейні экологиясы институты - РҒА Самара федералдық зерттеу орталығының филиалы, Тольятти, Ресей; herpetology@list.ru.

Горбачева Валентина Алексеевна – Педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, Краснодар мемлекеттік мәдениет институты, Краснодар, Ресей; gordiana11@rambler.ru.

Жардемова Мадина Газизқызы – Аспирант, Мәскеу мемлекеттік мәдениет институты, Химки, Ресей; mmukanova@mail.ru.

Имашев Азамат Арманұлы – Магистрант, М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті, Орал, Қазақстан; Imashev_1997@mail.ru.

Катаев Ердан Советұлы – Докторант, аға менеджер, тренер-зерттеуші, «Назарбаев Зияткерлік мектептері» дербес білім беру ұйымының педагогикалық шеберлік орталығының Орал қаласындағы филиалы, Орал, Қазақстан; erdan62@mail.ru.

Көшим Әсима Ғалымжанқызы – География ғылымдарының докторы, доцент, картография және геоинформатика кафедрасының профессорының м.а., Эль-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы, Қазақстан; asima.koshim@gmail.com.

Қонашева Зарипа Хайроллақызы - Химия ғылымдарының кандидаты, доцент, экология және биогеохимия сынақ зертханасының жетекшісі, М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті, Орал, Қазақстан; kunasheva@mail.ru.

Мұханбетова Жангүлім Өтепбергенқызы – Педагогика ғылымдарының магистрі, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті, Орал, Қазақстан; janim.03.95@mail.ru.

Мүтиев Зейнолла Жақсылықұлы – Филология ғылымдарының кандидаты, доцент, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті, Орал, Қазақстан; zinulla_mutiev@mail.ru.

Петрищев Вадим Павлович – География ғылымдарының докторы, доцент, жетекші ғылыми қызметкер, РҒА Орал бөлімшесінің Дала институты, Орынбор, Ресей; wadpetr@mail.ru.

Петрищева Наталья Валентиновна – География ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы, Орынбор мемлекеттік университеті, Орынбор, Ресей; knv0405@mail.ru.

Рысбеков Тұяқбай Зейітұлы - Тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҰҒА құрметті академигі, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті, Орал, Қазақстан; tuyakbai.rysbekov@mail.ru.

Сабырғалиева Назгүл Бақтығалиқызы - Докторант, Эл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан; naz-sb@mail.ru.

Серғалиев Нурлан Хабибуллович - Биология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, экология және биология кафедрасының доценті, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті, Орал, Қазақстан; nurlan-sergaliev@yandex.ru.

Сергеева Айгул Максатовна – География ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, география және туризм кафедрасының доценті, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан; aiko-sm@mail.ru.

Сисенғалиева Самал Кобландиевна – Магистрант, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті, Орал, Қазақстан; alisher_ersainov03@mail.ru.

Сұлтанғалиева Ольга Қашымқызы - Филология магистрі, докторант, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе, Қазақстан; sultangalieva_74@mail.ru.

Өтегенова Карлыға Тасқалиқызы - Педагогика ғылымдарының кандидаты, орыс филологиясы кафедрасының доценті, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті, Орал, Қазақстан; karlyga@bk.ru.

Өтепқалиева Гүлнұр Ізбасарқызы - Химия ғылымдарының магистрі, химия кафедрасының аға оқытушысы, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті, Орал, Қазақстан; gulnura_west@mail.ru.

Шпигельман Михаил Иосифович – Ғылыми қызметкер, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті, Орал, Қазақстан; c71305@mail.ru.

Ян Вендт А. – Философия докторы (PhD), география институтының профессоры, Гданьск университеті, Гданьск, Польша; jan.wendt@ug.edu.pl.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Алимбеков Руслан Ж. – Докторант, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан; alimbekovrus@mail.ru.

Ахмеденов Кажмурат Максutowич - Кандидат географических наук, ассоциированный профессор, доцент кафедры географии, Западно-Казахстанский государственный университет им. М.Утемисова, Уральск, Казахстан; kazhmurat78@mail.ru.

Ахметова Гульнара Наримановна – Магистрант, Западно-Казахстанский государственный университет им. М.Утемисова, Уральск, Казахстан; akhmetova_gulya@mail.ru.

Бакиев Андрей Геннадьевич - Кандидат биологических наук, доцент, институт экологии Волжского бассейна – филиал Самарского федерального исследовательского центра РАН, Тольятти, Россия; herpetology@list.ru.

Горбачева Валентина Алексеевна - Кандидат педагогических наук, доцент Краснодарский государственный институт культуры, Краснодар, Россия; gordiana11@rambler.ru.

Жардемова Мадина Газизовна – Аспирант, Московский государственный институт культуры, Химки, Россия; mmukanova@mail.ru.

Имашев Азамат Арманұлы – Магистрант, Западно-Казахстанский государственный университет им. М.Утемисова, Уральск, Казахстан; Imashev_1997@mail.ru.

Катаев Ердан Советович - Докторант, старший менеджер, тренер-исследователь, филиал Центра педагогического мастерства Автономной организации образования «Назарбаев Интеллектуальные школы» в городе Уральск, Уральск, Казахстан; erdan62@mail.ru.

Кошим Асима Галымжанкызы - Доктор географических наук, доцент, и.о. профессора кафедры картографии и геоинформатики, КазНУ им. Аль-Фараби, Алматы, Казахстан; asima.koshim@gmail.com.

Кунашева Зарипа Хайроллиевна - Кандидат химических наук, доцент, руководитель испытательной лаборатории экологии и биогеохимии, Западно-Казахстанский государственный университет им. М.Утемисова, Уральск, Казахстан; kunasheva@mail.ru.

Муханбетова Жангулим Утепбергеновна – Магистр педагогических наук, Западно-Казахстанский государственный университет им. М.Утемисова, Уральск, Казахстан; janim.03.95@mail.ru.

Мутиев Зинулла Жаксылыкович – Кандидат филологических наук, доцент, Западно-Казахстанский государственный университет им. М.Утемисова, Уральск, Казахстан; zinulla_mutiev@mail.ru.

Петрищев Вадим Павлович - Доктор географических наук, доцент, ведущий научный сотрудник, институт степи УрО РАН, Оренбург, Россия; wadpetr@mail.ru.

Петрищева Наталья Валентиновна - Кандидат географических наук, старший преподаватель, Оренбургский государственный университет, Оренбург, Россия; knv0405@mail.ru.

Рысбеков Туякбай Зейтович - Доктор исторических наук, профессор, почетный академик НАН, Западно-Казахстанский государственный университет им. М.Утемисова, Уральск, Казахстан, e-mail: tuyakbai.rysbekov@mail.ru.

Сабыргалиева Назгуль Бактыгалиевна – Докторант, Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан; naz-sb@mail.ru.

Сергалиев Нурлан Хабибуллович - Кандидат биологических наук, ассоциированный профессор, доцент кафедры биологии и экологии, Западно-Казахстанский государственный университет им. М.Утемисова, Уральск, Казахстан; nurlan-sergaliev@yandex.ru.

Сергеева Айгул Максатовна - Кандидат географических наук, ассоциированный профессор, доцент кафедры географии и туризма, Актыбинский региональный университет им. К. Жубанова, Актобе, Казахстан; aiko-sm@mail.ru.

Сисенгалиева Самал Кобландиевна – Магистрант, Западно-Казахстанский государственный университет им. М.Утемисова, Уральск, Казахстан; alisher_ersainov03@mail.ru.

Султангалиева Ольга Кашимовна - Магистр филологии, докторант, Актыбинский региональный государственный университет им. К.Жубанова, Актыбинск, Казахстан; sultangalieva_74@mail.ru.

Утегенова Карлыга Таскалиевна – Кандидат педагогических наук, доцент кафедры русской филологии, Западно-Казахстанский государственный университет им. М.Утемисова, Уральск, Казахстан; karlyga@bk.ru.

Утепкалиева Гулнур Избасаровна - Магистр химических наук, старший преподаватель кафедры химии, Западно-Казахстанский государственный университет им. М.Утемисова, Уральск, Казахстан; gulnura_west@mail.ru.

Шпигельман Михаил Иосифович - Научный сотрудник, Западно-Казахстанский государственный университет им. М.Утемисова, Уральск, Казахстан; c71305@mail.ru.

Ян Вендт А. – Доктор философии (PhD), профессор института географии, университет Гданьск, Гданьск, Польша; jan.wendt@ug.edu.pl.

INFORMATION ABOUT AUTHORS

Alimbekov, Ruslan Zh.– PhD-student, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan; alimbekovrus@mail.ru.

Akhmedenov, Kazhmurat Maksutovich - Candidate of Geographical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of Department of Geography, WKSU named after M. Utemisov, Uralsk, Kazakhstan; kazhmurat78@mail.ru.

Akhmetova, Gulnara Narimanovna - Master-student, West Kazakhstan State University named after M. Utemisov, Uralsk, Kazakhstan; akhmetova_gulya@mail.ru.

Bakiev, Andrey Gennadevich - Candidate of Biological Sciences, Associate Professor, Institute of Ecology of the Volga River Basin of the Russian Academy of Science -Branch of the Federal State Budgetary Institution of Science Samara Federal Research Center, Russian Academy of Sciences, Togliatti, Russian Federation; herpetology@list.ru.

Gorbacheva, Valentine - Associate Professor Krasnodar State Institute of Culture, Krasnodar city, Russia; gordiana11@rambler.ru.

Zhardemova, Madina - Postgraduate student of the Moscow State Institute of Culture, Khimki, Russia; mmukanova@mail.ru.

Imashev, Azamat Armanuly - Master student, West Kazakhstan State University named after M. Utemisov, Uralsk, Kazakhstan; Imashev_1997@mail.ru.

Katayev, Yerdan Sovetovich - Doctoral student, Senior manager, trainer-researcher, A branch of the Center for Pedagogical Excellence of the Autonomous Organization of Education “Nazarbayev Intellectual Schools” in the city of Uralsk, Uralsk, Kazakhstan; erdan62@mail.ru.

Koshim, Asima Galymzhankyzy - Doctor of Geographical Sciences, Associate Professor, Acting Professor of the Department of Cartography and Geoinformatics, KazNU named after al-Farabi, Almaty, Kazakhstan; asima.koshim@gmail.com.

Kunasheva, Zaripa Chayrolievna - Candidate of Chemical Sciences, Associate Professor, Head of the testing laboratory of ecology and biogeochemistry, West Kazakhstan State University named after M. Utemisov, Uralsk, Kazakhstan; kunasheva@mail.ru.

Mukhanbetova, Zhangulim Utepbergenovna - Master of Pedagogical Sciences, West Kazakhstan State University named after M. Utemisov, Uralsk, Kazakhstan; janim.03.95@mail.ru.

Mutiev, Zeynolla Zhaksylykovich – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, West Kazakhstan State University named after M. Utemisov, Uralsk, Kazakhstan; zinulla_mutiev@mail.ru.

Petrishchev, Vadim Pavlovich - Doctor of geographical Sciences, associate Professor, leading researcher, steppe Institute of the Ural branch of the Russian Academy of Sciences, Orenburg, Russia; wadpetr@mail.ru.

Petrishcheva, Natalia Valentinovna - Candidate of geographical Sciences, senior lecturer, Orenburg state University, Orenburg, Russia; knv0405@mail.ru.

Rysbekov, Tuyakbay Zeytovich - Doctor of historical Sciences, Professor, honorary academician of the national Academy of Sciences, West Kazakhstan State University named after M. Utemisov, Uralsk, Kazakhstan; tuyakbai.rysbekov@mail.ru.

Sabyrgalyieva Nazgul Baktigaliyevna - PhD-student of Kazakh National University, Department of History of Kazakhstan, Almaty, Kazakhstan; naz-sb@mail.ru.

Sergaliev, Nurlan Khabibullovich - Candidate of Biological Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Biology and Ecology, WKSU named after M. Utemisov, Uralsk, Kazakhstan; nurlan-sergaliev@yandex.ru.

Sergeyeva, Aigul Maksatovna - Candidate of Geographic Sciences, Associate Professor, Associate Professor of Department of Geography and Tourism, K. Zhubanov Aktobe regional university, Aktobe, Kazakhstan; aiko-sm@mail.ru.

Sisengalieva, Samal Koblandievna - Master-student, West Kazakhstan State University named after M. Utemisov, Uralsk, Kazakhstan; alisher_ersainov03@mail.ru.

Sultangalieva, Olga Kashimovna - Master of Philology, PhD-student, K.Zhubanov Aktobe regional state University, Aktobe, Kazakhstan; sultangalieva_74@mail.ru.

Utegenova, Karlyga Taskalievna - Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Department of Russian Philology, West Kazakhstan State University named after M. Utemisov, Uralsk, Kazakhstan; karlyga@bk.ru.

Utepkalyieva, Gulnur Izbasarovna - Master of Chemistry, West Kazakhstan State University named after M. Utemisov, Uralsk, Kazakhstan; gulnura_west@mail.ru.

Spiegelman, Michael Iosifovich - researcher, WKSU named after M. Utemisov, Uralsk, Kazakhstan; c71305@mail.ru.

Jan A. Wendt - Doctor of philosophy (PhD), Professor at the Institute of geography, University of Gdansk, Gdansk, Poland; jan.wendt@ug.edu.pl.

**ВЕСТНИК ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКОГО
ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМЕНИ М. УТЕМИСОВА**
СЕРИЯ ПЕДАГОГИКА. ФИЛОЛОГИЯ. ИСТОРИЯ. ГЕОГРАФИЯ. ЭКОЛОГИЯ.

№1(77)/2020

ПЕДАГОГИКА – PEDAGOGY

- Горбачева В.А., Жардемова М. Г.**
ОСОБЕННОСТИ И ПРОБЛЕМЫ ПОДГОТОВКИ БИБЛИОТЕКАРЕЙ В КАЗАХСТАНЕ: ОТ
ИСТОРИИ К СОВРЕМЕННОСТИ.....5
- Катаев Е.С.**
ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИЕ КОМПЕТЕНЦИИ ПЕДАГОГА ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ
ШКОЛЫ В УСЛОВИХ ОБНОВЛЕНИЯ СОДЕРЖАНИЯ СРЕДНЕГО ОБРАЗОВАНИЯ:
ГЕРМЕНЕВТИКО-ФЕНОМЕНОЛОГИЧЕСКИЙ ПОДХОД.....15
- Кунашева З.Х., Имашев А.А., Утепкалиева Г.И.**
ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ ЭФФЕКТИВНОЙ ОРГАНИЗАЦИИ
САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ СТУДЕНТОВ В ПРЕПОДАВАНИИ ДИСЦИПЛИНЫ
«ФИЗИКО-ХИМИЧЕСКИЕ МЕТОДЫ ИССЛЕДОВАНИЯ И КОНТРОЛЯ»28

ФИЛОЛОГИЯ – PHILOLOGY

- Сұлтанғалиева О.Қ.**
БАУЫРЖАН БАБАЖАНҰЛЫ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ЭТНОМӘДЕНИ ДҮНИЕТАНЫМ
СИПАТЫ.....35
- Утегенова К.Т., Ахметова Г.Н.**
МЕДИАКОНФЛИКТ ГЛАЗАМИ ЛИНГВИСТА (НА МАТЕРИАЛЕ КАЗАХСТАНСКОЙ
ПЕРИОДИЧЕСКОЙ ПЕЧАТИ).....42
- Мүтиев З.Ж., Мұханбетова Ж.Ө.**
АҚЫНДЫҚ ШЕБЕРЛІК, КӨРКЕМДІК КЕЛБЕТ (Б.БАЙМҰҚАНҚЫЗЫ,
М.ҚАЖИАХМЕТОВ ТУЫНДЫЛАРЫ МЫСАЛЫНДА).....54

ТАРИХ – ИСТОРИЯ – HISTORY

- Рысбеков Т.З., Сисенгалиева С.К.**
XIX-XX ҒАСЫРЛАРДАҒЫ БАТЫС ҚАЗАҚСТАН МЕН РЕСЕЙДІҢ САУДА-
ЭКОНОМИКАЛЫҚ БАЙЛАНЫСТАРЫНЫҢ ОТАН ТАРИХЫНДАҒЫ АЛАТЫН
ОРНЫ.....63
- Сабыргалиева Н.Б.**
ҚАЗАҚСТАННЫҢ БАТЫС АЙМАҒЫНДАҒЫ МОЛДАЛАРДЫҢ ҚЫЗМЕТІ (XIX Ғ.
ОРТАСЫ – XX Ғ. БІРІНШІ ШИРЕГІ).....73

Алимбеков Р. Ж.

ШЕТЕЛ ЗЕРТТЕУШІЛЕРІНІҢ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ ҚОРҚЫТ АТА ТУРАЛЫ АҢЫЗДАР
ЖӘНЕ АЛҒАШҚЫ ДЕРЕКТЕР.....85

ГЕОГРАФИЯ - GEOGRAPHY

Jan A. Wendt

OUTLINE OF GEOTOURISM AND GEOPARKS DEVELOPMENT IN EUROPE.....95

Петрищев В.П., Петрищева Н.В.

СОВРЕМЕННЫЕ МЕТОДЫ ИЗУЧЕНИЯ ЛАНДШАФТНЫХ ГЕОСИСТЕМ
СОЛЯНОКУПОЛЬНОГО ПРОИСХОЖДЕНИЯ.....102

Кошим А.Г., Сергеева А.М.

УНИКАЛЬНЫЕ ПРИРОДНЫЕ ОБЪЕКТЫ АКТЮБИНСКОЙ ОБЛАСТИ.....113

ЭКОЛОГИЯ – ECOLOGY

Sergaliev N.Kh., Akhmedenov K.M., Spiegelman M.I.

NECROPHAGOUS BIRDS IN THE WEST KAZAKHSTAN REGION (VULTURE *NEOPHRON PERCNOPTERUS*, GRIFFON VULTURE *GYPSEFULVUS*, CINEREOUS VULTURE *AEGYPIUS MONACHUS*).....126

Ахмеденов К.М., Бакиев А.Г.

ИСТОРИЯ ИССЛЕДОВАНИЙ ПРЕСМЫКАЮЩИХСЯ ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКОЙ
ОБЛАСТИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН. СООБЩЕНИЕ 1. ДОСОВЕТСКИЙ
ПЕРИОД.....133

Сергалиев Н.Х., Шпигельман М.И.

АНАЛИЗ МИГРАЦИЙ КРАСНОЗОБОЙ КАЗАРКИ *BRANTA RUFICOLLIS* ЧЕРЕЗ
ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКУЮ ОБЛАСТЬ.....145

**АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР/ СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ/ INFORMATION
ABOUT AUTHORS.....156**

МАҚАЛАЛАРДЫ РЕСІМДЕУГЕ ҚОЙЫЛАТЫН ТАЛАПТАР

Мақаланы жариялау үшін әр автор дербес құжаттар түрінде ұсынуға міндетті:

1. Мақала материалдары – мәтін, соның ішінде автордың аты-жөні, мақала атауы, аңдатпа және мемлекеттік, орыс және ағылшын тілдеріндегі түйінді сөздер, жарияланым тіліндегі әдебиеттер, ағылшын тіліндегі әдебиеттер және транслитерация, суреттер және атаулары бар кестелер RTF форматында бір файлмен ресімделеді;

2. Авторлар туралы мәлімет мазмұнына келесі элементтер кіреді:

- аты, әкесінің аты және тегі;
- ғылыми атағы, ғылыми дәрежесі;
- лауазымы немесе кәсібі;
- жұмыс орны (мекеменің немесе ұйымның, елді мекеннің атауы);
- елдің атауы (шетелдік авторлар үшін);
- электрондық мекенжайы (e-mail).

Автордың аты атау септік тұлғасында келтіріледі. Әкесінің атын пайдалану қабылданбаған жағдайда, бір инициалы немесе аты келтіріледі. Ғылыми атағы, ғылыми дәрежесі, лауазымы, кәсібі, жұмыс орны, елдің атауы туралы мәліметтер толық нысанда көрсетіледі. Авторлар туралы мәліметтер қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде беріледі.

Жариялау үшін ұсынылған материалдар келесі талаптарға сай болуы тиіс:

1. Бұрын жарияланбаған және басқа басылымдарда жариялануға арналмаған педагогика, филология, тарих, география, биология және экология саласындағы өзекті мәселелер бойынша бірегей ғылыми зерттеулердің нәтижелерін қамтуы.

2. Мақала көлемі 6-12 бет (ғылыми шолулар, қысқаша ғылыми хабарламалар – 4-8 бет), шрифт Times New Roman-12, жиектері – жоғарғы және төменгі – 2 см, сол жақ – 3 см, оң жақ – 1,5 см, абзац – 1,25, жоларалық интервал – 1.

3. Мақала материалдары келесі құрылымда болуы тиіс:

- ӘОЖ – жоғарғы сол жақ бұрышында;
- FTAHP – жоғарғы сол жақ бұрышында ӘОЖ кейін келесі жолда;
- DOI – FTAHP-дан кейінгі келесі жолда жоғарғы сол жақ бұрышта (журнал редакциясымен беріледі және толтырылады);
- Автордың(-лардың) тегі мен аты – жөні (егер мақала қазақ немесе орыс тілінде жазылған болса); тегі мен аты (толық жазылады) (егер мақала ағылшын тілінде жазылған болса) - ортасында DOI-ден кейінгі бір жолдан соң, қою қаріппен жазылады;
- Ұйымның атауы (жұмыс немесе оқу орны), қаласы, елі – орта тұсында автордың тегі мен аты-жөнінен кейін бір жолдан кейін қою қаріппен жазылады;
- Автор (-лар) дың электрондық поштасы – орта тұста ұйымның (жұмыс немесе оқу орнының) атауынан кейінгі бір жолдан соң;
- Мақала атауы – бет ортасында автор (-лар) электрондық поштасынан кейінгі бір жолдан соң бас әріптермен, қою шрифтпен жазылады;
- Аңдатпа (сөз қою қаріппен жазылады) – мақала атауынан кейінгі бір жолдан соң (жаңа жолдан, теңестіру ені бойынша жүргізіледі);
- Кілт сөздер (сөз тіркесі қою қаріппен жазылады) – аңдатпадан кейін жаңа жолдан бастап (теңестіру ені бойынша жүргізіледі);
- Құрылымдалған негізгі мәтін (кіріспе; зерттеу материалдары мен әдістері; зерттеу нәтижелері; қорытынды; алғыстар) – кілт сөздерінен кейінгі бір жолдан соң (бөлім атауы парақ ортасында курсивті қаріппен теңестіріледі, әрі қарай жаңа жолдан бөлім мәтіні жай қаріппен жазылып, теңестіру ені бойынша жүргізіледі);
- Әдебиет (сөз бас әріптермен және қою қаріппен жазылады). Бұл бөлімде пайдаланылған әдебиеттер жарияланым тілінде жазылады – негізгі мәтіннен кейінгі бір жолдан соң (теңестіру парақ ортасы бойынша, әрі қарай әдебиеттер тізімі жаңа жолдан (абзац), теңестіру ені бойынша);
- References (сөз бас және қою қаріппен жазылады). Бұл бөлімде пайдаланылған әдебиеттер транслитерацияны пайдалана отырып және шаршы жақшада (курсивпен) келтіріледі, ағылшын

тіліндегі аударма – әдебиеттен кейінгі бір жолдан соң (теңестіру парақ ортасы бойынша, әрі қарай жаңа жолдан әдебиеттер тізімі (абзац), теңестіру ені бойынша);

- Орыс тіліндегі автор (-лар) дың тегі мен аты-жөні (егер мақала қазақ тілінде жазылған болса) – ортасында references сөзінен кейін бір жолдан соң, қою қаріппен жазылады;

- Мақаланың орыс тіліндегі атауы (егер мақала мемлекеттік тілде жазылған болса) – парақ ортасында автордың тегі мен аты-жөнінен кейінгі жаңа жолдан, қою және бас қаріппен жазылады;

- Орыс тіліндегі аңдатпа (сөз қою қаріппен жазылады) (егер мақала қазақ тілінде жазылған болса) – мақала атауынан кейінгі жаңа жолдан ені бойынша жазылады;

- Орыс тіліндегі кілт сөздер (сөз тіркесі қою шрифтпен жазылады) (егер мақала қазақ тілінде жазылған болса) – аңдатпадан кейінгі жаңа жолдан ені бойынша жазылады;

- Ағылшын тіліндегі автор (-лар) дың тегі мен аты (толық жазылады) (егер мақала қазақ тілінде жазылған болса) – парақ ортасында орыс тіліндегі кілт сөздерінен кейінгі бір жолдан соң қою қаріппен жазылады;

- Ағылшын тіліндегі мақаланың атауы (егер мақала қазақ тілінде жазылған болса) – парақ ортасында жаңа жолдан автордың тегі мен аты-жөнінен кейін қою шрифтпен ерекшеленген бас әріптермен жазылады;

- Ағылшын тіліндегі аңдатпа (сөз қою қаріппен жазылады) (егер мақала қазақ тілінде жазылған болса) – мақала атауынан кейінгі жаңа жолдан ені бойынша жазылады;

- Ағылшын тіліндегі кілт сөздер (сөз тіркесі қою шрифтпен жазылады) (егер мақала қазақ тілінде жазылған болса) - аңдатпадан кейінгі жаңа жолдан ені бойынша жазылады.

Егер мақала орыс тілінде жазылса, онда соңында («References» бөлімінен кейін) қазақ тіліндегі автордың тегі мен аты-жөні, мақаланың атауы, аңдатпа және түйінді сөздер, одан әрі бір жолдан кейін ағылшын тіліндегі автордың тегі мен аты (толық), мақаланың атауы, аңдатпа және түйінді сөздер жазылады.

Егер мақала ағылшын тілінде жазылса, онда соңында («Әдебиет» бөлімінен кейін) қазақ тіліндегі автордың тегі мен аты (толық), мақаланың атауы, аңдатпа мен түйінді сөздер, әрі қарай бір жолдан кейін орыс тіліндегі автордың тегі мен аты-жөні, мақаланың атауы, аңдатпа мен түйінді сөздер жазылады.

Мақала атауы. Мақаланың толық атауы 15 сөзден аспауы тиіс.

Аңдатпа өзіндік мәтін болуы тиіс. Аңдатпа зерттеу пәніне емес, жүргізілген зерттеуге арналуы қажет. Ол мақаланың қысқаша, бірақ мазмұнды түйіндемесі болып табылады. Аңдатпада формулаларды, аббревиатураларды, әдебиеттер тізіміндегі позицияларға сілтемелерді пайдалануға жол берілмейді. Аңдатпа 100-150 сөз көлемінде бір абзацпен жазылады. Жекелеген жағдайларда (эмпирикалық зерттеулер үшін) жалпы кіріспе ақпарат, зерттеу мақсаты, әдістері, нәтижелері, практикалық маңыздылығы секілді тақырыпшалары келтіріліп, құрылымдалған аңдатпалар келтіруге болады. Құрылымдалған аңдатпа көлемі 250 сөзден аспауы тиіс.

Кілт сөздер. Мақала 10-15 кілт сөз немесе сөйлеммен сүйемелденуі керек. Ажыратқыш ретінде нүктелі үтір қолданылады (;).

Құрылымдалған негізгі мәтін:

- **Кіріспе** кез келген мақала үшін міндетті бөлім болып табылады. Мақаланың бұл бөлімінде зерттеу пәні ашылады, зерттеу сұрағы / мәселесі қойылады немесе зерттеу мақсаты тұжырымдалады, зерттеу болжамы негізделеді (егер бар болса). Осы зерттеуді жүргізудің қажеттілігі мен маңыздылығын түсіндіру қажет (зерттеудің белгіленген проблемасын шешу). Мақала аясында тек бір мақсатпен/болжаммен/зерттеу мәселесімен жұмыс істеуге болады. Зерттеу нысанын, пәнін бөлек бөліп, зерттеу міндеттерінің тізімін ұсыну қажет емес. Әдетте, кіріспе 1-3 бет алады;

- **Зерттеу материалдары мен әдістері.** Бұл бөлімде пайдаланылған материалдар мен зерттеу әдістері барынша егжей-тегжейлі сипатталады. Қолданылатын әдістер мен материалдардың нақты және толық сипаттамасы, іріктеме мен т.б. сипаттамасы алынған нәтижелердің шынайылығын бағалауға мүмкіндік береді.

- **Зерттеу нәтижелері.** Осы бөлімде сипатталған әдіснамаға сүйене отырып, зерттеу жүргізу барысында алынған объективті деректерді ұсыну қажет. Авторлық зерттеудің нәтижелері барынша толық ұсынылуы тиіс.

- **Қорытынды.** Бұл бөлім алынған нәтижелерді талдау негізінде қорытындыларды тұжырымдауды білдіреді. Қорытынды толық мәтінмен жазылады, ешқандай жағдайда тізіммен беруге болмайды.

- **Алғыстар.** Мұнда гранттарды немесе зерттеуді қаржылық қолдаудың басқа да түрлерін (сондай-ақ қажет болған жағдайда олардың көздерін) келтіру керек. Содан кейін зерттеуді ұйымдастыруға және жүргізуге көмектескен мамандарға немесе мекемелерге алғыс айту керек. Қолжазбаларды қарауға және қабылдауға қатысқан тұлғаларға, яғни рецензенттерге, редакторларға, сондай-ақ журналдың редакциялық алқасының мүшелеріне алғыс білдіруге тыйым салынады.

Әдебиет. Пайдаланылған әдебиеттер мақала мәтінінде көрсетілген ретпен келтіріледі және тік жақшада ресімделеді, мысалы: [1]. Мәтіндегі бірінші сілтеме [1], екіншісі – [2] және т. б. ретімен болуы тиіс. Кітаптан алынған нәтижеге сілтеме жасалған кезде оның әдебиет тізіміндегі нөмірі және (үтір арқылы) осы нәтиже жарияланған беттің нөмірі көрсетіледі, мысалы: [7, 157 б.]. Бірнеше дереккөздердің нәтижелеріне сілтеме жасалған кезде, әдебиеттер тізіміндегі нөмірлер нүктелі үтір арқылы жазылады, мысалы: [7, 157 б.; 8]. Пайдаланылған әдебиеттер өзекті болуы керек, яғни соңғы 5-7 жылда жарияланған болуы тиіс (іргелі еңбектер мен материалдардан басқа). Пайдаланылған әдебиет кемінде 10 позициядан тұруы тиіс. Өзекті және шетелдік әдебиет тізімдегі позициялардың жалпы санының кемінде 10%-ын алуы тиіс. Тізімнің барлық позицияларына мақала мәтінінде сілтеме болуы тиіс және керісінше – барлық аталған әдебиеттер әдебиет тізімінде көрсетілуі тиіс. Пайдаланылатын көздерді 25-30-дан арттырмау ұсынылады.

«References» бөлімі үшін орыс мәтінін латын әріптеріне транслитерациялауды <http://www.translit.ru/> сайтындағы бағдарламаны пайдалана отырып тегін жүзеге асыруға болады.

Кестелерді, суреттерді, формулаларды ресімдеу. Мақалада дөңгелек жақшада (1) мәтін бойынша сілтемелер бар формулалар ғана нөмірленеді. Кестелерде, суреттерде, формулаларда символдарды, белгілерді белгілеуде әркелкілік болмауы тиіс. Суреттер анық және таза болуы керек. Мәтіндегі суреттер мен кестелерге сілтемелер болуы тиіс, мысалы: «...1-кестеде» немесе (Кест. 1); «...1-суретте» немесе (Сур. 1). Графиктер, суреттер және фотосуреттер мәтінге олар туралы алғаш рет айтылғаннан кейін автор үшін ыңғайлы түрде салынады. Сурет астындағы жазбалар келесідей беріледі: иллюстрациялардың астында, парақ ортасында реттік нөмірі бар сурет сөзінен кейін, мысалы: Сурет 1 – Сурет атауы; кестенің үстінде, парақ ортасында реттік нөмірі бар кесте сөзінен кейін, мысалы: Кесте 1 – Кесте атауы. Мәтіндегі жалғыз сурет, кесте нөмірленбейді.

Аббревиатуралар мен қысқартуларды пайдалану. Мақаланың негізгі мәтінінде аббревиатуралар мен қысқартуларды қолдануға болады. Барлық аббревиатуралар мен қысқартулар, жалпыға бірдей түсініктілерін қоспағанда, мәтінде бірінші рет қолданылған кезде толық түсіндіріліп жазылуы тиіс. Түсіндіріліп жазылғаннан кейін, аббревиатура немесе қысқарту дөңгелек жақшада жазылады, мысалы: «...Батыс Қазақстан облысында (БҚО)». Аңдатпа мен кілт сөздерде аббревиатуралар мен қысқартуларды пайдалануға жол берілмейді.

- Мақала материалдарын қазақ, орыс және ағылшын тілдеріне аудару үшін Интернет-ресурстың автоматтандырылған бағдарламаларын пайдалануға жол берілмейді.

- Мақаланы журналға жіберер алдында, материалдардың жалпы орфографиясын, тиісті терминдердің дұрыс жазылуын және жұмыс мәтіні мен сілтемелерді ресімдеуді мұқият тексеру қажет.

- Мақала осы талаптардың ең болмағанда біреуіне сәйкес келмеген жағдайда, редакциялық алқа оны қабылдамауға құқылы.

ТРЕБОВАНИЯ К ОФОРМЛЕНИЮ СТАТЕЙ

Для опубликования статьи каждый автор обязан предоставить в виде самостоятельных документов:

1. Материалы статьи – текст, включая фамилии и инициалы автора(-ов), название статьи, аннотацию и ключевые слова на государственном, русском и английском языках, литература на языках публикации, английском языке и транслитерация, рисунки и таблицы с названиями, оформляется одним файлом в формате RTF;

2. Сведения об авторах, которые включают следующие элементы:

- имя, отчество и фамилия;
- ученое звание, ученую степень;
- должность или профессию;
- место работы (наименование учреждения или организации, населенного пункта);
- наименование страны (для иностранных авторов);
- электронный адрес (e-mail).

Имя автора приводятся в именительном падеже. В случаях, когда употребление отчества не принято, приводят один инициал или имя. Сведения об ученом звании, ученой степени, должности, профессии, месте работы, наименовании страны указывают в полной форме. Сведения об авторах приводятся на казахском, русском и английском языках.

Представленные для опубликования материалы должны удовлетворять следующим требованиям:

1. Содержать результаты оригинальных научных исследований по актуальным проблемам в области педагогики, филологии, истории, географии, биологии и экологии, ранее не опубликованные и не предназначенные к публикации в других изданиях.

2. Объем статьи 6-12 страниц (научные обзоры, краткие научные сообщения – 4-8 страниц), шрифт Times New Roman – 12, поля – верхнее и нижнее – 2 см, левое – 3 см, правое – 1,5 см, абзац – 1,25, междустрочный интервал – 1.

3. Материалы статьи должен иметь следующую структуру:

- УДК – в верхнем левом углу;
- МРНТИ – на следующей строке после УДК в верхнем левом углу;
- DOI – на следующей строке после МРНТИ в верхнем левом углу (присваивается и заполняется редакцией журнала);
- Фамилия и инициалы автора(-ов) (если статья написана на казахском или русском языке); фамилия и имя (пишется полностью) (если статья написана на английском языке) – по центру через строку после DOI, выделенная жирным шрифтом;
- Название организации (место работы или учебы), город, страна – по центру через строку после фамилии и инициалов автора(-ов) жирным шрифтом;
- Электронная почта автора(-ов) – по центру через строку после название организации (место работы или учебы);
- Название статьи – по центру через строку после электронной почты автора(-ов) заглавными буквами, выделенная жирным шрифтом;
- Аннотация (слово выделяется жирным шрифтом) – через строку после названия статьи (с новой строки, выравнивание по ширине);
- Ключевые слова (словосочетание выделяется жирным шрифтом) – с новой строки после аннотации (выравнивание по ширине);
- Структурированный основной текст (введение; материалы и методы исследования; результаты исследования; заключение; благодарности) – через строку после ключевых слов (выравнивание по центру названия раздела с курсивным шрифтом, далее с новой строки текст раздела обычным шрифтом и выравниванием по ширине);
- Литература (слово пишется заглавными буквами и выделяется жирным шрифтом). В данном разделе использованные источники пишутся на языке публикации – через строку после основного текста (выравнивание по центру, далее список источников с новой строки (абзац), выравнивание ширине);

- References (слово пишется заглавными буквами и выделяется жирным шрифтом). В данном разделе использованные источники приводятся с использованием транслитерации и в квадратных скобках (курсивом) перевод на английский язык – через строку после литературы (выравнивание по центру, далее список источников с новой строки (абзац), выравнивание ширине);

- Фамилия и инициалы автора(-ов) на русском языке (если статья написана на казахском языке) – по центру через строку после References, выделенная жирным шрифтом;

- Название статьи на русском языке (если статья написана на государственном языке) – по центру с новой строки после фамилии и инициалов автора(-ов) заглавными буквами, выделенная жирным шрифтом;

- Аннотация (слово выделяется жирным шрифтом) на русском языке (если статья написана на казахском языке) – по ширине с новой строки после названия статьи;

- Ключевые слова (словосочетание выделяется жирным шрифтом) на русском языке (если статья написана на казахском языке) – по ширине с новой строки после аннотации;

- Фамилия и имя (пишется полностью) автора(-ов) на английском языке (если статья написана на казахском языке) – по центру через строку после ключевых слов на русском языке, выделенная жирным шрифтом;

- Название статьи на английском языке (если статья написана на казахском языке) – по центру с новой строки после фамилии и инициалов автора(-ов) заглавными буквами, выделенная жирным шрифтом;

- Аннотация (слово выделяется жирным шрифтом) на английском языке (если статья написана на казахском языке) – по ширине с новой строки после названия статьи;

- Ключевые слова (словосочетание выделяется жирным шрифтом) на английском языке (если статья написана на казахском языке) – по ширине с новой строки после аннотации.

Если статья написана на русском языке в конце (после раздела «References») пишется фамилия и инициалы автора(-ов), название статьи, аннотация и ключевые слова на казахском языке, далее через строку фамилия и имя (полностью) автора(-ов), название статьи, аннотация и ключевые слова на английском языке.

Если статья написана на английском языке в конце (после раздела «Литература») пишется фамилия и имя (полностью) автора(-ов), название статьи, аннотация и ключевые слова на казахском языке, далее через строку фамилия и инициалы автора(-ов), название статьи, аннотация и ключевые слова на русском языке.

Название статьи. Полное название статьи не должен превышать 15 слов.

Аннотация должна представлять собой самостоятельный текст. Аннотация должна быть посвящена статье – проведённому исследованию, а не предмету исследования в целом. Она представляет собой краткое, но информативное резюме статьи. В аннотации не допускается использование формул, аббревиатур, ссылок на позиции в списке литературы. Аннотация пишется одним абзацем объёмом 100-150 слов. В отдельных случаях (для эмпирических исследований) приветствуются структурированные аннотации с выделением подзаголовков: общая вводная информация, цель, методы, результаты, практическая значимость. Объём структурированной аннотации не должен превышать 250 слов.

Ключевые слова. Статью должны сопровождать 10-15 ключевых слов или выражений. В качестве разделителя используется точка с запятой (;).

Структурированный основной текст:

- **Введение** является обязательным разделом для любой статьи. В этой части статьи раскрывается предмет исследования, ставится проблема/вопрос исследования или формулируется цель исследования, обосновывается гипотеза исследования (если таковая имеется). Следует объяснить необходимость и значимость проведения данного исследования (решения обозначенной проблемы исследования). В рамках статьи возможна работа лишь с одной целью/гипотезой/проблемой исследования. Не следует отдельно выделять объект, предмет и представлять список задач исследования. Как правило, введение занимает 1-3 страницы;

- **Материалы и методы исследования.** В данном разделе максимально детально описываются использованные материалы и методы исследования. Чёткое и подробное описание используемых

методов и материалов, характеристика выборки и т.п. дает возможность оценить достоверность полученных результатов.

- **Результаты исследования.** В данном разделе следует представить объективные данные, полученные в ходе проведения исследования исходя из описанной методологии. Результаты авторского исследования должны быть представлены максимально полно.

- **Заключение.** Данный раздел подразумевает формулирование выводов на основании анализа полученных результатов. Заключение прописывается полноценным текстом, ни в коем случае не списком.

- **Благодарности.** Здесь следует перечислить гранты или другие виды финансовой поддержки (а также, при необходимости, их источники) исследования. Затем следует поблагодарить специалистов или учреждения, которые помогали в организации и проведении исследования. Не следует благодарить лиц, которые принимали участие в рассмотрении и принятии рукописей, т.е. рецензентов, редакторов, а также членов редакционной коллегии журнала.

Литература. Используемая литература приводится в порядке упоминания в тексте статьи, и оформляются в квадратных скобках, например: [1]. Первая ссылка в тексте на литературу должна иметь номер [1], вторая – [2] и т.д. по порядку. При ссылках на результат из книги указывается ее номер из списка литературы и (через запятую) номер страницы, на которой опубликован этот результат, например: [7, с. 157]. При ссылках на результаты из нескольких источников номера из списка литературы пишется через точку с запятой, например: [7, с. 157; 8]. Используемая литература должна быть актуальной, т.е. опубликованные за последние 5-7 лет (кроме фундаментальных трудов и материалов). Используемая литература должен содержать не менее 10 позиций. Актуальная и иностранная литература должна занимать не менее 10% от общего числа позиций в списке. На все позиции списка должна быть ссылка в тексте статьи и наоборот – вся упоминаемая литература должна быть перечислена в списке литературы. Рекомендуется использовать не более 25-30 источников.

Транслитерация русского текста на латиницу для раздела «References» можно осуществить бесплатно, воспользовавшись программой на сайте <http://www.translit.ru/>

Оформление таблиц, рисунков, формул. В статье в круглых скобках (1) нумеруются лишь те формулы, на которые по тексту есть ссылки. В таблицах, рисунках, формулах не должно быть разночтений в обозначении символов, знаков. Рисунки должны быть четкими и чистыми. На рисунки и таблицы в тексте должны быть ссылки, например: «.... в таблице 1» или (табл. 1); «... на рисунке 1» или (рис. 1). Графики, рисунки и фотографии вставляются в текст после первого упоминания о них в удобном для автора виде. Подрисуночные подписи даются: под иллюстрациями по центру после слова Рисунок с порядковым номером, например: Рисунок 1 – Название рисунка; над таблицей по центру после слова Таблица с порядковым номером, например: Таблица 1 – Название таблицы. Единственный рисунок, таблица в тексте не нумеруется.

Использование аббревиатур и сокращений. В основном тексте статьи допускается использование аббревиатур и сокращений. Все аббревиатуры и сокращения, за исключением заведомо общеизвестных, должны быть расшифрованы при первом употреблении в тексте. После расшифровки аббревиатура или сокращение пишется в круглых скобках, например: «... в Западно-Казахстанской области (ЗКО)». Не допускается использование аббревиатур и сокращений в аннотации и ключевых словах.

- Не допускается использование автоматизированных программ Интернет-ресурса для перевода материалов статьи на казахский, русский и английский языки.

- Перед отправкой статьи в журнал необходимо тщательно проверять общую орфографию материалов, правильность написания соответствующих терминов и оформления текста работы и ссылок.

- В случае несоответствия статьи хотя бы одному из предусмотренных настоящим требованиям, редакционная коллегия вправе её отклонить.

ARTICLE REQUIREMENTS

In order to publish the article, each author is obliged to provide in the form of independent documents:

1. The materials of the article – text, including the names and initials of the author (s), the title of the article, annotation and keywords in the state, Russian and English languages, literature in the languages of publication, English and transliteration, drawings and tables with names, is executed by one file in the format of RTF;

2. Information about authors that includes the following elements:

- First name, middle name and surname;
- Academic title, academic degree;
- Position or profession;
- Place of work (name of institution or organization, settlement);
- Country name (for foreign authors);
- E-mail address.

The author's name is given in the eminent fall. In cases where the use of the middle name is not accepted, one initiator or name is cited. Information about academic rank, academic degree, position, profession, place of work, name of the country is indicated in full form. Information about the authors is given in Kazakh, Russian and English.

Submissions for publication must meet the following requirements:

1. To contain the results of original scientific research on topical problems in the field of pedagogy, philology, history, geography, biology and ecology, previously not published and not intended for publication in other publications.

2. Article 6-12 pages (scientific reviews, short scientific reports – 4-8 pages), font Times New Roman – 12, fields - upper and lower – 2 cm, left – 3 cm, right – 1.5 cm, paragraph – 1.25, line spacing – 1.

3. The materials of the article should be structured as follows:

- UDC - in the upper left corner;

- IHSTI - on the next line after UDC in the upper left corner;

- DOI - on the next line after IHSTI in the upper left corner (assigned and filled in by journal edition);

Name and initials of the author (s) (if the article is written in Kazakh or Russian); Last name (written in full) (if the article is written in English) – center through the line after DOI, shown in bold;

- Name of the organization (place of work or study), city, country – in the center through the line after the name and initials of the author (s) in bold;

- E-mail of the author (s) – in the center through the line after the name of the organization (place of work or study);

- Article title-centered through the line after the author's e-mail (s) in capital letters in bold;

- Annotation (the word appears in bold) – the line after the article title (new line, width alignment);

- Keywords (phrase appears in bold) – from the new line after annotation (width alignment);

- Structured body text (introduction; Research materials and methods; results of research; conclusion; Thanks) – through the line after keywords (alignment to the center of the title of the section with italic font, further with a new line the text of the section with regular font and alignment to width);

- Literature (the word is written in capital letters and appears in bold). In this section, the sources used are written in the language of publication – a line after the main text (center alignment, followed by a list of sources with a new line (paragraph), width alignment);

- References (the word is written in capital letters and appears in bold). In this section, the used sources are given using transliteration and in square brackets (italics) translation into English – through the line after the literature (alignment to the center, a further list of sources from the new line (paragraph), alignment of width);

- Surname and initials of the author (s) in Russian (if the article is written in Kazakh) – in the center through the line after References, indicated in bold;

- Title of the article in Russian (if the article is written in the state language) – in the center with a new line after the name and initials of the author (s) in capital letters, indicated in bold;

- Annotation (word in bold) in Russian (if the article is written in Kazakh) – in width with a new line after the article title;

- Keywords (the phrase appears in bold) in Russian (if the article is written in Kazakh) - in width with a new line after annotation;
- Surname and first name (written in full) of the author (s) in English (if the article is written in Kazakh) – in the center through the line after keywords in Russian, indicated in bold;
- Title of the article in English (if the article is written in Kazakh) – in the center with a new line after the last name and initials of the author (s) in capital letters, indicated in bold;
- Annotation (word in bold) in English (if the article is written in Kazakh) – in width with a new line after the article title;
- Keywords (the phrase appears in bold) in English (if the article is written in Kazakh) – in width with a new line after annotation.

If the article is written in Russian at the end (after the section "References"), the name and initials of the author (s), the title of the article, the annotation, and keywords in Kazakh are written, further through the line surname and first name (s) of the author (s), the title of the article, the annotation, and keywords in English.

If the article is written in English at the end (after the section "Literature") the last name and first name (s) of the author (s), the title of the article, the annotation, and keywords in Kazakh are written, further through the line the last name and initials of the author (s), the title of the article, the annotation, and keywords in Russian.

Title of the article. The full title of the article should not exceed 15 words.

The annotation must be self-contained text. The annotation should be devoted to the article - the study carried out, not the subject of the study as a whole. It is a brief but informative summary of the article. In the annotation, you cannot use formulas, abbreviations, references to items in the list of literature. The annotation is written in one paragraph of 100-150 words. In some cases (for empirical studies) structured annotations with subheadings are welcomed: general introduction, purpose, methods, results, practical significance. Structured annotation shall not exceed 250 words.

Keywords. The article must be accompanied by 10-15 keywords or expressions. The delimiter is a semicolon (;).

The structured main text:

- **The introduction** is a mandatory section for any article. This part of the article reveals the subject matter of the study, raises a problem/question of the study or formulates the purpose of the study, justifies the hypothesis of the study (if any). The necessity and importance of conducting this study (solving the identified problem of the study) should be explained. Within the framework of the article, it is possible to work with only one goal/hypothesis/problem of research. Do not separate the object, subject, or list of study tasks. Typically, the introduction takes 1-3 pages;

- **Materials and methods of research.** This section describes the materials and methods of research used in as much detail as possible. A clear and detailed description of the methods and materials used, sampling characteristics, etc., makes it possible to assess the validity of the results obtained.

- **Results of research.** This section should provide objective data from the study based on the methodology described. The results of the author's study should be presented as fully as possible.

- **Conclusion.** This section involves drawing conclusions on the basis of an analysis of the results obtained. The conclusion is prescribed in full text, in no case a list.

- **Thanks.** Here you should list grants or other types of financial support (as well as, if necessary, their sources) of research. The specialists or institutions who assisted in the organization and conduct of the study should then be thanked. Persons who took part in the examination and acceptance of manuscripts, i.e. reviewers, editors, as well as members of the editorial board of the journal, should not be thanked.

Literature. The literature used is given in the order of mention in the text of the article, and is written in square brackets, for example: [1]. The first reference in the text to the literature must have a number [1], the second - [2], etc. in order. References to the result from the book indicate its number from the list of literature and (by comma) the number of the page on which this result is published, for example: [7, p. 157]. When referring to results from several sources, the numbers from the list of literature are written through a comma dot, for example: [7, p. 157; 8]. The literature used should be relevant, i.e. published over the last 5-7 years (except for fundamental works and materials). The literature used must contain at least 10 entries.

Current and foreign literature should occupy at least 10% of the total number of positions on the list. All entries of the list should be referenced in the text of the article and vice versa - all the mentioned literature should be listed in the list of literature. A maximum of 25-30 sources is recommended.

Transliteration of Russian text into Latin for the section "References" can be carried out free of charge using the program on the <http://www.translit.ru/>.

Design of tables, figures, formulas. The article, in parentheses (1), numbers only those formulas referred to in the text. Tables, figures, formulas must have no differences in the symbol number, characters. The drawings must be clear and clean. The figures and tables in the text shall be referenced, for example, "..... In Table 1 "or (Table 1); «... Figure 1 "or (Figure 1). Graphics, drawings, and photographs are inserted into the text after the first mention of them in a way convenient for the author. Sub-drawing signatures are given: under illustrations in the center after the word Figure with a serial number, for example, Figure 1 - Name of the figure; Above the table in the center after the word Table with sequence number, for example, Table 1 - Table name. The only figure, the table is not numbered in the text.

Use of abbreviations and acronyms. Abbreviations and acronyms may be used in the main text of the article. All abbreviations and acronyms, with the exception of those known to the public, must be decrypted when first used in the text. After decryption, the abbreviation or acronyms is written in parentheses, for example:... "In the West Kazakhstan region. " Abbreviations and acronyms in annotations and keywords are not allowed.

- It is not allowed to use automated programs of the Internet resource for translation of materials of the article into Kazakh, Russian and English languages.

- Before sending the article to the journal, it is necessary to carefully check the general spelling of the materials, the correctness of the relevant terms and the design of the text of the work and references.

- In cases of non-compliance with the article with at least one of these requirements, the editorial board may reject it.

АВТОРЛАРДЫҢ ТҮПНҰСҚАСЫНАН БАСЫП ШЫҒАРЫЛДЫ
ОТПЕЧАТАНО С ОРИГИНАЛОВ АВТОРОВ

Редакторы-Редактор:

Кужалиева Р.Р.

Материалдарды компьютерде беттеген:

Верстка и изготовление оригинал-макета:

Панова Е.Е., Сахметова С.К.

Басуға 25.03.2020 ж. қол қойылды.

Подписано в печать 25.03.2020г.

Көлемі 21,6 б.т. Таралымы 150 дана. Тапсырыс № 84.

Объем 21,6 п.л. Тираж 150 экз. Заказ № 84.

Западно-Казахстанский государственный университет им. М.Утемисова, 2020.

090000, Уральск, пр. Н.Назарбаева, 162.

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті, 2020.

090000, Орал, Н.Назарбаев даңғылы, 162.